

А
КЪУМУКЪ ТИЛ *Мил*

И. А. КЕРИМОВ. А. З. АБДУЛЛАЕВА

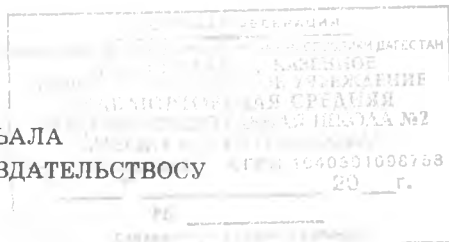
КЪУМУКЪ ТИЛ

СИНТАКСИС

VIII-IX КЛАСЛАР УЧУН ДАРСЛЫКЪ

*Республика Дагъыстанны Билим берив
министерлиги бегетген*

Экинчилей толумлашдырылып чыгъарыла

МАГЪАЧКЪАЛА

ИШИИ ПЕДАГОГИКА ИЗДАТЕЛЬСТВОСУ

2001

Г. № 400301006758
20 г.

КИТАПДАГЪЫ КЪЫСГЪАРТЫВЛАР

<i>К. А.</i> – К. Абуков	<i>А. М.</i> – А. Мамаев
<i>А. А.</i> – А. Абакаров	<i>У. М.</i> – У. Мантаева
<i>Ш. А. Ш.</i> Альбериев	<i>П.</i> – А. Пушкин
<i>М. А.</i> – М. Абуков	<i>Р. Р.</i> – Р. Расулов
<i>Гь. А.</i> – Гь. Анвар	<i>А. П. С.</i> – А. Салаватов
<i>А. Ат.</i> – А. Атаев	<i>А. С.</i> – А. Сулейманов
<i>Б. А.</i> – Б. Атаев	<i>К. С.</i> – К. Султанов
<i>З. А.</i> – З. Атаева	<i>М. Х.</i> – М. Хангишиев
<i>Аткъ.</i> – Аتكъай	<i>Къ. Ш.</i> – Къ. Шамсутдинов
<i>М. Б.</i> – М. Бийболатов	<i>М. Я.</i> – М. Ягъияев
<i>М. Гь.</i> – М. Гьюсейнов	<i>Ад. Д.</i> «Адабият Дагъыстан»
<i>Г.</i> – Н. Гоголь	<i>Д.</i> – «Дослукъ»
<i>Гь. Д.</i> – Гь. Давутов	<i>Д.Къ.</i> – «Дагъыстанлы къатын»
<i>А. Д.</i> – А. Дациев	<i>Ё.</i> – ёмакъ
<i>В. Д.</i> – В. Дыдымов	<i>Й.</i> – йыр
<i>И К.</i> – И. Керимов	<i>Къ.</i> – «Къарчыгъа»
<i>А. Къ.</i> – А. Къабардиев	<i>Л.Ё.</i> – «Ленин ёелу»
<i>Й Къ.</i> – Й. Къазакъ	<i>Ч.Ё.</i> – чечеген ёмакъ.

К – 36 Керимов И.А., Абдуллаева А.З.

Къумукъ тил: 8-9 класлар учун дарслыкъ. Синтаксис.
Республика Дагъыстанны Билим берив министерлиги бегетген.
– Махачкала: Изд-во НИИ педагогики, 2001 – 160 с.
Кумыкский язык: Учебник для 8–9 кл.

ББК 81.2 (Кум) – 922

К II 2001
М 124(03) - 2001

© Дагучпедагогиз, 1993

© И.А. Керимов, А.З. Абдуллаева

© Издательство НИИ педагогики, 2001.

ISBN 5 7437 0596 - 8

VIII КЛАС

1. V-VII класларда гечилген материалны такрарлав

1. Фонетика деген недир? Авазны гьарпдан не башгъалыгъы бар? Къумукъ тилдеги гьарпланы алфавит гезиги булан айтыгъыз, гьар гьарпны аты барны да унутмагъыз.

2. Яхшы, аян, юваш, оюн, юк, ел, тьюме, ётел, атъёкъ, илиякълы сёзлени гьарисинде нече гьарп, нече аваз бар? Кюй, сюнкую, элек, тел, тёл, кёл сёзлени гьарисинде нече гьарп, нече аваз бар?

3. Созукъ ва тутукъ авазланы айыра туруп охугъуз. Гьар авазгъа характеристика беригиз.

Олар экиси де янаша олтурду. Атия урлап-урлап Басирге багъып къарай. Ол сёйлемей, алдына къарап токътагъан. Атияны къаравун эс этип, Басир башын гётерди. Ону къаравундан силкинип, Атия артгъа тартылды. Гъали болгъунча белгисиз гьислер ону къаркъарасын къуршады. (У.М.)

4. Янгыравукъ тутукълар сангыравукъларындан нечик айрыла? Айтагъанда олар бири-бирине нечик таъсир эте? Мисаллар гелтиригиз.

5. Къайсы созукъ сёзню бувунунда тюгюл къолланмай? Мисаллар гелтиригиз.

6. Созукъ авазланы гелишив къайдасы (сингармонизм къайдасы) деген недир? Мисаллар гелтирип англатыгъыз. Шо къайданы бузулагъан гезиклери бар буса, мисаллар да гелтирип англатыгъыз.

7. Тувра маънасында къоллангъан сёзлер гёчюм маънада неге, нечик къоллангъанны англатыгъыз.

8. Омонимлени, синонимлени, антонимлени гьарисине бешер мисал гелтиригиз.

9. Язып алыгъыз. Эсгиленген сёзлени (архаизмлени) белгилегиз, мивналарын англатыгъыз.

Жун-жун ханны гъайгевлюго адамлагъа чы нечик де, бара-бара гъавадагъы къушлагъа да белгили бола. Хан бир керен вазир-назирлери де булан сарай абзаргъа геземе чыгъа...

Вазир терекден къуваласа да, савусгъан, учуп барып, хансарайны къалкъысына къонгъан ва бирдагъылай алдагъы кюйде айтып къычыргъан. Хан эпсиз ачувлангъан, къаза-планып гъукму этген:

— О тегин жан тюгюл. Буссагъат шону тутуп, мени алдыма гелтиригиз. Эгерден къутгъарсагъыз, сизин башларыгъызны гесермен.

(Аманхор)

10. Охугъуз, янгы сезлени табыгъыз, оланы маъналарыне ва къайсы тилден гелгенин англатыгъыз.

Оъюне 23 йыл тамамлангъанда ол Дагъыстан юрт хозяйство институтну ветеринар факультетин лап яхшы къыйматлагъа битдире. Хасавюрт районну Къуруш юртунда участка врач болуп ишлей. Гъайванланы аврувларына къаршы юрюлеген практика ишлерде ол ахтарып арагъа чыгъаргъан янгы къайданы къолламакъ деген таклиф инструкциялагъа къошулгъан. Шо темагъа язылгъан диссертациясын ол 1971-нчи йылда якълай ва ветеринар илмуланы кандидаты деген атны ала. Сонг Дагъыстанны юрт хозяйство институтуну паразитология кафедрасында доцент болуп ишлеме башлай. (Л.Ё.)

11. Бирикген сёз тагъымланы язып алыгъыз, маъналарын англатыгъыз.

1. Алма-салма ер тапмай. 2. Оъюзом деген гёзюмдюр. 3. Пайын алды. 4. Тартса йыртылагъан ери. 5. Тёбеси кёкге тийди. 6. Тавукъ тюшюнде тари. 7. Сабур тюбю сари алтын. 8. От-ялын болуп айлана. 9. Зурнай согъа. 10. Инеден къаяв излей. 11. Акъча гесе. 12. Илмеге саптагъы ёкъ.

12. Къумукъ тилдеги гесимлени санагъыз. Къайсылары толу маъна англата, къайсылары кёмекчи тил гесимлердир? Эки тил гесимни хасияты барлары къайсыларыдыр? Сёзлер тил гесимлеге не бел илерине гёре бёлюне?

13. Атлыкъ деген недир? Хас ва жыне атлыкълар бир-биринден нечк айрыла? Гъарисине бени-алты мисал гелтиригиз.

14. Берк, оюн, иним, оюнг сёзлени гелишлеге гёре тюрлендиригиз, не башгъалыгъы барны англатыгъыз.

15. Атлыкъланы тизимине гёре чечигиз.

Огъюземиш, ойтанлыкъда, устюнлюклер, гюнтувуш, уьфюрюк, отлукъташ, дёгерчиклер, аркъатаяв, эмизлик, тузалакъ, айланмалардан, гъайванчылыкъны, гёпдюрме, башалманчылыкъ, сютеген.

16. "Къабакъ алда" деген баш булан гиччирек хабар языгъыз. Шонда уьч хас, алты да жынс атлыкъ къоллагъыз.

17. Сыпатлыкъ деген недир? Даражалы сыпатлыкълар даражасызларындан нечик айрыла? Эки де тюрлюсюне бешер мисал гелтиригиз.

18. Сыпатлыкъланы къурулушуна гёре чечигиз.

Къургъакъ, тузсуз, ойлу, сюзюк. язбашгъы, елли, уьйренчик, тунчукъ, тайгъакъ, ахшамгъы, айланч, гёпчук.

19. Язып алыгъыз. Даражалы сыпатлыкъланы тюплерине гъыз тартыгъыз, даражасын уьстюне къысгъартып язып гёрсетигиз.

1.Къат-къат тонлу, къарыш бойлу. (Ч.Е.) 2. Тав бетде къой-къозулар ойнакълай, гёк отда къызыл, ала-къула бузавлар ойнай. (У.М.) 3. Бийик-бийик къалалар, ичинде къаз балалар. (Й.) 4. Къып-къызыл болгъан темир якъ-ягъына иеле. (К.С.) 5. Тавланы алашаракъ туманы. (Й.) 6. Исбайы къараявуз къыз чыгъып гелди де, хошгелди этип, иржайып токътады. (И.К.) 7. Къойчу улангъа не герек? – Кёрпе чачлы къыз герек! (Й.) 8. Сап-сари сари пастан саптагъындан чирисин. (Й.)

20. Санавлукъ деген недир? Санавлукъланы нечик бёлюклери бола? Арты, уьчде бир, онда эки санавлукъланы гелишлеге гёре тюрлендиригиз.

21. Охугъуз, санавлукъланы бёлюклерин токъташдырыгъыз.

1. Гечени бир заманында экев гелип къапулагъа къагъа. (Р.Р.) 2. Он бир ай гетген сонг огъар профессор деген сыйлы ат бериле. (Л.Ё.) 3. Бир къуйругъу, бир гёзю, Опуракъ тиге оьзю. (Ч.Ё.) 4. 1966-нчы йылны февралында буса Доргели жамият ону юрт Советден алып, колхозну председатели этмекни бир тавушдан арив гёрдю. (Къ.Ш.) 5. Бютюн бюджетни бешден бир пайы культура ва халкъгъа билим берив иш-

леге харжланажакъ. (Л.Ё.) 6. Гъар батальондан бешер гиши алып, разведка взвод къурма буйрукъ болду. (И.К.)

22. Орунча деген недир? Орунчаланы бёлюклерин айтыгъыз. Мен, сиз, шолай, ол орунчаланы гелишлеге гёре тюрлендиригиз. Орунчалар бир-бирде гелишлеге гёре тюрленмей неге къалагъанны англатыгъыз.

23. Охугъуз, орунчаланы бёлюклерин белгилегиз.

1. Бизин девюрде тувгъан, Дагъыстанны октемлиги болагъан Каспийск шагъар Бекенезни сувун иче ва ону башында бек арив, мукъаятлы имарат ишлеген. (Р.Р.) 2. Магъа сен гелтирген тарыкъ тюгюл, мен озюм ишлеп къазанма сюемен. (У.М.) 3. Ол Айзанатгъа къыз заманында болгъан ишни эсине сала. (Къ.Ш.) 4. Я, бу чу бир тавушлукъ зат экен! (И.К.) 5. Озю жансыз, амма сарнай жан йимик. (Ч.Ё.) 6. Бютюн уълкеде халкъны гысабын алып оьтгерилди. (Л.Ё.)

24. Язып алыгъыз. Оьрде эсгерилген тил гесимлени табыгъыз, уьстлерине къысгъача атларын язып белгилегиз.

— Гъа, айт чы, нечик болду, имтагъандан оьтдюнгмю? — деген эсли кьойчугъа ол студент билетин гёрсетди. Кьотандагъы яшёрюмлер огъар бек сукъландылар. Олар да заочно охумагъа тюшебиз деп, гъазирлик гёрюп айланалар. Узакъ гечели кыш вакътилерде Юсуп кызыл мююшге яш кьойчуланы, гъатта эсли кьойчуланы да жыйып, жумада бир керен гъайванчылыкъны гъакъында дарслар оьтгере эди. Ветеринар къуллукъчулар гелип, гече кьошда къалса, оланы да рагъат кьоймай эди.

(Къ. Шамсутдинов)

25. Ишлик деген недир? Ону нечик багъышлары бар? Гъарисине уьчер мисал гелтиригиз.

26. Ишликлер негер гёре тюрлене? Къалым ишликлер гёчюм тайпасыдан нечик айрыла? Гъар тюрлюсюне бешер мисал гелтиригиз.

27. Язып алыгъыз. Ишликлени тюплерине гъыз тартыгъыз, багъышларын уьстлерине къысгъача язып белгилегиз.

1. Айтыгъыз гъали, менден сиз не сюесиз? Ахырынчы мурадыгъыз недир? (И.К.) 2. Нурия диванда олтуруп къалгъый, терезеден тангны шавласы геле. (У.М.) 3. Анасы ёргъа буса, къызы югюрюк болур. (Айтыв.) 4. Яшасын къудратлы бизин халкъ! (Л.Ё.) 5. Оьмюрлю болгъун, кы-

зым, сув гелтирип, не яхшы этдинг. (И.К.) 6. Халкъ бириксе, эл тувар! (Айтыв.) 7. Гелдинг буса, авуп атдан тюшсене. (Й.) 8. Денгиз тюгюл-оькюре, тые тюгюл - тюкюре. (Ч.Ё.) 9. Мине бусанг, батыр къазакъ, тулпар мин. (Й.) 10. Бугюнокъ онгарылыгъыз, тангала агъачлыкъгъа экскурсиягъа баражакъбыз. (И.К.)

28. Тюрлю-тюрлю бетлердеги ва санавлардагъы ишликлени къоллап, беш-алты жумла языгъыз.

29. Ишликлени къурулушуна гёре чечигиз.

Тюрленгенлер, белгиленди, табулгъан, гёрсетгенбиз, бережеклер, тёшесин, баргъанбыз, бюрленген, кюлемсиреди, ювукълашдылар, гёгерген, зырыллай, пырхыллатды.

30. Ат ишлик деген недир? Онда къайсы тил гесимлени хасиятлары бола? Беш-алты мисал гелтиригиз.

31. Язып алыгъыз. Сыпат ишликлени ва гъал ишликлени тюлерине гъыз тартыгъыз. Олар нечик этилегенни англатыгъыз.

Бийип турагъан Герейни гёзюне эшик алда токътагъын Аминат тийди. Озью булан бийийген къызгъа савбол да этип, чабып барып инбашларындан къучакълап, ол ювугъуну анасын орталыкъгъа чыгъарды. Шо мюгълетде къапу алда токътагъанлар, абзарда къуллукъгъа айланагъанлар гюрен болуп бир ерге жыйылып, той дагъыдан-дагъы янгырды. Аминат да озьюню чагъына гёре сабур-саламат бийип йиберди. Эки айлангъан сонг Герей кисесинден къызыл отуз манат чыгъарып, Аминатны башына салды. Ондан ягъланып, оьзгелер де бешер-онар манатлар ташлап йибергенде, бирден эс табып, Аминат орталыкъдан тайып къалды.

(С. Токъболатов)

32. Гъаллыкъ деген недир? Гъаллыкъланы бёлюклерин айтыгъыз, гъарисине эки-уьч мисал гелтиригиз.

33. Гъаллыкъланы белгилей туруп охугъуз.

Бу гече ахшам буланы жыйыны бола. Не бар экен? Исабекни ишинден сама тайдырмаймы? (У.М.) 2. Ошавлу-ошавсуздан да онча аварасы ёкъ, русча сёйлемезе залим оьч. (И.К.) 3. Бир къуллугъунг болуп, уьстюне барсанг, къайдагъы бош ёмакъны сёйлеп, башынгны печ тутгъандай эте. (М.Гь.) 4. Ачувланып ари-бери айлана туруп капитан да бар,

уллу кыйын гелгендей мунгайып фельдшер кыыз Элина да. (И.К.) 5. Гече де, гюн де "тюк-тюк". (Ч.Ё.) 6. Буссагъатда да ол гюнлени узагъында кьолтугъуна газетлер, журналлар кыысдырып айлана. (М.Гъ.) 7. Гечеге таба тойлар кыызгъын бола, муна гъали де тойну шолай кыызгъын вакътиси. (С.Т.) 8. Геливию елдей, гетивюн билмей. (Ч.Ё.)

34. Тиркевюч деген недир? Къайсы тиркевюч къайсы гелишни талан эте? Мисаллар гелтиригиз.

35. Йимик, гёре, къайры, берли, сонг, башгъа, къадар, гъакъында, ерли, булан, таба тиркевючлени кьоллап, жумлалар тизип языгъыз.

36. Тизеген ва иертеген байлавучланы белгилей туруп охугъуз.

Ичдеги уйде къаныгъывлу кюйде языв этип турагъан чалмюк Запир эшик къагъылагъанны узун къулакъдан эшитди, амма биринден-бири иттилешип гелеген жумлаланы жанаварлыкъ этип, еринден хозгъалмай къалгъан эди. Уйге от тюшсе де, посагъаны сув алса да, герти бусурман намазын бёлмес дейлер. Бу да шу мюгълетде лап шавху гелген супу йимик, дюньядан айрылгъан эди. Амма эшик оьпкелеп, гъатта талап этеген меселде тююле тербеди.

(К. Абуков)

Булакъланы гъакъында алдын да юртда аз сёйленмеген. Буса да гъар янгы ишни башламакъ, ону ахырына чыкъмакъ учун авурлукъну уьстюне алып, халкъны озю булан элтме де адам тарыкъ бола. "Менден озге адам ёкъму, магъа не аварадыр, алсынлар бойнуна — этсинлер", — деген пикру хыйлы пайдалы сиптечиликни сёндюргендир. Гъар кыйын ишге урунмакъ учун тавакаллыкъ герек. Тавакаллыкъ — адамлыкъны, эркекликни аслу белгилеринден бириси де дюр.

(Къ. Шамсутдинов)

37. Янгыз, сама, дагъы, лап, чинк де, гъатта, инг де, хари, оьте, - сана (-сене) гесекчелени кьоллап, жумлалар тизип языгъыз. Гесекчелер къайсы бёлюкlege гирегенни токъташдырыгъыз.

38. Модальный сёзлер деген недир? Оланы бёлюклерин айтыгъыз. Беш-алты мисал гелтиригиз.

39. Гъай, гъей, багъ, вай, воллагъ, зав-зув, тах-тух, тапур-тупур, шырт-пырт, вая уьнлюклени кьоллап, жумлалар тизигиз, оланы толу морфология къайдада чечигиз.

40. Гъар сезню къайсы тил гесим экенин белгилей туруп охугъуз.

Ону къара къоркъувларына чы мен къулакъ асмай эдим, тек эки гече-эки гюнлюк ёлда ону булан бир ерде турма, бир тепсиден ашама, не сёйлеп де бир тюрлю лакъыр этме тюшежеклиги гёз алгъа гелгенде, юрегим кысылыпчанчyp йиберди. Йиберсе йиберсин, гёрме чара ёкъ. Шо саялы мен де: «Не бола буса да болур бугъай...» — деп, вагону-бузгъа багъып юрюдюм...

Магъачкъалада поездден тюшгенде вокзалгъа чыкъмакъ учун магъа Абдулла къалгъан вагонну алдындан оьтме тарыкъ болду. Арекден мен ол сари чумаданына сюрюнюп йыгъылгъанны эс этдим.

(К. Абуков)

СИНТАКСИС

Синтаксис — грек сёз: къурув, къурашдырыв деген зат. Синтаксис сёзлени сёз тагъымларда ва жумлаларда нечик къурашагъанын, сёз тагъымланы ва жумлаланы тюрлюлерин, маъна англатагъан кюйлерин, оларда сёзлени байланывун ва гезигин уйрете.

Синтаксис оьзюню гъакъында сёйленеген затны гerti яшав булан не аралыгъы барны, ону заманын ва модальный къайдаларын (болагъанын-болмайгъанын, болса яхшысын-яманын, тарыгъын-тюгюлюн, инамлысын-инамсызын, гёзленегенин-гёзленмейгенин ва ш. б.) англата.

Тилни аслу элементлери тюрлю-тюрлю къатлавлар болуп ерлешген: аваз-сёз тагъым-жумла. Авазланы фонетика, сёзлени морфология, сез тагъымланы ва жумлаланы синтаксис уйрете.

2. Сёз тагъым

Къурулуш ва маъна якъдан тыгъыс байлавлу толу маънасы булангъы эки яда дагъы да артыкъ сёзню бирлешивюне сёз тагъым деп айтыла. Къурашгъан сёзлени бири хабар англата буса, демек хабарлыкъ буса, шолар сёз тагъым саналмай, жумла гысаплана. **М а с а л а**, *Бавда уллу тереклер бар* деген жумлада

сөзлер шулай кѳурашгъан: *бавда бар, тереклер бар, уллу тереклер*. Амма шоланы артагъысы тѳюгюл сѳз тагъым саналмай, неге тѳюгюл алдагъы зкисини гъалыкълары бар ва олар жумлалар гъисаплана.

Сѳз тагъымларда сѳзлени байлаву табилик кѳайдада болмагъа тѳше. Бири-бирине тагъылып гелген сезлер бары да сѳз тагъым саналмай. М а с а л а. *Тил ва адабият дарслар бек пайдалы* деген жумладагъы дѳрт сѳз кѳурашывну — *тил ва адабият, дарслар пайдалы, тил дарслар, адабият дарслар* — биринчиси сѳзлер тизилив ёлу булан байлангъангъа, экинчиси хабарлыгъы баргъа сѳз тагъымлар саналмай.

Сѳз тагъымны жумладан йимик, айры сѳзден де не башгъалыгъы барны билмеге герек. Биринчиси, сѳз тагъымда табилик кѳайдада байлангъан эки сама толу маъналы сѳз болма тарыкъ. Экинчиси, айры сѳз предметни атын, ишин яда белгисин янгыз айтып кѳоя буса, сѳз тагъым шоланы ачыкъ этип англата: *алма* — сѳз, *кѳызыл алма* — сѳз тагъым. Сѳз тагъымны сѳзге ошайгъан ерлери де бар: сѳз йимик, о да хабар англатмагъа, сѳйлев аралыкъланы кѳутмеге болмай.

Сѳз тагъымда сѳзлени байлаву табилик кѳайдада болагъаны саялы, сѳзлер таби этеген, иертеген, демек баш сѳз деп, таби болагъан, иереген сѳз деп, экиге бѳлюне. Баш сѳзю кѳайсы тил гесимден экенге кѳарап, сѳз тагъымланы тюрлю-тюрлю бѳлюклери бола.

1. Баш сѳзю ат тил гесимлерден, яни атлыкълардан, сыпатлыкълардан ва санавлукълардан болгъан сѳз тагъымлар: *яхшы яш* (баш сѳзю *яш* — атлыкъ), *Дагъыстангъа белгили* (м а с а л а, *Дагъыстангъа белгили шаир*. Баш сѳзю *белгили* — сыпатлыкъ), *беш китап* (баш сѳзю *беш* — санавлукъ).

2. Баш сѳзю орунча болгъан сѳз тагъымлар: *бешден бирев* (баш сѳзю *бирев* — орунча), *китапланы оьзгеси* (баш сѳзю *оьзгеси* — орунча).

3. Баш сѳзю ат ишлик болгъан сѳз тагъымлар: *охуп битмек* (баш сѳзю *битмек* — атишлик), *чыр ишлемек* — атишлик).

Кѳурулушуна, тизимине гѳре алгъанда оьртеги мисалланы бары да эки сѳзю, амма сѳз тагъымланы

дагъы да кѣп сѣзден этилгенлери де бола: *яхшы охуйгъан яш, бав сакълайгъан гиши, ачындан оьле къалмакъ.*

Маънасына гѣре сѣз тагъымлар тюрлю-тюрлю аралыкъъланы англатамагъа бола.

1. Белгилевюч аралыкъъланы англата: *азиз анам, ачыкъ кек, къарлыгъачны уясы.*

2. Объект аралыкъъланы англата: *кагъыз язмакъ, балта булан гесмек, районгъа билдирмек.*

3. Гъаллыкъ аралыкъъланы англата: *чаба гетмек, сав гюн юхламакъ, заманында къайтмакъ.*

Сѣз тагъымланы арасында фразеологизмлер, яни бирикген сѣз тагъымлар, айрыча ер тута. Эркин сѣз тагъымлардан олар сѣзлерини арасындагъы байлав бек тыгъыс, гъатта бири-биринден айырмагъа ярамайгъан даражада болмакъ булан айрыла: *тиш урмакъ, къулакъ асмакъ, гѣз тиймек, баш урмакъ.*

41. Сѣз тагъымланы белгилегиз, баш сѣзлери къайсы тил гесимлерден экенни токъташдырыгъыз.

Мен гъар гюн эртен дегенлей Сариялымны тумар эте эдим, уьстюн жува эдим, адамны тилин англайгъан асил гъайван, оьзюн тазалайгъандан сююнюп-къуваныпмы, ойнакълай, артымдан геле. Гѣтерилип гелеген гюнню шавлалары тийгенде, ону алтын тюсдеги сари ялы бирден-бир арив гѣрюне.

Инче белли, узун къуйрукълу, адам къарап турар йимик исбайы боюнлу, жыйнакълы ат. Оьзю де ѳргъа. Нечик орлардан о къуш йимик учуп чыгъа. Къувун болса, Сариялым къулакъларын бизлердей этип тигинден тургъузуп пышгъыра, кишней, ал къоллары булан ерни къаза...

Эртен тез Сариялны уьстюн де тазалап, авлакъгъа барарман деп ерлей тура эдим. Савутларын да тагъып, къолуна ѳрмесин де алып, Османпаша уьйден чыкъды.

(*Къ. Шамсутдинов*)

42. Сѣз тагъымланы табыгъыз, маъналарына гѣре олар нечик аралыкъъланы англатагъанны айтыгъыз.

Салимов таш ѳлну боюндагъы юртларда ахтарыв этип къарамагъа токъташды. Сумкасында Маматгъа ошайгъан бир нече сураты да бар эди. Айлана туруп, ол тав тюпдеги Агъач-

баш деген уллу юртда не буса да кѣн токътады. Не этме герек? Кимге сораса да, суратны гѣрсетсе де, гъеч жавап берегени ѳкъ, башын чайкъап къоя. Тюзю, гент ягъадагъы очар болагъан ерде бир жагъил улан Маматгъа ошашлы суратгъа хыйлы заман тергевлю телмирип турду, сѣйлемеге деп, авзун ача туруп да аз къалды, гъатта бети де аз-маз алышынып гетди. Тек бир зат да айтмады. Ким биле, тарыкълы болса деп, Салимов ону атын сорады, айрылгъанда язып да алды — Гъабип.

(И. Керимов)

43. Башлар эркин сѣз тагъымланы, сонг бирикген сѣз тагъымланы язып алыгъыз. Бирикген сѣз тагъымланы маъналарын англатыгъыз.

1. Юрегин ярмакъ, агъач ярмакъ. 2. Ярасына туз сепмек, этге туз сепмек. 3. Бурнуна сув тийдирмек, пальтосуна сув тийдирмек. 4. Гѣнгюн алмакъ, аш алмакъ. 5. Сѣз тиймек, къолу тиймек. 6. Гѣзю ачылмакъ, эшиклер ачылмакъ. 7. Къашларын тюймек, аркъанны тюймек. 8. Тавуш бермек, акъча бермек. 9. Терс гѣзюнден къарамакъ, терезеден къарамакъ. 10. Отялындай айланмакъ, абзардан айланмакъ.

3. Сѣз тагъымда ва жумлада сѣзлени байлаву

Тилде сѣзлер тизилив ва иертив ѳлу булан байлана. Тизилив къайдада маъна ва грамматика якъдан тенг ихтиярлы сѣзлер байлана. Олар бири-бирине таби болмай, оланы ерлерин алышдырмагъа да ярай. М а с а л а, къыз да, улан да деген сѣзлени ерлерин алышдырып, улан да, къыз да деп къолламагъа ярай, сонг да олар бири-бирине бойсынмай, таби болмай.

Тизилив байлавда сѣзлер тизеген байлавучланы, булан, сонгсѣзню кѣмеги булан ва сѣзлени гезиги булан байлана. Бу къайдада жумланы бир йимик уьюрлери байлана: *Не аш да, не сестра къыз да огъар кѣмек этип болмады.* (Ш.А.) Бу жумлада сѣзлер тизеген байлавучланы кѣмеги булан байлангъан; *Топчу яман ачувланды, атылып турду, урмагъа къолун гѣтерди.* (И.К.) Бу жумлада буса сѣзлер гезиги булан байлангъан.

Иертив байлавда сѣзлер тенг ихтиярлы болмай, бири-бирине таби болуп, бойсынып геле. Таби бо-

лагъан сѣз таби этеген сѣзню белгилей, толумлашдыра, ачыкъ эте. Иертив яда табилик байлав уьч тюрлю бола: башчылыкъ яда иерив байлав, гелишив байлав, янашыв байлав.

1. Иерив байлавда бир сѣз башгъасы белгили бир гелиш къалипде болмакъны талап эте: *Мен поездге миндим ва газетни охума башладым.* (К.А.) Бу жумладагъы миндим деген сѣз — хабарлыкъ-поездге деген сѣз багъым гелиште болмакъны талап эте.

Бир-бирде бир сѣз башгъасын сонгсѣзню кѣмеги булан оьзюне таби эте: *Сен оьз пикруларынг булан яшайгъан адамсан.* (А.Къ.) Мунда *яшайгъан* деген сѣзге *пикруларынг* дегени булан сонгсѣзню кѣмеги булан иерген.

2. Гелишив байлавда таби болагъан сѣзню къалиби таби этеген сѣзге гѣре бола. Къумукъ тилде сѣзлер бетде ва санавда гелише: *Арбачы ъл бойдагъы яшны скюдюрюн гѣре.* (У.М.) Бу жумладагъы *гѣре* деген хабарлыкъ *арбачы* деген иеси булан санавда (теклик) ва бетде (уьчюнчю) къыйышып гелген. Амма уьчюнчю бетде кѣплюк санавда иеси де, хабарлыкъ да санавда гелишмек борч тюгюл: *Булутлар тавну артына гирип яшыналар.* (У. М.) деп айтма ярайгъан йимик, Булутлар тавну артына гирип яшына деме де ярай.

3. Янашыв байлавда сѣзлени синтаксис аралыгъы оланы ерлешген гезигине гѣре токъташдырыла. Маъна якъдан таби болагъан сѣз таби этеген сѣзню алдына салына. Янашыв байлав, биринчиси, белгилейген сѣзню де, белгиленеген сѣзню де, экинчиси де, ишликни-хабарлыкъны да, ишни-гъалны кююн, оьлчевюн, даражасын англатагъан гъалланы да аралыгъын гѣрсете. *Олар бу гезик тез тургъан.* (М.Я.) деген жумлада *тез* деген гъал *тургъан* ишликге - хабарлыкъгъа янашыв къайда булан байлангъан. *Алма терек, шиша терезе, терен къую, аяз ахшам, сюзюк гъава* деген сѣз тагъымларда да шо байлав къоллангъан.

44. Охугъуз, гелишив, иерив ва янашыв къайдада байлангъан сѣзлени белгилегиз, шо байлавланы хасиятларын англатыгъыз.

1. Бизин хоншубузда бир къарт гиши яшай. (М.Я.) 2. Сен шо ахшам къайдан геле эдинг? (К.А.) 3. Юртгъа гиреген кёпюрню янында увакъ яшлар кирине. (А.С.) 4. Ачылгъан терезени тюбюнде олтургъан Абакар буланы эришивюн эшитди. (М.Я.) 5. Агъач гемирмек иши, чакъда бир тюше тиши. (Ч.Ё.) 6. Яшны къаркъарасын сувукъ алгъан, къартылламакъдан тиши тишине тиймей. (У.М.) 7. Ойларыма берилип, шагъардан да чыгып гетген экенмен. (Гъ.Д.) 8. Тавжанны савгъатын мен Нартны къолуна тапшурдум. (Аткъ.)

15. Къаны сёз къайсына таби болагъанны жаяларда соравлар салып гёрсете туруп изып алыгъыз.

Къашкъаралгъан. Къотан авлакъны чувлугъунда моторну авазы эшитиле. Гюренлерде, сарайларда, ер-ерде лампочкалар яна. Тирменни алдындагъы эки арбаны бирин бошагъып, бирин юклеп айланагъанланы тербенишлери аян гёрюне. Тёл тюшювню алдындагъы авурлукъ булан эринчекленген ва тойгъан ана мал сирив электрик ярыкъны дегерени ичинде гюренге багъып йылыша геле.

Баш къойчу Башир алда, къышны тарчыкълыгъындан къутулуп, башалман къыдырагъан гъайванланы, не де ондамунда чабувуллайгъан итлени сиривге ювукълашма къоймай къакълыкъдыра юрюй.

(М. Хангишиев)

46. Охутгъуз, тизилив къайдада байлангъан сёзлени иертив къайдада байлангъанларындан айырыгъыз, себебин де англатыгъыз.

Башлап танышларым: шагъарлы да, юртлу да — бири-бирине ончакъы тергов бакъдырмай, кёбюсю гьалда мени булан сёйлей эди. Тек узакъ къалмай мени унутуп бири-бири булан лакъыр этмеге белсендилер. Бир де сюрюнмей, сагънадагъы артистлер йимик, къайдагъы хабарланы тегюшдюрюп къоймаймы! Гъали олар, янгы таныш болуп турагъан адамлар, бир якъдан къарагъан гишиге бырынгъы къурдашлар йимик гёрюнежек эди. Неден де сёз чыгъарып, къайда да, къачан да лакъырны къыздырып йибермеге бажарагъанланы ажайып гюллеймен. Муну бугюн ёлукъгъан танышларым да лап шолай къужурлу адамлар. Мен къулакъ асып тынглайман. Олар буса шагъарлы да, юртлу да, саламат сёйлейген даражадан оы тюц, эришип де бара.

(М. Гьусейнов)

47. Гъарисинде тизилив ва иертив къайдада байлангъан сёзлер къоллангъан беш-алты жумла олашып изыгъыз.

4. Жумла

Адамны ою, мурады сёзлени кёмеги булан бериле, сёзлер де тилде бири-бирине байланып кьоллана. Тыгъыс байлангъан сёзлени жыйымы яда айры бир сёз толу маъна англата буса, шо жумла бола. Сёйлейгенде жумлаланы арасында тавуш тюрлю-тюрлю кюйде алышына, язывда тийишли токътав белгилер кьоллана.

1. Жумла бир маъна англатма герек, ёгъесе ону тизип ва кьоллап авара болмагъа да тарыкълы тюгюл.

Жумлада озюню гъакъында айтылагъан затны герти яшав булан не аралыгъы бары ачыкъ билинге герек, онда айтылагъан зат тарыкъмы-тюгюлму, яшавгъа чыгъамы-чыкъмаймы, яшавда болгъанмы, болуп турамы яда гележекде болажакъмы ачыкъ англашылмагъа тарыкъ. Оырде эсгерилип гетгени йимик, сёз тагъым шоланы англатмагъа болмай.

Сёзлени суйген кюйде кьоллап кьойгъан булан жумла болмай. Олар грамматиканы законларына гере бирикмеге, байланмагъа тюше. Шо байлану да соравланы кёмеги булан билмеге бола. М и с а л у ч у н : *Къотанны бары да халкъы бир ерге жыйылды.* (М. А.) Жумланы чечип къарайыкъ. Нени халкъы? — *къотанны халкъы*, не халкъы? — *бары да халкъы*, халкъы жыйылды, къайда жыйылды? — *бир ерге жыйылды.*

Къурулушуна къарап жумлалар простой ва къошма деп, эки уллу бёлюкге айрыла. Простой жумла бир маъна, къошма жумла буса эки ва дагъы да артыкъ маъна англата. М а с а л а , *Сувлу къар къуру къаргъа айланды.* (А.С.) — простой жумла, *Исакъны абзарында таякъ ташласа, тюшме ер ёкъ.* (У.М.) — къошма жумла.

Простой жумланы генглешмеген ва генглешген тайналары бола. Эки де баш уьюрю - иесиси де, хабарлыгъы да тюгюл ёкъ_буса, генглешмеген жумла, экинчи даражалы уьюрлени бири сама бар буса, генглешген жумла бола. М а с а л а , *Ел гючленди* деген

генглешмеген жумлагъа гьал къошуп, Ел гече гючленди десек, генглешген жумла бола.

Жумланы эки де баш уьюрю бар буса, эки бёлюклю, бири тюгюл ёкъ буса, бир бёлюклю санала: *Атлылар уллу къакъагъа гирди.* (М.Я.) — эки бёлюклю жумла; *Законну яшавгъа чыгъарма герек.* (М.А.) — бир бёлюклю жумла.

Простой жумлалар толгъан ва толмагъан деп, дагъы да экиге айрыла: *Шо гебенге етишмеге къаст этдим.* (А.С.) — толгъан жумла: *Атынг кимдир?* — *Марат, инингники?* — *Мурат.* (И. К.) — жаваплар толмагъан жумлалар.

48. Охугъуз, эки баш члени булангъы жумлалар къайсыларыдыр, бир баш члени булангъылары къайсыларыдыр, токъташдырыгъыз.

1. Яйны исси гюнлери. Авлакъда ишлей яшлар. (К.С.)
2. Алдынъерли юрюй, артынъерли ишлей. (Ч.Ё.) 3. Сув! Шо адамлар учун да, гъайванлар учун да нечик уллу ниъмат! (Къ.Ш.) 4. Айт деп, айт деп айтасан, торгъайманмы чарнама? (Й.) 5. Бармайман, ёлдаш, мен де башгъалар йимик ишлеме сюемен. (У.М.) 6. Таза эшик-терезе перделер, ортадагъы къызыл къумач тартылгъан узун стол, кёп санавлу шанжаллар, мукъаятлы этилген бётекели диван ва уйню жабарын япгъан эгни сумакъ... (Р.Р.) 7. Бир керен магъа шагъар бавдан оътюп барагъанда юрта яшайгъан бир танышым къаршылашгъан эди. (М.Гъ.) 8. Запирни турушуна Девет оьтесиз сукъланды. (К.А.)

49. Охугъуз, генглешген ва генглешмеген жумлаланы табыгъыз, къурулушун англатыгъыз.

1. Къатынланы къавгъасы гётерилди. (Къ.Ш.) 2. Бирден кабинетден сёз яркъычлар эшитилип гетди. (И.К.) 3. Эшиклер ябудду. Энни уйде Айшатдан къайры гиши ёкъ эди. (М.Гъ.) 4. Кюкю гётерилди, амма жыйылгъанлар Жалалгъа тынглама сюегенге ошай эди. (М.Я.) 5. Алимгерей ёрта гетди. (К.А.) 6. Ол ойлаша. Бёрк шо ерге нечик тюшген экен? (И.К.) 7. Сонг арадан заманлар оьтдю. Башыма акъ гирме, мангалайымны да бюрюшмелер елеме башлады. (М.А.) 8. Гюнлер гете. Жалал француз тилни уйрене, Борисенкова береген биттидилни охуй. (М.Я.)

50. Охугъуз, толгъан ва толмагъан жумлаланы айырыгъыз.

- А яш, Совет къайда экенни билемисен?
- Билемен.
- Кимни яшысан?
- Исакъны...
- Басир агъав, гъали о яш къайда?
- Шагъаргъа барагъан яшлагъа къошулуп, интерна-
тгъа охумагъа гетди.

5. Не муратда айтылагъанына гёре жумлаланы тюрлюлери

Не муратда айтылагъанына къарап, жумлалар уьч тюрлю бола: хабар, сорав ва буйрукъ жумлалар.

1. Тынглавчугъа оюбузну-пикрубузну англатмагъа тюшгенде хабар жумланы къоллайбыз. Ону ахыры аста тавуш булан айтыла, сонг токътала. Язывда шо ерге бюртюк салына: *Гюнбатышда башалман гезейген булутлар герюндю.* (М.Я.) *Я сувукълугъу ёкъ, я чакъ адамшавлу ачылып битмей.* (М.А.)

2. Башгъаны оюн-пикрусун англамагъа, бир зат билмеге сюе бусакъ, сорав жумланы къоллайбыз. Шолай жумла сорав тавуш булан бите. Язывда шо ерге сорав белги салына: *Ишге сама алгъасаймысан?* — *Озокъда, алгъасайман.* *Хыялсыз, умутсуз адам яшап боламы?..* (М.А.)

3. Тилей, буюра, буvara маслагъат эте бусакъ, буйрукъ жумланы къоллайбыз. Буюрув, буварыв гючлю гъис англатып, гётеринки тавуш булан айтылса, жумланы ахырына чакъырыв белги, рагъат тавуш булан айтылса, точка салына. *Болгъан чакъы кёп савут да алыгъыз, танггъа Магъачны ягъына да етишигиз.* (И.К.) *Падишагъны гъакимлери отлансын, уйлерини темирлери тотлансын!* (Й.)

Буйрукъгъа, буварывгъа тилев маъна бермеге сюйгенде гъы (гъа, гъу), гъали, -сана (-сене), дагъы, хари, чы (чи, чу, чю) гесекчелер къоллана: *Ачылмагъыр, анам, къапуланы ачсана!.. Сен баланга бир бурлугъуп бакъсана!* (Й.)

Чакъырыв жумла. Хабар, сорав, буйрукъ жумлаланы къайсы да чакъырыв жумла йимик айтылмагъа бола. Сёйлейген гиши хабар бере, сорай, буюра

туруп, бир гючлю гьисин англата буса, чакъырыв жумла амалгъа геле. Шолай жумланы ахырына чакъырыв белги салына. Соралагъан зат айрыча гётеринки тавуш булан айтыла буса, сорав белгиге къошулуп чакъырыв белги де салына: *Вая, къара! Къара!* (Къ.Ш.) *Булай не хыял, уланнав?!* (Къ.Ш.)

Чакъырывгъа айрыча ренк бермек учун лап (тап), инг, инг де, не, да (де), гъатта, гье, -окъ гючлендирив гесекчелени къоллай. *Инг де кёп сюеген заты недир дегин! Гамиш къабакъ!* (И.К.)

51. Язып алыгъыз, неге шолай токътав белгилер салынгъанны англатыгъыз.

1. Балам! Къайдасан, аявлу балам? Къайтмаймысан, анангны уьстюне къачан гелесен? Мен чи къарт болуп, къавжап битгенмен, къачан болгъунча къарайым сагъа? Къайдасан? Эшитмеймисен анангны тавушун?.. Балам!.. Къылыч!.. (М. Гь.)

2. — Арза буса, гюнню иржайывлары, женнетлер негер тарыкъдыр? Сойма элтеген къочкъарны тутагъан йимик къагъып мююзлеринден тут. Гъар сёзюнг де болсун кёрюкде къызгъан къалакъ йимик. Арзаны болгъан чакъы тирев язма тарыкъ. Къоймажагъын билсин учун. Сен буса «яшнап-балкъып»... Сайки, ода, макътав сарын язасан! (К. А.)

52. Кёп бюртюклер бар ерлеге тарыкълы гъарпланы къоша ва тийишли токътав белгилени сала туруп гечюрюп языгъыз.

Жумалар айлагъа, айлар йыллагъа айланып, заманлар, сьмюрлер гете туруп, яшавлар да алыш... Гъатта табият да бир йылны ичинде уьч тюрлю тьосге гир... Шо тьослер бири-бирине ош... Инсан буса озьюню къысматы нечик алышына-жакъны билмей ва кёбюсю гьалда уьйренчикли сокъмакъ булан юрюп тур...

Алимни яшавунда энишлер, оьрлер, тегиш гёрюнеген ёлларында да къаткъакълар, гъатта чонкълар болгъан эк... Уьйленип арадан йыл гетгенде, анасы Аминат кёпден къаравуллайгъан улан тув... Анасы баланы баласына Алимни ата-сыны атын къой... Уьй шатлыкъдан тол... Аминатны бары да гъайы гъали яш... Шону булан доланып, гечелени, гюнлени йиб... Бир гюн Алим уьйге иржайып гиргенде, Аминат къарап:

— Не хабар бар, балам, шат гөрүне... — деп сорады.
(С. Токзболатов)

53. «Школаны бавунда» деген темагъа гиччирек хабар языгъыз.
Шонда хабар, сорав ва буйрукъ жумланы да къоллагъыз.

6. Маъна ургъу)

Жумладагъы сёзлени инг агъамиятлысын айырмакъ учун сёйлейген гиши ону бираз гётеринки тавуш булан айта. Шолай айырывгъа маъна ургъу деп айтыла. М а с а л а, *Яшлар оьзенде киринелер* деген жумланы, маъна ургъусун башгъа-башгъа сёзлерде эте трупп, тюрлю-тюрлю кюйде айтмагъа да, охумагъа да бола. 1) Кимлер киринегенни белгилемек учун маъна ургъуну *яшлар* деген сёзде этмеге тюше:

Яшлар (уллулар тюгюл) оьзенде киринелер. 2) Яшлар не этегенни белгилемек учун маъна ургъуну *киринелер* деген сёзде этме герек. Яшлар оьзенде **киринелер**.

3) Яшлар къайда киринегенни гёрсетмек учун маъна ургъуну *оьзенде* деген сёзде этмеге тюше: Яшлар **оьзенде** (денгизде, кёлде тюгюл) киринелер.

Ургъу сёзню маънасын бютюнлей алышдырмагъа да бола: **алма** (емиш) — **алма** (бир затны алма), **бурма** (бурма чач) — **бурма** (машинни бурма).

ЭКИ БЁЛЮКЛЮ ЖУМЛА

7. Жумланы баш уьюрлери

Къайсы буса да бир соравгъа жавап береген сёзге жумланы уьюрю деп айтыла. Жумланы уьюрлери экиге бёлуне: 1) баш уьюрлер, 2) экинчи даражалы уьюрлер.

Иеси ва хабарлыкъ — жумланы баш уьюрлери ва ону кюрчюсю. М а с а л а, *Магъач Таргъутавну башында токътагъан*. (И. К.) деген жумлада **Магъач** ва **токътагъан** деген сёзлер ону кюрчюсю, биринчиси неси, экинчиси хабарлыкъ.

8. Иеси

Иеси жумлада озюню гъакъында аслу зат айтылагъан предметни англата. Жумлада башгъа сёзге таби болмайгъан, аслу маънаны англатагъан ва **ким?** яда **не?** соравагъа жавап береген уьюрге иеси деп айтыла. Иеси болуп гелген сёз гъар заман баш гелиште бола.

Иеси кёбюсю гъалда атлыкъдан ва орунчадан этиле: *Арапат уьиде янгыз къалгъан.* (А.С.) *Къаргъа къаргъаны гёзюн чокъумас.* (Айтыв.) *Мен гёргенмен хыйлы-хыйлы ерлени.* (Й.Къ.) *Ол айрада бек ойлу гёрюне эди.* (И.К.)

Бир-бирде атлыкъны ролюнда, маънасында къоллангъан башгъа тил гесимлер де иеси болуп гелмеге ярай: 1) *Осаллар бир керен оьлюп къалмай, гъар заман оьлюп туралар.* (А.С.) (**Осаллар** -иеси, аслусу-сыпатлыкъ). 2) *Ону сюймеигенлер башгъа юртлардан эсе, озюню юртунда кёп эди.* (Аткъ.) (*Сюймеигенлер* — иеси, аслусу - сыпатишлик). 3) *Уьчев, атларындан тюшюп, алгъасап анакъгъа гирди.* (И.К.) (*Уьчев* — иеси. Санавлукъ). 4) *Ишлемек инсанны инг яхшы хасияты экенни менден сен яхшы билесен.* (И.К.) (*Биринчи* жумланы иесиси — **ишлемек**, атишлик).

Яшамакъ да, озокъда тюрю-тюрю бола. (Аткъ.) (Иеси - яшамакъ, атишлик). *Сёзлюкню тизип онгардылар, къумукъчасы русчасындан бираз уллу болду.* (И. К.) (**Къумукъчасы** — экинчи жумланы иесиси, гъаллыкъ).

Бир-бирде иеси болуп эки ва дагъы да кёп сёзлени жыйымы да къаршылаша: **Юртда бавлар, яшыллыкълар гюн сайын генглешип бара.** (Къ. Ш.) **Геркмес де, Эсбет де эки уллу къазанда адамлагъа тюшлюк аш бишире эди.** (Р. Р.)

54. Текстни гёчюрюп алыгъыз. Иесилени тюглерине гъыз тартыгъыз.

Озью булангъы лакъыры битгенни англап, Алим де туруп савболлашып, кабинетден чыкъды. Ёлну боюнда ойлаша туруп, не машинлеге, не адамлагъа тергев бермей юрюдю...

Энни философиядан да экзамен берсе, аркъасындан авур юк тайгъандай болажакъ. Алгъасагъанда заман нече де узакъ гёрюне экен. Гетген эки йылдан эсе, къалгъан эки гюн авур тийип турагъан Алим уйге гиргендокъ караватында кёкге багъып ятды, сонг-сонг буса ойлаша туруп, юхлап къалды. Арадан бираз гетип уйге къайтгъан ёлдашы Алимни уятмады, къолуна китап да алып, астаракъ ятывунда ерлешди...

Ахырда ол бирден къычырып, озюню авазына озю сесгенип уянды. Огъар тамаша болуп, ёлдашы:

— Я, сагъа не болгъан, басдырыкъ сама басмагъанмы эди?

— деди.

— Басдырыкъны чы билмеймен, амма яман тюш чю гёрдюм.

— Къалкъы башда адам бар, ямангъа ёрама гъали, яхшылыкъгъа болсун.

Алим авур тартып кюстюнюп, бир хыйлы заман эки де къолу булан бетин ябып токътады...

(С. Токъболатов)

55. Охугъуз, несилени табыгъыз ва олар къайсы тил гесимлерден этилгенни айтыгъыз.

Бу къыяматгъа къарамайлы, бирден Таймасны проекти эсима тюшдю. Нечакъы айтса да, о Таймасны яшавда инг улду къуванчы, гележекге ёралгъан асил мурады, умуту экенни билемен. Мен проектни алма автогаражны конторуна, инженерни кабинетине гетдим. Тавукъ уялардай кабинетлени туташ арт тамы болуп ишленген узун эсги чыр, тюбюн сув ашап, гёчюп къалгъан. Кабинетлер бош. Ичиндегилер къачгъан. Мунда да ябушувлар болгъанмы, начальникни, инженерни столлары авгъан, тюрю документлер, ручкалар сувда юзюп айлана. Мен столланы ящиклерин хотгъап, Таймасны проектин тапдым, ону тез сумкама сугъуп, къыргъа чыкъма онгарылдым. Мюгълетде диспетчер олтурагъан ерде микрофонну эс этдим. Шондан сёйлесенг, тавушунг гаражны абзарындагъы гючлю радиолардан йыракълагъа ерли эшитиле. Мен микрофонну алып, не сёйлейгенимни билмей токътадым.

(Гь. Давутов)

56. Иесилери бир сёзден этилген жумлалардан бешни, эки ва дагъы да артыкъ сёзлерден этилгенлеринден де бешни ойлашып языгъыз.

9. Хабарлыкъ

Хабарлыкъ жумлада иесини гъакъында айтылагъан аслу затны англата, ону ишин-гъалын, хасиятын, сан янын белгилей. Хабарлыкъ иесиге бойсына ва ону булан бетде де, санавда да гелишип геле. Тек уьчюнчю бетде кёплюк санавда гелишмек шарт тююл...

Къурулушуна гёре хабарлыкълар эки тюрюлю бола: 1) простой хабарлыкъ, 2) къошма хабарлыкъ.

10. Простой хабарлыкъ

Простой хабарлыкъ бир сёз булан этиле. Простой хабарлыкъ болуп аслу гъалда ишликлер геле. О ишликлены бары да багъышларындан этиле: *Айгъа батгъыч салынгъан, ал байракълар къагъылгъан.* (Айтив.) (**Салынгъан, къагъылгъан** — хабар багъыш). *Сиз, кёп сёйлемей, терекден тюшюгюз!* (М.Я.) (**Тюшюгюз** — буйрукъ багъыш). *Къара къынлы къылычынгни берсене!* (Йыр.) (**Берсене** — тилек багъыш). *Неге, къурдаш, ятып турмай, сен де ишлесенг.* (И.К.) (**Ишлесенг** — шарт багъыш).

Хабар багъышдан этилген хабарлыкъ гъалиги, гетген ва гележек заманда бола: *Моторну баягъы къаныгъывлу кюйде ишлейген тавушу янгыра.* (М.А.) (**Янгыра** — гъалиги заман). *Тангаласында аранланы къаршысына гелип, бир танк токкътады.* (М.А.) (**Токкътады** — гетген заман). **Биз де шолай айтарбыз.** (Аткъ.) (**Айтарбыз** — гележек заман).

Простой хабарлыкъ болуп **бар, ёкъ, герек, тарыкъ, тююл** сёзлер де гелмеге бола. *Аранда атлар бар. Арба бизге тарыкъ.* (М. Я.) *Бизге эртен тез авлакъгъа чыкъма машин герек.* (И. К.) *Сени алабайынга тиежек ит мунда дагъы ёкъ,* (А. С.) *Суйдухну къардашлары осал къардашлар тююл, къолпетни башы къарт буса да, ону нартлар иимцк дёрт уланы бар.* (Ю. Г.)

Простой хабарлыкъ ишликден къайры тил гесимлерден де этилмеге бола.

1. Атлыкъдан: Арив болмакъ гѣздендир, кѣп суюдюрмек сѣздендир. (Айтыв)

2. Сыпатлыкъдан: Ер юзю уллу ва гѣзел, онда тамаша танг эллер бар. (Чехов)

3. Санавлукъдан: Сени дарсынг тангала экинчи. (Къ.Ш.)

4. Орунчадан: Шо ишни бажаражакълар бизбиз. (Р.Р.)

5. Гьаллыкъдан: Тили тилкъав буса да, юрюшю чю нече де чалт. (М.А.)

57. Охугъуз, жумлаланы хабарлыкъларын табыгъыз, олар къайсы ил гесимлерден этилгенни англатыгъыз.

Хабардан гьинкал яхшы. (Айтыв.) 2. Имран партияны чыйлы сырдасында къалды ва бек белсенип ишге гиришди. (Р. Р.) 3. Уый уругъа ит гьапламас. (Айтыв.) 4. Туснакъ гьйню ва алдагъы терекни геленткилери терезе тюпден эки бат чакъы узатылгъан. (В. Д.) 5. Юрт ювугъун таныр. (Айтыв.) 6. Тав озенлер къайтып тавгъа бакъмас, шавлалы гюнеш ерни шавласыз къоймас. (А. М.) 7. Артындагъы гюн эрген бары зат англашылды, ол бизин булан ишге чыкъды. (И. К.) 8. Эмсиз аврув болмас. (Айтыв.)

58. Простой хабарлыкълы он жумла ойлашып языгъыз. Хабарчыкъланы тюплерине гьыз тартып белгилегиз.

59. Простой хабарлыкълы жумлаланы язып алыгъыз.

Амма бу хабар байланы къандырып, ярлыланы инандырып битмеген. Нугъайгъа да эшитилмеген. Ол озю де, гьона, къапусуну орам бетине чыгып олтургъан. Ону пикрусун тюрлю-тюрлю хыяллар къуршагъан...

Ону татли умутларына узакъ ойлашмагъа мюгьлет болмай. Йылай туруп гелеген озлени хоншу яшына Нугъайны гѣзю тие. Ону озюню ягъына чакъырып: «Не йылайсан, къурум?!» — деп, башын сыйпай. Яш бираз заман тарлыгып-тарлыгып сѣйлеп болмай тургъан сонг, пашман хабарны да англатып, окюрюп йылап йибере.

Бу хабарны эшитгендокъ, Нугъайны аркъасындан таба бир сувукълукъ басып, бютюнлей къаркъарасы «зым-м-м» деп гете. Сыпатында ва гѣзлеринде бир уллу тунукълукълар чаба. Буса да ол, къольявлугъу булан яшны гѣзлерин сибирип:

— Йылама, кьулум, ярлы халкъ сав туруп, Зайнала-битлер оьлмес. Гьали кьайтып гелир! Йылама! — деп, гьнгюн алмагъа кьарай. Яшны юреги бираз басылып, уьуне багъып онгарылгъанда, Нугъай таягъына да таянып эретура ва аб-зарны кьапусуна багъып онгарыла.

(В. Дыдымов)

11. Кьошма хабарлыкь

Эки яда бир нече сьз бири-бирине тагъылып этилген хабарлыкьгъа кьошма хабарлыкь деп айтыла. Уланын макътамакъ — кьумукъларда айып зат. (Аткъ.) *Эртен иылы гьавагъа юртну бары да терезелери дырбайып ачылгъан эди.* (Р.Р.)

Кьошма хабарлыкь эки тюрлю кюйде этиле.

1. Ишликге яда ишлик формалагъа (инфинитивге, сыпатишликге, гьалишликге) кьемекчи ишликлер тагъылып этиле: *Хасавюртда Магъач Дагъыстандагъы гьалны аян кюйде билмеге суйдю.* (И.К.) *Гюнню узагъында шо яш мени эсимден таймай эди.* (А.Къ.) *Къатын бузулуп кзалды.* (К.А.) *Ол ашайгъан экмеклер бары да кьурсагъына гиргенде майгъа айланып кзала буса ярай.* (М.Я.) *Нугъайны алып гетелер.* (В.Д.)

Кьошма хабарлыкьны баш маънасы биринчи сьзде бола. Кьемекчи ишликлер буса хабарлыкьны иеси булан санавда ва бетде гелишмегине кьемек эте, аслу сьзню маънасына бир тюрлю ренк бере, ону мекен-лешдире: *Председатель савунчу кзызгъа бир затлар герсетип тура эди.* (И.К.) *Муна шо заманда адамланы тавушлары эшитилип гетди.* (Ю.Г.) *Гьали биз янгы кьужурлу оюн ойлашып турабыз.* (М.Я.)

Муна шоллай ишликге яда ону кьалиплерине кьемекчи ишликлер кьошулуп этилеген хабарлыкьгъа ишлик кьошма хабарлыкь деп айтыла.

Ишлик кьошма хабарлыкьда шулай кьемекчи ишликлер кьоллана: *эди, экен, кьалмакъ, болмакъ, гетмек, гелмек, гьрмек, йибермек, кьоймакъ, турмакъ, башламакъ, бармакъ, алмакъ, чыкъмакъ, бермек, тиймек, айланмакъ: Фронтда болгъан ишлени оьзю гьргенлерин Сергей айта башлай.* (В.Д.) *Гьар*

гюн эртен авлакъгъа чыкъгъанда гъабижай бар якъгъа багъып аякъларым оъз-оъзлюгюнден юрюп иибере. (И.К.) Сонг ол Мавланы къыргъа алып чыкъды. (М.А.)

2. Къошма хабарлыкъланы экинчи тайпасы — ат къошма хабарлыкъ аслу гъалда ат тил гесимлеге эди, экен, болгъан кѣмекчи ишликлер къошулуп этиле: Ол чачгъан урлукъ белгили эди. (Аткъ.) Шо йыларда Татамны яшаву-турушу айтардай яман эди. (И.К.) Шо гюнден сонг ол Исакъны яшы бола. (У.М.)

Кѣмекчи сѣз хабарлыкъны багъышын мекенлешдире, хабар багъышда буса заманны да гѣрсете: Агроном арыкъ якъгъашлары чыгъып турагъан, аякъларына ултанлары ашалып битген кетен туплилер гийген, чартлап-чачырап юрюйген улан эди. (К.А.)

Ат къошма хабарлыкъланы баш, аслу сѣзю болуп шулай тил гесимлер геле.

1. Баш гелишдеги атлыкъ: Мени атам кѣп яхшы адам эди. (А.Къ.) Ат къошма хабарлыкъны ичинде башгъа гелишлердеги атлыкълар ёлугъагъан кюйде бола: Сайытны гъайы бу боранлы гече къалгъан ёлдашында эди. (А.С.)

2. Сыпатлыкъ: Татамны савлугъу, гертилей де, осал. (И.К.)

3. Санавлукъ: Беш керен беш иигирма беш бола.

4. Орунча: Сени уланынгны къанын алажакълар биз эдик. (Аткъ.)

5. Гъаллыкъ: Ону къаркъарасы уьфюрюп толтургъан тулукъдай эди. (Р.Р.)

60. Иесилени тубюне бир, хабарлыкъланы тубюне эки гъыз тарта туруп, гѣчюрюп языгъыз.

Къойларым да, Алабайым да булан мен Ханбийлеге гирип бардым. Шо гюн Ханбийни уьч ити, къойлар булан къыргъа бармай, абзарда къалгъан болгъан. Къарайман, оланы къарасы — бек уллу зат. Олар мени Алабайымны уьстюне чапдылар. Шо къара ит чи Алабайгъа урунуп да гетди. Алабай ону къакълыкъдырды. Шо заманда мен Алабайгъа бармакъ силледим. Алабай, магъа багъып къарап, токътап къалды. Амма о итлер токътмадады, дагъы да чапдылар. Ял-

чылар, арагъа гирип, оланы айырдылар. Бу вакътиде Ханбий де чыгып гелди. Ол магъа хошгелди деп сама айтмады... Мен кюледим. Мени кюлевюмню гѳргенде, Ханбийни чи нечик де, мени шонча арив къаршылагъан ялчыны да магъа ачуву чыкъды. Гиччинеv яшгъа уллуланы мысгъыллап кюлемек кѳп эрши иш. Мен ону гъали англайман.

(А. Сулеймановгъа гѳре)

61. Текстни охугъуз, простой ва къошма хабарлыкъланы табыгъыз, оланы не башгъалыгъы барны англатыгъыз.

Экинчи гюн Тамай Сатыбалны Кѳстекден яшыртгъын чыгъара. Сатыбал, яшына туруп гелип, бийик къамушгъа гире ва бир хыйлы юрюген сонг ачыкъ ерге чыгып къала. Онда ол сызакъ болуп гетген ѳл гъызны гѳре. Етишип тергесе, шондан таба ат чана юрюген, ѳтгени де кѳп болмай. Ат тукълар эки якъгъа чачыратгъан къар бюртюклер де басылып битмеген. «Бу не экен?» — деп ойлаша Сатыбал ва къайтып къалынгъа гире. Эки къулагъын дѳрт этип тынглай туруп, ол алгъа тербене. Бираздан ону къулагъына инче ингырланагъан сеслер чалына, мазаллы тавушлар да эшитиле.

Сатыбал шо тавушлагъа ювукълаша. Къамуш битип, «Шайтан кѳл» башланагъан хырда къулач етмесдей мазаллы эмен терекни тюбюнде инсанны титиретеген ажайып ишни гѳре. Жагъил бир тиштайпа терекге байлангъан. Ону эшилген эки узун къара чачы къыл аркъанлардай болуп тѳшюне саллангъан. Тиштайпа ѳзю адам айтып битмесдей арив. Амма башына тюшген талчыкъ ону къара къашларын чорт тюйдюрген, йыртыллайгъан гоган гѳзлерин яшландыргъан. Алмалардай ал энглеринден бурчакъ-бурчакъ болуп агъагъан гѳзьяш ону сыпатындагъы акъ къар бюртюклени ирите, бетинде ѳлакълар къоя.

(Баммат Атаев)

62. Простой хабарлыкълары булангъы беш, къошма хабарлыкълары булангъы да беш жумла ойлашып языгъыз.

63. Текстни охугъуз, къошма хабарлыкъланы табыгъыз, олар къайсы тил гесимлерден этилгенни токъташдырыгъыз.

Мартда башланагъан сувукъ еллер де ѳкъ, язбашгъы явунлар да башланмай тура. О саялы да кюреге ва жие тереклер чечек ачып, къувурмачгъа ошайгъан болгъан. Табиатны бу гѳзел гѳрюнюшю тангны ярыгъы ерге яйылгъан

сайын арив гөрүне. Денгиз якъдан гөтерилип гелеген зор шавла кёкню къарангысын къувуп бара. Шураны дегерек айланып къаравулгъа токътагъан бырынгъы тавлар язгъы опурагъын гие тура. Бырынгъы килисаны дегерек темир къалкъылары тангны шавласына лансыллап гөрүнеген болгъан.

Ана топуракъ, сени гъакъынгда язылгъан йырланы, китапланы жыйып тебе этсе, олар бийик тавлагъа ошар эди. Гъар-бир адамда озге затлагъа сагъа йимик гючлю сююв бар буса, дюньяда инсанланы арасында бир де эришивлюк болмас эди. Сенде йимик сюювню гючлю макънатиси болма бажарылмай.

(М. Ягъияев)

64. Башлап ишлик къошма хабарлыкъланы, сонг ат хабарлыкъланы ызып алыгъыз, башгъалыгъын англатьгъыз.

Эртенден берли кёкню юзюн ябып айланагъан къара булут гъали мекенли ерлешип токътагъан. Бирденден ахшам болуп да къалды. Янгур башлап чыкълады, токътады, сонг челекден тёк-гендей явуп йиберди. Аз заманны ичинде орамлар, бав-бахчалар, тарлавлар акъ гёбюклю сувгъа батды.

Зулайха гиччи темир печге агъачлар тешеп къабуздурду. Олар гюрюллеп яна эди. Мен де ярыкъны ягъып, печни янында ерлешдим. Зулайха, бир затланы эсге алагъандай, отгъа тикленип хыйлы заман турду. Сонг магъа къарап, теренден кюстюндю...

«Озью не айтажакъны унутгъандыр», — деген ой гелди магъа. Тек янгылыш болгъанман. Даим де адам биревге де айтмагъан юрек сырларын башгъа гишиге чечегенде, ону башлап болмай, кёп къыйнала. Сёз тапмай, пикрусун дурус къуруп етишдирип болмай. Бир затдан башгъа затгъа чыгъып гете. Муна шо гъал гъали Зулайхагъа да тюшген эди. — Тынгла, — деди ол мен тынгламайгъанда йимик: — Мени де бар эди уюм де, эшигим де мен гиччиде. Бавубуз да бар эди. Уйню алдында — жие тереклер, бираз арекеде кюреге, шаштал, алма, юзюм. Къайсын бирин айтайым, мен онча яхшы да билмеймен. Эсимде де къалмагъан. Анам да, атам да мени нече де кёп сюе эдилер. Сонг бир гюн атам гетип, гелмей къалды.

(Абас Дациев)

12. Иеси булан хабарлыкъны арасында узун гъыз

1. Хабарлыкъ баш гелишдеги атлыкъдан, сыпатлыкъдан, санавлукъдан, орунчадан яда ат ишликден этилген буса, несини артында, тек хабарлыкъдан алда тире салыныр. *Уллубий — къаны ва жаны булан ярлылагъа берилген адам.* (Р. Р.) *Гёз — кзоркъач, кёол — батыр.* (Айтыв.) *Шо атны кзувун гелеген гиши эндирейли.* (Аткъ.) *Уъч керен дёрт — он эки. Бизин борчубуз — яхишы охумакъ.*

2. Эгер иеси, озюнден сонг гелген сёз булан биригип, маънаны алышдырып кёоя буса, хабарлыкъ къайсы тил гесимден этилгенге де къарамайлы, иесиден сонг тире салына. Шу мисалланы тенглешидрип къарагъыз: *Яз — емишни заманы. — Яз емишни заманы. Ол — яш этни кёп сюе, — Ол яш этни кёп сюе.*

65. Жумлаланы охугъуз, иесилени ва хабарлыкъланы гёрсетигиз, оланы арасына тире салырма тюшегенлери бар буса, неге салынагъанны аңлатыгъыз.

1. Тутумлукъ яшавну яртысы. (Айтыв.) 2. Ол айтгъан сёзюн этген иши булан яшатып юрюйген большевик Мюсевке эди. (Аткъ.) 3. Олар арасын бёлмей ишлеп турагъан гишилер. (М. А.) 4. Къалам тилни тилмачы. (Айтыв.) 5. Гъавада бизин якълагъа саркъып-саркъып учуп гелеген турналаны да шат тавушлары эшитиле. (В. Д.) 6. Уланын макътамакъ къумукъларда айып зат. (Аткъ.) 7. Халкъны ичинде Имранны давларда да, къачакълар булан ябушувда да бек игитлик этген гезиклерин билеген адамлар кёп эди. (Р. Р.) 8. Ярлыны инг гючлю савуту гертилик. (Айтыв.) 9. Сен эшитген бу хабар герти болгъан зат. (И. К.) 10. Бизин элде гъар-бир иксанны кысматына янгы кюйде янашыв коммунистче янашывдур. (К. А.) 11. Пастан бишди салкъын тюшдю. (Айтыв.) 12. Къавгъасыз уый кьомузсуз той. (Айтыв.) 13. Сакъла саламны гелир заманы. (Айтыв.) 14. Булутлу, елли сувукъ гюнлерден бирисинде башгъа юртлу бир кьонакъ гиши Умукюрсюнлени абзарына гелип, атын карасгъа байлай. (В. Д.)

66. Соравланы язып алыгъыз, язывлу жавап да беригиз. Токътав белгилени тюз кьоллагъыз.

У ь л г ю: Йырчы Къазакъ деген кимдир? Йырчы Къазакъ — къумукъланы халкъ шаири.

1. Йырчы Къазакъ деген кимдир?
2. Ишлик деген недир?
3. Сизин юртну аты нечикдир?
4. Сиз лап да кёп сюеген язывчуну аты, фамилиясы кимдир?
5. Дагъыстанны тахшагъары къайсы шагъардыр?
6. Сизин районну аты нечикдир?
7. Къумукъ тилни созукъ авазларын айтыгъыз.
8. Юсуп Акаев деген кимдир?

13. Жумланы экинчи даражалы уьюрлери

Толумлукъ, белгилевюч (шону булан бирче къошумлукъ да) ва гьал жумланы экинчи даражалы уьюрлери санала. Олар иесиге, хабарлыкъгъа яда бири-бирине байланып, жумладан англанагъан затны ачыкъ этип, толумлашдырып, мекенлешдирип геле.

14. Толумлукъ

Жумлада атлыкъдан ва ону ролюнда гелген башгъа тил гесимден яда орунчадан этилген, къыя гелишлени соравларына жавап береген экинчи даражалы уьюрге толумлукъ деп айтыла.

Толумлукъ аслу гьалда ишликге байлана, шо саялы ишлик гъар заман таби этеген сёз, толумлукъ буса таби болагъан сёз санала.

Толумлукълар эки тюрлю бола: 1) тувра толумлукъ, 2) къыя толумлукъ.

15. Тувра толумлукъ

Тувра толумлукъ гёчюм ишликден англанагъан иш оьзюню уьстюне тюшеген яда оьзюне бакъдырылгъан предметни англата, демек о тувра объект бола. Тувра толумлукъ тюшюм гелишде бола **ва кимни? нени? не?** соравлагъа жавап бере.

Тувра толумлукъ болуп атлыкълар ва оланы ролунда къоллангъан сыпатлыкълар, санавлукълар, сыпатишликлер, шолай да орунчалар, атишликлер ва бир-бир гьаллыкълар геле: Атасы *Зайнулабитден гелген кагъызны ачды.* (Аткъ.) *Шо йыл язбаида яшлар школаны бавуна терек орнатдылар, уьч йылдан олар емиш бермеге башлады.* (И. К.) *Адамны адам этген анадыр.* (Айтыв.) *Къызылланы тав халкъ уллу къуванч булан къаршылады.* (И. К.) *Биревню юреги — денгиз, биревню юреги — донгуз.* (Айтыв.) *Ойлама сен янгырман деп, ятман деп, Язбашлардан мени сора Шатман деп.* (Гь. А.) *Къоркъгъанны — гезю, ялгъанчыны — сёзю билдирир.* (Айтыв.) *Воллагъ, тамаша боламан: урушмакъны, давлашмакъны бир касбугъа айландырып барасан!* (И. К.) *Бугюнню тангаласын Гёзлей туруп оьсгенбиз.* (Йыр.)

Тувра толумлукъ бир нече сёзден этилмеге де бола: *Шо йыл Чапаевни атындагъы колхозну председателин партияны область конференциясына делегат этип сайладылар.* (И. К.)

Тувра толумлукъ болуп гелген сёз белгили предметни англата буса, огъар **нени?** соров, белгисиз предметни англата буса — **не?** соров салына: *Хыйлы заман ари-бери юрюп тургъан сонг, эки керпични бири-бирини уьстюне де салып, тамгъа аркъасын таяп олтургъан.* (В. Д.) *Фронгда берилеген савгъат ахтарылмай, бары халкъны ою атышывда, ябушувда бола.* (Д.)

67. Тувра толумлугъу булангъы беш-алты жумла ойлашып языгъыз.

68. Охугъуз, тувра толумлукъланы табыгъыз, къайсы тил гесимлерден этилгенин англатыгъыз.

Тюш вакъти. Къара булутлар аста-аста яйылып, гюнню шавласы дюньяны юзюн ача тура. Сююнчкъаладан гюнчыгъаргъа багъып гъайдалагъан уллу мал ва къой сиривлер гёрюндю. Оланы гъайдагъан солдатланы асгер формасы бар буса да, дав техникасы ёкъ, гъатта биринден къайрысында тюбек де гёрюнмей. Оланы бирисини башы, бирдагъысыны къолу бинт булан байлангъан. Олар чанглы ёл булан пашман геле. Мени яш юрегим тыгъылып толгъан. «Герти эте амалым: душмангъа ва огъар кёмекчи къол узатгъанлагъа рагъ-

мудан башгъа зат болмагъа тюшмей! Къайда тувгъан? Къайда гелген? Кимлердир дюньягъа ес болмагъа къарайгъан шо эдепсиз фашистлер? Оланы мунда ес этгенден, озюнню тас этсенг, кёбокъда къолай», — деп, оз-озюме сёйленип токътадым. Шо вакътиде асгерлилени бири магъа багъып юрюдю:

— Къызардашым, сув гелтирсенг, ичер эдик, — деп, тёбен багъып токътады. Мен шоссагъат челек булан сув чыгъардым.

Асгерлилер, гезиклетип гелип, сув ичдилер. Олар пашман эди. Озлер артгъа таягъангъа илыгъа буса ярай эди.

(Абас Мамаев)

69. Гечюрюп алыгъыз, тувра толумлукъланы тюплерине пунктир гъыз тарыгъыз.

1. Ювушанны чала, йырны чалгъан ёкъ, Йылкъылайын йыргъа юген салгъан ёкъ. (Гъ.А.) 2. Сабанны бирлешип сюрежек, чачывну бирче оьтгереек, ашлыкъгъа къаравну, ашлыкъны къайтарывну къоллашып этип, гелген гелимни ким нечакъы ишлегенни язгъан тептерге къарап пайлажакъ. (Р.Р.) 3. Атия Басирни бир затгъа ачуву чыкъгъанны анлады. (У.М.) 4. Эсине де къандавурлу Абдулазимни салды. (М.А.) 5. Аврувну хадирын сав билмес. (Айтыв) 6. Элни, юртну бу балагъдан къутгъармакъ учун, душманлагъа къаршы ябушмакъ учун бу янгыз башым булан гюч излей туруп, гёшекге тюшдюм. (В.Д.) 7. Эки тобукъ эшитгенни эл эшитер. (Айтыв.) 8. Бары да халкъ эте сени гъайынгны... Асламсувдан къойгъан байрам пайынгны. (Гъ. А.) 9. Сонг ким эсе бирев къызны бийиме чакъырды. (М.А.) 10. Яв ёлланы барламакъ явда уьстюнлюк берир. (Айтыв.)

16. Къыя толумлукъ

Тюшюм гелишден къайры, бары да къыя гелишлени соравларына жавап береген жумланы экинчи даражалы члени къыя толумлукъ бола. Къыя толумлукъ атлыкъдан ва ону орнунда гелеген сыпатлыкъдан, санавлукъдан, сыпатишликден, шолай да атишликден, орунчадан, сийрек буса да гъаллыкъдан этиле: *Терезеден кёкню бир гесеги гёрюне.* (У.М.) *Къаланчы пусундан тояр.* (Айтыв.) *Яманланы ахыры яман битер.* (Айтыв.) *Биревге де сёзюм ёкъ, мен озюм такъсырлыман, такъсырыма гёре жавап берме де герекмен!* (И.К.) *Уялгъанны кзурсагъы тоймас.*

(Айтыв.) *Сөйлемекден паида ёкъ, Насипсизлер кэида ёкъ.* (Сарын.) *Огъар уллулар баракалла бердилер.* (Къ.Ш.) *Совет гьукумат гелген сонг Максим Горькийни хыйлы асарлары кьумукъчагъа гечюрюлген.* (Л.Ё.)

Къыя толумлукъ къошма сөзлерден этилме де бола: *Къарайман, булар сенге-менге чыгъып бара.* (Къ.Ш.) *Эшитгенге-гьргенге кюлемеге зат болду!* (И.К.)

Оьрде эсгерилген тил гесимлер тюшюм гелишден къайры, бары да гелишлерде сонгсөзлер булан къолланса да, къыя толумлукъ бола: *Ол бурав усталар булан шонда ишлемеге ииберилди.* (Р.Р.) *Тулукуз сувну иимик затдан толгъан.* (М.Я.) *Ону иимик жанаварлыгъы гючлю адамны гьрмегенмен* (Ш.А.)

70. Охугъуз, къыя толумлукълар къайсы тил гесимлерден этилгенни токъташдырыгъыз.

1. Машин уллу таш ёл булан бара. Гёз гёреген чакъы авлакъны ашлыкълар елеген. (У.М.) 2. Оьпкелерине операция этдиртип, ишине, муратларына етишме алгъасай. (Гь.Д.) 3. Анасына сый этмеген сыйдан тюшер. (Айтыв.) 4. Умуят эрине биширген япыракъ долмаланы бирисинден кагъыз чыкыгъан. (Р.Р.) 5. Бийик тал тереклени къаралдынлары оьзенни бойлап ятгъан девлеге ошай. (Къ.Ш.) 6. Гьакъылсыздан ари бол — кёп хатарлар этер ол. (Айтыдв.) 7. Буланы къавгъасыны уьстюне Атия гелди. (У.М.) 8. Бу сөзлени маънасы Къарамурзагъа етишмеди. (К.А.) 9. Макъсут оьзюню ишлери тюзелмейгенге мени айыплы гёреми, недир, магъа кёп къайнаша. (Гь.Д.) 10. Насибингни къоздан билме — къыздан бил. (Айтыв.) 11. Алимгерей шо гюзде биргине - бир уланына той этди. (К.А.) 12. Уялчан гишини юреги къара болмас. (Айтыв.)

71. Къыя толумлукъланы олар байлангъан сөзлер булан бирче язып алыгъыз, оланы къайсы тил гесимлерден этилгенин токъташдырыгъыз.

Басир гьеч зат айтма болмай, ону артындан къарап къалды.

Шондан сонг ону къоркъуву бирден-бир гючленди. Орамда милиционерни гьрсюн, артындан, алдындан чалт гелеген машин болсун, бары да оьзюн гьызарлай деген гьислер

юрегинден таймайгъан болду. Уйде эшикге зенг этилсе де, озюн тутма геле деген шеклик тувула. Гечелер яман тюшлерден юхлап болмай ассилене. «Жарият шо ишни хотгъама-са, гъамангъа басылып къалмакъ бар эди. Не де Жариятны тайдырма бир кюйлер этейими?» — деген ойгъа да гелди.

Бир гюнню гечесинде Басирни «Камазына» пивзаводда пиво юкленип турду. Эртен тез Басир ону тав районгъа гъайдады. Шагъардан чыкъгъынча бир орамны ягъасы булан юрьюген Жариятны гёрдю. Орамда адам аз. Басир машинни бирден басып Жариятны артындан гъайдады. Жарият чалт гелеген машинни гъис этип ёлдан чыгъып, автобус токътайгъан ерде токътады. Басир де шо ерде машинни токътатды.

(Гъ. Давутов)

72. Къыя толумлукълары булангъы беш-алты жумла ойлашып изыгъыз, толумлукълар къайсы гелишлерде экенни токъташдырыгъыз.

73. Охугъуз, тувра ва къыя толумлукъланы къайсы тил гесимлерден этилгенни ва къайсы тил гесимлеге байланып гелгенин токъташдырыгъыз.

Алимни лётчик ёлдашлары, гезикли тапшурувну кютюп гелип, тереклени салкъынында олтургъанлар. Гъава къарчыгъалар тюш ашны къаравуллайлар. Шо вакътиде блиндажны ягъына машин гелип токътады. Лётчиклер, озлер гёрген затгъа инанып битмей, авузларын ачып къалгъанлар. Иржайгъан гъалда машинден Алим тюшюп гелген. Белгисиз тас болгъан фронт ёлдашына ёлукъса, къурдашлары нечик къуванагъанлыкъ айтмаса да белгили.

Алимни алдына аш къазанланы алтысы салынгъан. Озюн къуршап алгъан ёлдашларына Алим суюсюнмей жан бере. Бир сама да ону макътанып гёрген гиши ёкъ. Шо саялы ол ишни гъакъыкъатын айтмагъа суюмей. Ишлер бусу муна булай болгъан:

Истребитель самолёт булан тапшурувун тамам этип къайтып гелегенде, Алим душманны беш самолётуна къарнылашгъан. Ол, къарчыгъадай болуп, немец самолётланы прасына гирген. Пулемёт къоргъашын къуса. Немец самолёт иланыгъа бёлене. Совет лётчик душманны бириси самолётуну уястюне баштигинден тюше. Пулемёт дагъы да гъапламагъы бишлай. Экинчи самолёт да, тюнгюлюкню къуруму яллайгъанда йинмик, къара тютюнге бояла.

(Ш. Альберисев)

74. Жумлаланы кѳумукѳагѳа гѳчѳюрюгѳз, толумлукѳлар кѳайсы тилде, кѳайсы гелишлерде экенни тергегиз, башгѳалыгѳы бар буса, англалыгѳыз.

1. Али написал брату письмо. 2. Труженики села потрудились хорошо и собрали богатый урожай. 3. Ты читал эту книгу, а я не читал этой книги. 4. Путники увидели село. 5. Колхоз давно убрал кукурузу. 6. Лисица видит сыр. 7. Лисицу пленил сыр. 8. Пример героя зовѳт на подвиг. 9. По дорожке ребята дошли до опушки леса. 10. Асман готовился к работе. 11. Ученики читали в журнале о своей учительнице. 12. Я очень рад твоему успеху в учѳбе.

75. Тѳпде берилген ишликлени кѳоллап, жумлалар тизигиз. Гѳар жумлада тувра ва кѳыя толумлукѳлар болсун. Ишликлени тизген жумлаларыгѳыздагѳы сзалеге гѳре алышдырып языгѳыз.

Охумакѳ. Язмакѳ. Билмек. Айтмакѳ. Алмакѳ. Бермек. Гесмек. Бажармакѳ. Ашамакѳ. Биширмек. Этмек. Ярмакѳ. Ишлемек.

76. Тувра толумлукѳну тѳбѳуне бир пунктир гѳыз, кѳыя толумлукѳну тѳбѳуне эки пунктир гѳыз тарта туруп, гѳчѳюрюп языгѳыз.

МЕНИ ЙЫРЫМ

Кѳул болуп мен йыргѳа кѳуллукѳ этемен,
О да этсин адамлагѳа кѳуллукѳ деп,
Менден сонг да бираз сама яшасын,
Мени булан бирче оылсе илыкѳ деп.

Йырдыр мени яшавумну тереги,
Йырчы Кѳазакѳ кѳыйгѳан ону савунда.
Язгѳы еллер япыракѳларын ойнатып,
Емиш берсин герек о эл бавунда.

Емиш берсин, чумал атсын, обссюн о,
Гѳтерсин о элни-юртну абурун.
Гѳтермесе элни-юртну абурун —
Гѳтерилген балта гессин тамурун.

(Гѳ. Анвар)

17. Белгилевюч

Жумлада предметни белгисин гёрсетеген ва нечик? къайсы? нече? неченчи? деген соравлагъа жавап береген экинчи даражалы уьюрге белгилевюч деп айтыла.

Масала: Уллу (нечик?) тереклер авса, бала (нечик?) тереклер янчылар. (Айтыв.) Арадан элли йыл гетип, огъар Ватан дагну экинчи (неченчи?) даражалы ордени тапшурулду. (И. К.)

Бир-бирде къайсы? соравну орнуна ким? не? соравлар салынмагъа бола, тек олар берилежек жавапны аслу сёзю булан бирче къоллана. М а с а л а: *Ким Агъмат? — Басирлени Агъмат. Не машин? — Колхозну машини. Басирлени* ва *колхозну сёзлер белгилевюч болуп гелген.*

Эгер кимни? нени? соравлагъа жавап бере буса, еслик гелишдеги сёзлер къыя толумлукъ бола: *Кимни китабы? — Алини китабы. Нени багъасы? — Журналны багъасы. Алини, журналны сёзлер къыя толумлукълар.*

Белгилевюч гъар заман оьзю белгилейген сёзге байлана ва ондан алда геле. Белгилевюч аслу гьалда атлыкъдан, сыпатлыкъдан, санавлукъдан, сыпатишликден этиле, орунчадан, атишликден, гьаллыкъдан, гьалишликден этилген белгилевючлер де ёлукъмагъа ярай.

Ашлыкъ къайтарывну заманында авлакъ къошну кёп пайдасы бола. (И. К.) (Белгилевюч — **авлакъ** (*Къумукъ яшгъа лезги гелин барагъан.* (Гъ.А.) (Белгилевюч — **къумукъ**). *Айыпсыз дос айрылмас.* (Айтыв.) (Белгилевюч — **айыпсыз**). *Аччы ерде тюлкую тутгъан ач эгер.* (Гъ.А.) (Белгилевюч — **аччы**). *Мен биринчи, агъам Юсуп буса ШКМ-ни ахырынчы группасында охуй эдик.* (И.К.) (Белгилевючлер — **биринчи, ахырынчы**). *Арыгъан оьгюзге чириген салам бергендей.* (Айтыв.) (Белгилевючлер — **арыгъан, чириген**). *Алгъасагъан сув денгизге этишмес.* (Айтыв.) (Белгилевюч — **алгъасагъан**).

Белгилевюч эки яда дагъы да кёп сёзню тагъымындан этилме де бола: *Кабинадан дертаякъланып*

чыккыгъан Амин самолётну артына айлангъан. (Ш.А.) **(Кабинадан дёртаякъланып чыккыгъан —** генгleshген белгилевюч). *Эл булан гёрген къара гюн де байрамдыр.* (Айтыв.) **(Эл булан гёрген —** генгleshген белгилевюч).

Генгleshген белгилевючлер болуп кёбюсю гьалда сыпатишлик оборотлар геле. Маъна гьам грамматика якъдан байлангъан сёзлери булангъы сыпатишликге сыпатишлик оборот деп айтыла. Шолай гелген сыпат ишлик башгъа экинчи даражалы уьюрлер булан ачыкъ этиле ва толумлаша: *Тюш ашгъа жыйылгъан трактористлер бурчакъ шорпаны бал татытып ашай эдилер.* (Ш.А.) **(Тюш ашгъа жыйылгъан —** сыпатишлик оборот). *Сабанында сёйлешген инндырында эришмес.* (Айтыв.) **(Сабанында сёйлешген —** сыпатишлик оборот). *Къарагъайлы тюзге чыккыгъан салкыны* (Гъ.А) **(Къарагъайлы тюзге чыккыгъан —** сыпатишлик оборот). Сыпатишлик оборот токътав белгилер булан айрылмай.

77. Охугъуз, белгилевючлени табыгъыз, къайсы тил гесимлерден этилгенни айтыгъыз.

Экинни вакъти. Сабур кюйде тавланы артына энишлеп барагъан гюн колхозну будайлыкъларына, кыбладагъы тав сыртлагъа гъайран арив шавлаларын яйгъан. Гюнню шавлалары къабургъадан тийгенде, яшыл будайлар денгиз ймик йыртыллап гёрюне. Авлакъдагъы торгъайлар сарнай туруп оьрге багъып уча, сонг къайтып, тегенек уьлкюлени назик бутакъларына кьона. Ойтандан чабып чыккыгъан тюкю, таш ёлдан оьтюп барагъан автомашинни оькюреген тавушун эшитип, бир минутгъа токътап къарай да, оьзюне кьоркьунчулукъ ёкьну билгендей болуп, астаракъ юрюп, бетдеги уьлкюлени арасына гирип, гёрюнмейген бола. Машинни уьстюндеги он-он бир йыллыкъ Магъаммат гюн шавлалар тикленген гёзлерин кыса туруп, ата юртуну табиатына иштагъланып къарай. Ол оьзю гёнгюнден билген булай бир йырны гёнгюрев эте...

(Къ. Шамсутдинов)

78. Беш-алты сыпатишлик оборот ойланып языгъыз. Олар оьзлер белгилейген сёзлер булан кьоллансын.

79. Генглешмеген ва генглешген белгилевючлени табыгъыз ва тетрадарларыгъызгъа язып алыгъыз.

Авур къаркъаралы, бек семиз, къыркъ беш йыллар болагъан гиши. Булай ишлерде буса жагъ ва югюрюк адамлар тарыкъ бола. Сонг да, Рагъман адамны оъзюне ий этип билеген гиши тюгюл. Шо саялы да мен ону ушатып битмегенмен.

Рагъман кѣп йыллар бою тракторист болуп ишлеген, сельхозмашинлерден бек яхшы сынаву бар гиши. Иш устюнде эринчек, сабур гѣрюнсе де, гъар къайсы ишге де жаны-къаны булан айлана, тек семизлигинден оъзю сюеген кюйде айланып болмай. Гиччи затлагъа да узакъ долана. Минме тюшеген ерге мени миндире, къысдырылып гирме тюшеген ерге де мени къысдыра да: «Ону олай сал, муну булай эт», — деп, оъзю, гирме бир кюй излейгендей, алатны дѣрт де янындан айлана. Оъзюню къолу етишмейгенге къыйнала, мени гючюм булан къысылгъан буравлагъа шеклик эте. «Къысылгъан булар», — деп, бир-бирде огъар къарсала-сам да, юрегимден разимен шулай Рагъман йимик сынавлу, ишде таза адамгъа къаршылашгъаныма.

Гаражны бир мююшюнде эсги ва тот болуп къалгъан, эниксиз, янчылгъан кабинасы булангъы трактор да бар.

(Гъ. Давутов)

80. Охугъуз, генглешмеген ва генглешген белгилевючлени табыгъыз, башгъалыгъын англатыгъыз.

1. Талпына къуш гѣнгюм гѣзел къырлагъа. (Гъ.А.) 2. Эгевленген болатгъа окъ батмас. (Айтыв) 3. Операциягъа гъазирлейген палатада масхара, кюлкю аз бола. (Гъ.Д.) 4. Муну алдын ерли юртда болгъан иш эсине гелди. (Къ.А.) 5. Къалгъан ишге къар явар. (Айтыв.) 6. Яр башлардан уфюреген ел болуп. (Гъ.А.) 7. Шо вакътиде башында къой териден этилген чачал беркю булангъы бирев къотан уйден чыгъып, сынтыкълай туруп, къойчуланы ягъына тюз болду. (Къ.Ш.) 8. Ятар къурсакъ ирты яхшы. (Айтыв.) 9. Язбаш гюню ачыкъ кѣкде къалачны йимик токътап, айлананы къыздыра эди. (Р.Р.) 10. Къараса, бичимине къолун да салып, тапанча йимик этип, бурнуна тюк

басгъан узун бармагъын да тиреп, къызаргъан гёзлерин де аралтып, башлыгъында девдей болуп бирев эретургъан. (У.М.)
 11. Къуру къолгъа къуш къонмас. (Айтыв.) 12. Къышгъы еллер солув баса, къырлар шып. (Гъ.А.)

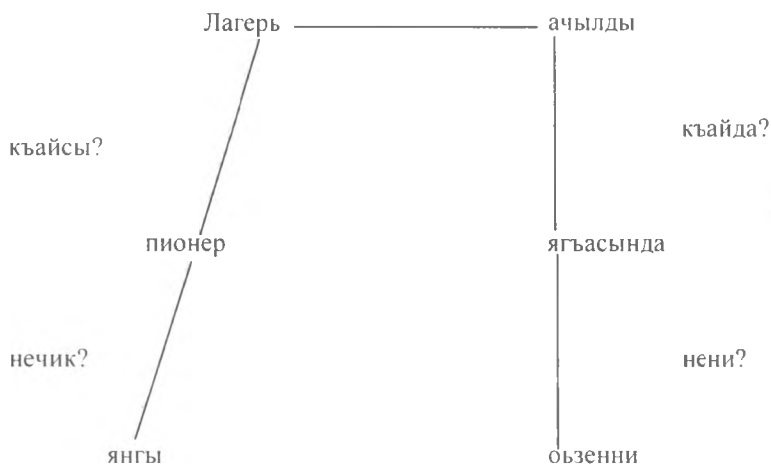
81. Жумланы къумукъчагъа гёчюрююз. Эки де тилдеги белгилевючлени бири-биринден не башгъалыгъы барны айтыгъыз. Жумланы гёчюрге кыйын буса, «Русча-къумукъча сёзлюкден» пайдаланыгъыз.

1. На небе появилась чёрная туча. 2. Небольшая осиновая роща вся сверкает. 3. Зимняя холодная погода. 4. Лесная поляна покрыта белым пушистым снегом. 5. Он заботился о молодом дубке. 6. Выдался ясный, солнечный день. 7. Вдали блеснул яркий огонёк. 8. В колхозном саду растёт высокое ореховое дерево. 9. Наш аул находился возле дремучего леса. 10. Иней сверкал в прозрачном воздухе.

82. Жумлалардан схемалар этип, белгилевючлер жумланы къайсы уъюрю булан байлангъанны гёрсетигиз.

1. Оьзенни ягъасында янгы пионер лагерь ачылды. (Къ.Ш.) 2. Къызыл байракъ баш къусгъан будай тарлав йимик толкъунланып тура болгъан. (Аткъ.) 3. Ярда къалгъан гиши йимик не акъырасан? (Р. Р.) 4. Бир тегишден къурулгъан столланы устю заман-заманда исси ашлар булан да толумлаша. (М. А.)

У ь л г ю:

18. Къошумлукъ

Къошумлукъ—белгилевючню бир журасы. Предметни янгы ат тагъып белгилейген сѣзге къошумлукъ деп айтыла. Белгилевючден къошумлукъ эки хас белгиси булан айрыла: 1) белгилевюч гъар заман белгиленеген сѣзден алда, къошумлукъ буса артда геле. 2) Белгиленеген сѣзге белгилевюч аслу гьалда янашыв къайда булан байлана, къошумлукъ буса гелиште ва санавда ону булан гелишип геле. М а с а л а : *Биз, ишчилер, уьст болажакъбыз.* (М.Г.) Эгер къошумлукъ хас атлыкъдан сонг гелген абурлу ат буса, гелиште къыйырмакъ борч тюгюл: *Абдурагъман агъав шу ерде лакъырын бѣле.* (М.Я.) (**Абдурагъман** ва **агъав** сѣзлер бир гелиште). *БУ хабарны мен Абдурагъман агъавдан эшитдил.* (М.Я.) (**Абдурагъман** ва **агъавдан** сѣзлер башгъа-башгъа гелишлерде).

Белгилевюч болуп гелеген тил гесимлер къошумлукъ болуп да геле: *Биз, къызлар, уланлардан артда къалмай охумагъа герекбиз.* (М.А.)

Асиятны, бир онгмагъанны, несине сукъланасан! (И.К.) *Чемпионгъа, огъар, не этме де, не айтма да не болсун!* (И.К.)

Къошумлукълар аслу гьалда иесиге яда толумлукъгъа байлана.

Къошумлукъ бир нече сѣзден этилмеге де бола: *Биз, партизан отрядлар, олагъа къаршы гючлю давлар этдик.* (М.Я.)

Озью байлангъан сѣзню къошумлукъ тюрлю-тюрлю ягъындан белгилемеге бола.

1. Предметни хасиятын-къылыгъын англата: *Тембеллер — иш суймеслер-арабыздан ѳкъ болсун!* (Р.Р.)

2. Предметни касбусуна-саниятына, ишине-абуруна гѣре белгилей: *Шо жыйында бары да къызлар — онунчулар школаны битдиргенде колхозну сют фермасына ишге тюзмеге сѣз бердилер.* (Л. Ё.)

3. Бир-бирде къошумлукъ сѣзню маънасын ичыкъ этип геле: *Фольклор, халкъны авуз яратывчулугъу, гертилей де, чебер адабиятны анасы иимик лит.* (И. А.)

4. Адамланы, китапланы, журналланы, газетле-ни атлары да кьошумлукъ болуп геле: *Шо язывчу, Гьайбулла Давутов, бек атив хабарлар язагъан болуп тура.* (И.К.) *Къумукъланы биринчи журналы, "Танг-чолпан", 1917-нчи йылда чыкмагъа башлагъан.* (Л.Е.)

Тынглавчуну тергевюн тартмакъ учун ягъын-дагъы сёзлерден кысыгъа токътав булан айрыла буса, кьошумлукъну эки де ягъына айыргъыч салына: Биз, ишчилер, уьст болажакъбыз. (М.Г.) Атлыкъдан эти-лип, атлыкъгъа да байлангъан кьошумлукъну иерчен сёзлери болмаса, алдына дефис салына: *Бир районда совхоз-техникум ачмагъа министрликни буйругъу бар.* (Л.Е.) Кьошумлукъ хас атлыкъдан этилип, би-ревню абурлап кьойгъан атны англата буса, бир токъ-тав белги де салынмай: *Абдурагъман агъав хабарын башлай.* (М.Я.) Кьошумлукъ да, белгиленеген сёз де орунчалар буса, токътав булан да айтылмай буса айыргъычлар салынмай: Сен озьюнг ойланып къара: тюзмю гъали биз этеген? (И.К.)

83. Беш-алты жумла ойланып языгъыз. Шоланы гъарисинде бир кьошумлукъ болсун.

84. Охугъуз, кьошумлукъланы табыгъыз, нечик этилгенни англа-тыгъыз.

1. Садрутдинни, колхозну башлапгъы партия къурумуну секретарын, райисполкомну председатели чакъырып гетди. (Ш.А.) 2. Кьойсагъыз, мен шу Андрей агъавну ягъындан айрылмажакъ эдим. (Р.Р.) 3. Мен озьом де ону бир де унут-майман. (А.С.) Баку шагъардан Свердловск шагъаргъа Моск-вадан таба учагъан пассажирлер. (Р. Р.) 5. Халкъара ярыш-ларда совет студентлер-физкультурниклер уллу уьстюнлюк-лер къазангъан. (Л. Ё.) 6. «Адабият Дагъыстан» журнал йылда алты керен чыгъа. (А. Д.)

85. Салынмай кългъан токътав белгилени сала туруп, гечюрюп языгъыз.

1. Къайырбек агъав да айтгъанлай, дюньяда яхшы адамлар да аз тюзюл. (А.С.) 2. Ногъайлыны йимик генг бет-ли ва сийрек сакъаллы Аштархан «Къызыл Байракъ» кол-хозну кьотанында бригадир болуп ишлей. (М.А.) 3. Амир

колхозну янгы председатели кансаралгъа чалт гирип гетди. (И.К.) 4. Ол Нина Михайловнаны бизин учительницаны охувчулар булан экскурсиягъа чакъыргъан. (К.А.) 5. Сулейманов Сурхай районону заведующийи кабинетинде олтуруп тура эди. (И.Х.) 6. Абдуллагъа къойчуланы одаманына да сорап, ёргъа атгъа да миниц, бир ахшам юртгъа гетдим. (А.С.) 7. О чу посагъада къалгъып турагъан Саният баживню юммагъын чечип битдирип бара. (А.А.)

19. Гъал. Гъалланы тюрлюлери

Жумлада иш нечик, не гъалда, къачан, не ерде, къайда, не къадарда, не даражада, не себепли, не му-рат булан болагъанны англатагъан экинчи даражалы членге гъал деп айтыла. М а с а л а : *Абдуллатип де, мен де къой чалны къалкъысында* (къайда?) янаша (нечик?) ятгъанбъз. (А.С.) *Бугюн* (къачан?) *школадан къайтып гелегенде мурадымны Сулеймангъа айтдым.* (К.А.)

Ер гъалны къыя толумлукъдан айырып билме-ге тюше. Эгер сёз гелишни соравларына жавап бере буса, о къыя толумлукъ бола Масала: *Ирбайхан тракторгъа* (негер?) минди. (Ш. А.) Эгер сёз ер гъалны соравларына жавап бере буса, о ер гъал бо-ла. М а с а л а : *Чернобыльден гелген яшлар пионер лагерлеге* (къайда?) *иберилди.* (Л.Ё.)

Маъналарына гёре гъаллар алты тюрлю бола: 1) ер гъал, 2) заман гъал, 3) себеп гъал, 4) мурат гъал, 5) кюй гъал, 6) оьлчев-даража гъал.

20. Ер гъал

Ер гъал ишни-гъаракатны ерин англата ва къай-да? къайдан? не ерде? не ерден? не ерге? къайда багъып? къайдан таба? не ерге багъып? не ерден та-ба? къайсылай? соравлагъа жавап бере.

Ер гъал атлыкълардан, орунчалардан, гъал-лыкълардан этиле ва аслу гъалда ишликге байлана: *Школадан* (къайдан?) *къайтгъан сонг уйде туру-*

шумну пакары болмады. (К. А.) Клубда (къайда?) бир минутгъа шыллыкъ тувулунду. (М. А.) Машин ёлну устюнден (къайдан?) броневиклер, топлар бери багъып (къайда багъып?) онгарыла. (В. Д.)

21. Заман гьал

Заман гьал ишни-гъаракатны заманын англата ва къачан? не заман? не вакъти? къачандан (не замандан, не вакътиден) берли? къачангъа (не замангъа, не вакътиге) ерли? соравагъа жавап бере. М а с а л а : Гече (къачан?) бир ювургъанны тубюнде де ятып, биз шо гъакъда кеп ойлашдыкъ. (К.А.) Ялгъан айтып болман, ялгъан айтмагъа гъали болгъунча (къачангъа ерли?) да намусум къабул этмеген. (Ш.А.) Экинниге таба (къачангъа таба?) Абдуллатип де, мен де къаршылашдыкъ. (А.С.)

Заман гьал тюрлю-тюрлю тил гесимлерден ва тюрлю-тюрлю кюйде этиле.

1. Заман гьал болуп аслу гьалда заман гьаллыкъ геле: Танклар яллай, заманда бир топлар атыла, тез онгарылып, алгъа чабасан. (Л.Ё.)

2. Заман гьал болуп атлыкъ геле: Язда иыландан къоркъгъан къышда аркъандан къачар. (Айтыв.)

3. Атлыкъ санавлукъ булан биригип де заман гьал болуп геле: Июньну иигирма экисинде Уллу Ватан даву башланды. (Л.Ё.)

4. Гелишлени къошумчаларын къабул этген сыпатишлик формалар да заман гьал болуп геле: Мени анам магъа бир иыл болагъанда оьлген. (А.С.)

5. Заман гьал болуп гъалишлик геле. О атлыкъ яда башгъа сёз булан бирче къолланмагъа да ярай: Ата юртума къайтмайлы, табиатны татывун билмей тургъан экенмен. (И. К.)

6. Берли, ерли, сайын, сонг, башлап, тутуп, уруп сонгсёзлер булан къоллангъан гьаллыкълар ва сыпатишлик формалар да заман гьал болуп геле: Ахшамгъа ерли ёл къарап турдукъ, тек бир зат да биллип болмадыкъ. (И. К.) Хизири юртгъа гелген сайын Уллубийни савлугъун сораи эди. (Р. Р.)

86. Охугъуз, ер ва заман гьалланы табыгъыз, олар къайсы тил гесимлерден этилгенни англатыгъыз.

Къутукъну аппаратгъа салып турагъанда, сержантланы бирисини гёзюне шо къутукъну устьюне язылгъан бир затлар гёрюнюп гетди. Аппарат булангъы иш битгенде, сержант къутукъну къагъып алды ва ону устьюндеги язывлагъа къарай туруп, Маликге ювукъ болду... Онда бир низамсыз хат булан «Бёрю, 71, йынзорг» — деп язылгъан эди. Барысы да шо язывланы устьюне къапландылар. Бёрюдюр дагъы, 71 де 71 болуп турсун. Бу «йынзорг» деген сёз не болажакъ экен? Бизин якъларда шолай ат, не де фамилия бир де ёлукъмагъан, шагъарны, не де юртну аты демеге олай ерни билеген адам болма да болармы? Бир затны аты бугъай деме олай да не затны аты болсун? Гъеч англашылмай.

«Гелигиз, шо язывну терсине охуп къарайыкълар» — деди сержантланы гиччиси. — Муна, гёремисиз, «Грозный» деген сёз болуп чыгъа», — деп, ол алгъасап къолтукъ кисесиндеги карандашгъа харманды...

(Юнус Алимханов)

87. Гъарсенде бир ер, бир де заман гьал къоллан, беш-алты жумла ойлашып языгъыз.

88. Гёчюрюп языгъыз, ер ва заман гьалланы тюллерине гьызлар гартыгъыз. Оланы соравларып айтыгъыз.

Алабайны анасы — ай ярым, эки айлыкъ заманында, инден чыгъарылып, уйде сакълангъан тап-таза бёрю. Огъар Алабай деген атны такъдыргъан бир нече акъ гьыз буса — атасы Къачакъдан варисликге гелген дамгъалар.

Алабайны атасы Къачакъ мазаллы къаркъаралы, бийик къыртыш тюклю япсар ит юртда аты айтылгъан бёрю тутануч эди. Гёзю ачылгъандан тутуп мени эмизлигим булан кьойну сютюп ичип оьсмеген буса, бёрюден де, япсар итден де тувгъан Алабай нечик чарчымлы болар эди, ким биле? Тек о оьзюне кьойну сютю берген акъпейилликни де, атамындан къалгъан саламатлыкъны да, гъар гюн гёре туруп, инсанлардан юкъгъан рагъмулукъну да бир ери авуртгъандокъ унутуп къала эди.

Шо мен айтагъан заман — Алабайны уьч йыл битеген инг де дер заманы.

(А. Сулейманов)

22. Себеп гьал

Себеп гьал гьаракатны, гьалны себебин англата ва неге? не саялы? не себепли? не себепден? сорава лагъа жавап бере.

Себеп гьал тюрлю-тюрлю кюйде этиле.

1. Багъым ва чыгъым гелишлердеги атлыкълар ва атишликлер себеп гьал болмагъа бола: *Ол уял-макъдан яман къызарып гетди.* (К. А.) *Шу затгъа сизин шеклигиз яшлыкъдан бола.* (И. К.)

2. Баш ва багъым гелишлерде къоллангъан сыпатишлик сонгсёзлер булан бирче себеп гьал болуп геле: *Зенг къагъылгъанны эшитмегени саялы ол биринчи дарсгъа заманында этишип болмады.* (И. К.)

3. Себеп гьал болуп **бар, ёкъ, дюр, тюгюл** сёзлер булан ва **аз, кёп** йимик оьлчев-даража гьаллыкълар булан гелген багъым ва чыгъым гелишдеги атлыкълар геле. Шолар сонгсёзлер булан къолланмагъа да ярай: *Баргъа гёре бир кызы, бир уланы.* (А. С.) *Сиз магъа сёзге усталыгъынг бар дегенге гёре айтаман.* (Аткъ.)

4. Баш гелишдеги атлыкъланы ва оланы орнунда гелген башгъа сёзлени **саялы, себепли** сонгсёзлер булан къоллап да себеп гьал этмеге бола: *Аврув саялы мен даимликге Уллубийден айрылып къалдым.* (Р. Р.) *Абур этгени себепли бирев де оьзденлигинден тёбен тюшмеген.* (Ш. А.)

23. Мурат гьал

Ишни-гьалны мурадын англатагъан ва **не учун? не мурат булан? не хыял булан?** сорава лагъа жавап береген экинчи даражалы членге мурат гьал деп айтыла.

Мурат гьал тюрлю-тюрлю кюйде этиле.

Баш гелишдеги атлыкълар ва атишликлер учун тиркевюч булан къолланып этиле: *Хыйлы-хыйлы яхшы уланлар Совет гьукумат учун кзурбан болдулар.* (Р. Р.) *Янгы шат хабарны билдирмек учун яшланы клубгъа жыйдыкъ.* (И. К.)

2. Мурат гьал болуп атлыкъ булан къоллангъан ишликни белгисиз формасы геле: *Чакъ исси заманда пенсионерлер шагъар бавгъа ял алмагъа чыгъалар.* (М. А.)

3. **Деп** булан къоллангъан бет ишликлер де мурат гьал болуп гелмеге бола: *Школагъа бараман деп, гьалиденокъ онгарылып айлана.* (Къ. Ш.)

Себеп ва мурат гьаллар жумлада аслу гьалда ишликге байланып геле.

89. Гьарисинде бир мурат яда себеп гьал къоллап, беш-алты жумла языгъыз. Гьалланы нечик этилгенин англатыгъыз.

90. Охугъуз, себеп ва мурат гьалланы табыгъыз, нечик этилгенин англатыгъыз, соравларын салыгъыз.

Шо гече де, сав жуманы боюнда да Арсев атны лакъырын дагъы чыгъармагъан. Ишни гертиси, озокъда, Бикекъызыны аягъы ярашмагъандан, не де озю жанаварлыкъ этгенден туююл эди. Бираз да эпге гелеген кюйде болгъан буса, ону Арсев къайтарып гелеми эди? Авлети бугъар аявлу туююлмю? Бары да затны башы — атны багъасы чыкъмагъанлыкъда. Гьайван базарда эретургъан кюйде эртенден ахшам болгъан, амма гёнгуоллю алывчу буланы устюне гелмеген. Къарай — гете, къарай — гете тургъан. Сыртына, гёзлерине жибин ябурулуп турагъан, бели саллангъан бу къарт ат кимге тарыкъдыр? Шолайлыкъ булан гюн гетип, бек ягъы сынып, Арсев юртгъа яссы намаздан сонг етишген ва огъарбугъар гёрюнмес учун, ёл ташлап, тогъайдагъы бавлардан гелип, абзарына гирген.

(К. Абуков)

91. Себеп ва мурат гьалланы тюплерине гьыз тарта туруп, гёчюрюп алыгъыз.

1. Гюз вакъти баргъан эдим гёрейим деп Гьелини. (Гь. А.) 2. Яхшы англамайгъанлыкъдан ол кызарды, игъарды, сёйлеп болмай къатып къалды. (М. Я.) 3. Сержант, мен сен саялы майорну алдында жавап бермеге суймеймен. (Ш. А.) 4. Айтма заты, сёйлеме бети ёкъгъа ол инбашларын да салландырып пысып токътады. (И. К.) 5. Охувчуларын ол шагъаргъа янгы музейни гёрсетмеге алып гелген эди. (Къ. Ш.) 6. Яда, ятып сувун ичип, танын оьпме гелдингми? (Гь. А.) 7. Базаргъа бараман деп,

гент ягдада автобус токътайгъан ерге чыкыгъан эдим. (И. К.)
8. Яда, тавланы гетерип, батгыч этип кёкlege, кёкге оьрлен-
ме гелдингми, ерге юлдуз тёкмеге?! (Гь. А.)

24. Кюй гьал

Кюй гьал гьаракатны, гьалны нечик башланагъ-
анын, юрюлегенин, битегенин англата ва **нечик? не
кюйде?** соравагъа жавап бере.

Кюй гьал тюрю-тюрю кюйде этиле.

1. Кюй гьаллыкълардан этиле: Алмалайын ба-
шын *гесип алды дей.* (Йыр.) *Жагыллер аста-аста
тозулуп гетип кълды.* (И.Х.)

2. **-ып (-ип, -уп, -юп, -п)** кьошумчасы булангъы
гьал ишликлерден этиле: *Минг бурлугъуп къарай
гетдим артыма.* (Й.Къ.) *Юсупну атасы бек къарса-
лап сёйлеме башлады.* (И.К.)

3. Атлыкъ, сыпатлыкъ. сыпатишлик **гёре, йи-
мик, кюйде** сонгсёзлер булан кьолланып да кюй гьал
этиле: *Мусалав буса аювгъа ёлукъгъандан берли яв
къайтаргъан явбатыр иимик айлана.* (Д.)

25. Оьлчев-даража гьал

Оьлчев-даража гьал иш-гьаракат не оьлчевде, не
даражада болагъанны англата ва **не оьлчевде? не да-
ражада? не къадар? не къадарда? нечакъы?** сорава-
лагъа жавап бере.

Оьлчев-даража гьал тюрю-тюрю кюйде этиле.

1. Оьлчев-даража гьаллыкълардан этиле: *Дели
Каспий бугюн эпсиз ачувлу...* (Б. А.) *Яшланы тириси,
къара манналакъдай бетли Агъмат, тонкгайып, от-
ну ишырагъан тамазаны артындан таба къазангъа
чолпуну сукъду ва бир увуч чакъы шапши алып къл-
ды.* (М.Я.)

2. Санавлукъгъа **керен** сёз кьошулуп этиле:
*Салман шигъруну алты керен чи охуду, тек не этсе
де генигюнден билип болмады.* (И.К.)

3. Затны оьлчевюн, даражасын англатагъан ат-
лыкълардан этиле. Шолай атлыкъ кёбюсю гьалда гюч-

лендирив гесекче да (де) булан кьоллана: *Асгер бир кзаришгъа да артгъа тайышмады.* (И.К.)

92. Кюй ва оьлчев-даража гьалланы тюплерине гьыз тарта туруп, гечюрюп языгъыз.

1. Уьйню кьап-ортасында ол лап орта багъана йимик орала, биревге де сёз етишмеге де кьоймай. (М.А.) 2. Забитов, кисесинден телеграмманы чыгъарып, бирдагъы керен охуй. (У.М.) 3. О бир-эки керен чокъуп, оьзтөрече кычырып, абзардагъы тавукъланы жыйды. (М.Я.) 4. Бочкени кьапгъачы бираз кыйышмай эди, ёлну боюнда сув чалкъына турду. (Къ.Ш.) 5. Алаша кёпюрню тюрюнден гонкыйып чыкъдыкъ. (М.Я.) 6. Къунанлайың кьозалакъгъа екдирип... (Й.Къ.) 7. Отдан чыкъгъан ялын йимик гёрюне... (Гъ.А.) 8. Къодулайын тутуп берме ёлму эди... (Й.Къ.)

93. Бен-алты жумла ойланып языгъыз. Шоланы гьарисинде кюй, не де оьлчев-даража гьал болсун.

94. Охугъуз. Гьалланы табыгъыз, олар нечик этилгенни англатьгъыз.

ЯЙНЫ ГЮНЮ

Генг авлакъны гёрме болмай ахырын,
Яллав яй гюн шавла чача тав-тюзге.
Толкъун-толкъун сагъын агъа ариде,
Хозгъалышы ошаш геле денгизге.

Яшыл авлакъ накъышлангъан халчадай,
Тюрлю тюсде чечеклери лансыллай.
Оркестрдей бар авлакъны оькюртюп,
Жан-жанывар бир токътавсуз шат йырлай.

Биченлени ийислери эсирте,
Айланангда — чюйре бёркдей гебенлер.
Колхозчугъа ял алмагъа ишден сонг —
Салкъын бере бурма чачлы эменлер...

(Б. Астемиров)

95. Охугъуз. Гечилген бары да гьалланы тюрлюлерин табыгъыз.

Арсев атны башын тутуп абзардан чыкыгъанда, кьонушдагы хораз кычырды, шынжырдагы гючюк чыкык басгъан телни мунглу зырыллатып, кьапугъа багып тебинди, бирден бойну кысылып, артгъа ташланды ва анасыны артындан чабып йыгъылгъан яшны йылавудай зарланып гъанцыллады. «Гъей шу пичге къара дагы сен... Негъакъ жанын авуртду», — деп, Арсев гючюкге языкъсынды. Тек ол не ёлдан къайтмагъа, не бу гъакъда узакъ ойлашмагъа болмады, тыгъырыкъдан бурулуп, юртну чув орамына тюшгендокъ, югени кьолуна чырмап, кысыгъа этди ва абатларын чалтлашдырды. Арсевню мурады гиши-миши гьргюнче юртдан чыгып таймакъ эди.

Алда, чал тюпде, папирос жыжымны ярыгъы гьрюндю. Арсев «Вуллагъы, мундан кьутулма чы кюй ёкъ эди», — деп, ичинден зарланды, терек тюпде елбеге пальто да салып олтургъан адамны эс этмейген болуп оьтюп гетме сюйдю, къара сюдюрден уьркюп токътама къарагъан атны югенин къагъып, юрюшюн давам этди. Шо мюгълетде сюдюр гьтерилди, ёлгъа чыкыды ва:

— Не хыял бар, Арсев, Аллагъ буюрса, не этдинг гечелетип? — деп сьз башлады.

(К. Абуков)

96. Алты жумла ойлашып языкъсыз. Шоланы гъарисинде алты да тюрлю гъалны бири болсун.

97. Охугъуз. Жумланы экинчи даражалы уьюлерин табыгъыз, олар нечик этилгенни англатыгъыз.

Мен тракторну кьуруп, бошалгъан санларын кысып, тергеп битген гюн инженер Адамов ёлугъуп:

— Кюй нечикдир, Къудрат? — деп сорады.

— Мых йимик! — деп жавап беремен мен.

— Нечакъы да яхшы. Тракторунг кьурулуп гъазирми?

— Гъап-гъазир, — деймен, не затгъа гъазирни ойлашмай.

— Буса, тангала эртенокъ ишге чыгъажакъсан. «Барса гелмес» бойларда силос учун гъабижай чачмагъа эки юз гектар ерни сюрмеге тарыкъ. Къыйын авлакълар, сагъа да къыйын болажакъ, тек мен сагъа инанаман.

Сююнмекден, ишге чыкыма гъасиретлигимден алгъасап, не этегенимни билмеймен. Къачан болагъан тангаладыр о деп, артывгъа ювукъ болуп гелеген гюнге багып къарайман.

Тракторну кабинасына гирип олтураман. «Кабинада кьалайымы экен гече, не де гьали гетип кьалайымы экен ишлейген ериме», — деп де ойлашаман. Гюл-Айшатгьа ёлугъуп, сююнчюмню айтма сюемен, ол да гёрюнмей. Гирип уьуне барма уяламан.

Шолай гьалекликде юхугъа заман болду. Болса-болсун, гёзюме юху гелмей. Гелсе де, бирден титиреп уянып, танг болмаймы экен деп, терезеге кьарайман. Поезди оьтюп гетерден кьоркьагъан вокзалдагъы адам йимикмен.

(Гь. Давутов)

98. Жумланы баш ва экинчи даражалы уьюрлерин белгилей туруп охугъуз.

Къандавуравуллулар дагъы да бек бузукълашгъанлар. Ботаюртдан кьачгъанланы бир нечакъылары булагъа гелип сыйынгъан. Къатынгишилерден бирлери давда оьлген эрлерине, кьардашларына, бирлери от салынгъан мюкклерине кьыйгъырып, гёзьяш тегелер. Акълар Ботаюртгъа салгъан балагъ оьзлени башына гелирдей, къандавуравуллуларда да нарахатлыкъ ёкъ.

Халкъдагъы бу рагъатсызлыкъгъа Алини юреги яна туруп юрюп башлай, юрт ягъадагъы алашаракъ бир уьйню ягъына етишгенде, эшик алда чурпу сындырып турагъан бир кьарт кьатындан ичмеге сув тилей. Сув да ичип, атын ёлгъа бура турагъанда, уьйню ичинден таба терезе чертилип йибере. Къаврагъан кьалын эшик бир якъгъа багъып ачылып, боямыш чепкенли, янгы мыйыкъ гегерип гелеген бир яш улан кьыргъа чыгъа. Али ону гёргендокъ, янгыюртлу партизанлардан бириси экенлигин шоссагъат таный. Али атындан тюшюп, ону булан сораща. Оьзю не мурат булан чыкъгъанны кьысгъача айта. Атны абзар ичиндеги чалашгъа да байлап, окиси де уьйге гирелер. Ишни нечик болгъанлыгъы толу кююнде англашылды.

(В. Дыдымов)

99. Беш-алты жумла ойлашып языгъыз. Оланы гьарисини эки де баш уьюрю де, уьч де экинчи даражалы уьюрю де болсун. Токътав белгилени тюз кьоллагъыз. Хабарлыкълар несилеге нечик байлангъанны тергени.

100. Жумлаланы баш ва экинчи даражалы уьюрлери кьайсы тил генимлерден этилгенни айта туруп охугъуз.

Ол иргъагъын алып, айландырып къарады. Ону ер-ери кертлерден толгъан, къол тутагъан ери сыгъал болуп билине. Озью шо иргъакъны къоллагъан артдагъы он йылны ичинде колхозну къойлары санавгъа нечакъты оьсгенни къарт гёз алдына гелтирди. Шо иргъакъны Мурзабек башлап къолуна тутгъан йыл колхозну бир къойчулукъ бригадасы тюгюл ёкъ эди. Гъали уьч ерде къош къурулгъан. Артдагъы йылланы ичинде пачалыкъгъа нечакъты эт сатгъанны эсгере турса, лакъыр узакъ болажакъ. Гъалиден бир нече йыл алдын малланы къайчылар булан къыркъа эди буса, гъали электрик ток машинлер булан къыркъагъан болгъан. Колхозда уьстюне сыныкъ, шифер тутулуп кёп янгы аранлар, гётермелер къурулгъан. Къойчулар таза ятивлары булангъы караватларда ята.

(Къ. Шамсутдинов)

БИР ЖЫНСЛЫ УЬЮРЛЕРИ БУЛАНГЪЫ ЖУМЛАЛАР

26. Бир жысылы уьюрлени гъакъында англав

Жумлада бир сорагъа жавап береген, оьзлер байлангъан сёзю бир ягъындан, бир кюйде ачыкъ этеген сёзюге бир жысылы уьюрлер дел айтыла. Бир жысылы уьюрлер маъна ва къалип якъдан тенг ихтиярлы бола, бири-бирин белгилеп, ачыкъ этин гелмей. Адатлы гъалда олар бир тил гесиминден этиле *Гъай булла, Асев, Абсалютдин ва башгъалары будаилагъа багъып гетди.* (Р.Р.) *Сыртымда, яврунларымда, кьур сагъымда бир затлар хыбырлап ииберди.* (М.Я.) Жумланы баш уьюрлери де, экинчи даражалы уьюрлери де бир жысылы болмагъа ярай. Бир жысылы иесилер бири-бирине тенг ихтиярлы болуп байлана. Бир жысылы хабарлыкълар тенг ихтиярлы болуп несиге байлана. Бир жысылы экинчи даражалы уьюрлер де тенг ихтиярлы болуп я несиге, я хабарлыкъгъа яда башгъа экинчи даражалы уьюрге байлана: *Мен де, Абдулатип де, Алимпаша да гётерме башда ятабыз.* (А.С.) *Мен, ажайым, мычыгъыш тилни кьумукъ тилден яхшы билемен, тюрк, арап тиллени де яхшы*

англайман, фарсча мадар этемен, ногъайча толгъуйман... (Аткъ.) *Бизден салам болсун Алисултангъа, Къадар Аселдерге, Абдурагъмангъа...* (Й.Къ.) *Макътав сагъа, абур сагъа, сый сагъа, сыдралары сыйлы бизин партия.* (Гъ.А.) *Тах тешекли, там уйлю, тавушунг дев пери эди.* (Й.Къ.)

Жумланы бир жынслы уьюрлерин бир жынслы тьогюл уьюрлеринден айырып билмеге тьоше.

1. Бир жынслы уьюрлер предметни бир ягъындан белгилей буса, бир жынслы тьогюл уьюрлер тюрлю-тюрлю ягъындан белгилей: *Школаны абзарында акъ, къызыл, мелевше чечеклер осье.* (Къ.Ш.) (Акъ, къызыл, мелевше — бир жынслы белгилевючлер). *Бизин шагъарда тогъуз-он эки къабат таш уйлер ишленмеге башлангъан.* (Л.Ё.) (Тогъуз-он эки къабат, таш — бир жынслы тьогюл белгилевючлер.)

2. Бир жынслы уьюрлени арасында тизеген байлавучланы къолламагъа бола, бир жынслы тьогюл уьюрлени арасында буса шо бажарылмай: *Акъ, къызыл ва мелевше чечеклер осье деп айтмагъа ярар, тогъуз-он эки къабат ва таш уйлер ишлене демеге буса ярамас.*

3. Бир жынслы уьюрлер айтагъанда бири-биринден аз-маз токътав булан, язагъанда айыргъычлар булан айрыла, бир жынслы тьогюл уьюрлер буса бири-биринден я токътав, я айыргъыч булан айрылмай: *Гёк-ала, мелевше чечеклер арекден айрокъда гёрюне* (Гъ.Д.) *Сап-сари уллу гъармутлар терекни мазаллы бутакъларын да иелтген.* (Гъ.Д.)

101. Языгъыз. Бир жынслы уьюрлени тьонлерине гъыз тартып белгилей.

Тракторум топуракъны майырып алып юрюй. Алдымда къавдангъа чатырашгъан шайтан тьокюрюк гюнню шавлаларына гюмюш йиплер йимик йыртыллай. Бал сувлу къара бюрлюген бир башлап дегерчиклени, сонг паранзаны тьобуне гюннюп эзиле.

Харидан хурт ченлейген къаргъалар, жагъалар, гегюрчюндер уллу леззетде. Оланы кёбюсю бу йыл язбашда тувгъан, къанатлары къатып гелеген бала къушлар. Аналары

булан бирге олар да бек къасткылып озлени яшавуну гъайын этелер.

Кабинамда иссиде — вентилятор, сувукъда — печь бар. Гъали оланы бирин де къолламайман. Чакъны кюю Антарктидадан, не де Афгъаныстандан уьфюреген елlege гере тюгюл, мени къаркъарам нечик истей буса, шо кюйге къурулгъан йимик арив.

Къыйматлы ишиме, аминли тракторума хошланып, уьстевюне табиятны гезеллигине къушланы шат чарнаву да къошулуп, юрекке илгъам болупму, мен... йырлап йибердим...

Трактордан тюшюп, харшны ягъасында олтурдум. Ачувумдан къолларым холаланы увата. Хурт чеплейген къушлар гъали тракторгъа урунуп токътадылар. «Неге юрюмей бу, еси ёкъму?» — деп айтагъандай, уллу пелекет салып айланалар. Бир уллу семиз къаргъа кабинаны кълкысына къонуп, капитан йимик хохайгъан.

(Гь. Давутов)

102. Бир жынслы уьюрлери булангъы уьч, бир жынслы тюгюл булангъы да уьч жумла ойлашып языгъыз.

103. Охугъуз. Бир жынслы уьюрлени белгилегиз. Олар жумланы кълйсы уьюрлери болагъанны англатыгъыз.

ЯЗБАШНЫ БАШ ГЮНЛЕРИ

Язбашны баш гюнлери,
Гюнеши шавла яйгъан.
Чечекленген бюрлери
Бавну толтуруп къойгъан...

Неге мен къуш тюгюлмен
Чечеклерде сарнайгъан?
Сагъышлангъан бир кълызман,
Яшыртгъынлап йылайгъан.

(Т. Вицболатов)

27. Бир жынслы уьюрлени арасында байлавучлар

Бир жынслы уьюрлени арасында тизеген байлавучлар къллана. Олар уьч тюрлю бола: 1) кълшагъан

байлавучлар, 2) айырагъан байлавучлар, 3) къаршылыкълы байлавучлар.

1. Къошагъан байлавучлардан **ва, да (де)** бир жынслы уьюрлени арасында кѣп къоллана: *Мурат ва Расул, уяла туруп, бурчакъгъа узатылалар.* (М.Я.) *Бугюн Сулеиман да, мен де Садюрню велосипеди булан уьйренмеге орамгъа чыкъгъан эдик.* (К.А.)

Ва, да (де) байлавучлар бир жынслы уьюрлени жут-жут этип байлама да бола: *Ямучу ва башлыкъ, тери тон ва чачал бѣрк къойчуну айрылмайгъан ѳлдашларыдыр.* (Къ. Ш.)

Къошагъан байлавучну орнунда бир-бирде тиркевюч булан къоллана: *Йылав булан кантны мен ушатмайман.* (И. К.) *Ялгъан булан гертини арасы дѣрт элли.* (Айтыв.)

Да (де) байлавуч бир жынслы уьюрлени арасында такрарланып гелгенде маънаны да гючлендире:

Къызыбыз, уланыбыз да,
Къартыбыз, яшыбыз да
Ябушсун душмангъа къаршы
Тавубуз, ташыбыз да.

(Н. Ханмурзаев)

2. Айырагъан байлавучлардан **я, яда, не, не де** бир жынслы уьюрлени арасында кѣп къоллана. Олар бир жынслы уьюрлени маъналарындан къайсы буса да бири яшавгъа чыкъгъанны англата: *Къаттыгюн охувчулар музейге я агъачлыкъгъа, яда гъабижайгъа каза урма баражакълар.* (М.Я.) *Яманны я досту болмас, я досту болса да, хырсы болмас.* (Айтыв.)

Санавлукъ **бир** айырагъан байлавучну орнунда къолланмагъа бола: *...Мурат бир ташны уьстюнде олтура, бир оьзю этген суратгъа, бир де Алиге къарай.* (М.Я.) *Бир ол геле, бир бу геле — лап башым инжинди.* (И.К.)

3. Къаршылыкълы байлавучлардан **тек, амма** бир жынслы уьюрлени арасында кѣп къоллана. Шо байлавучлар бир жынслы уьюрлени маъналары бири-бирине къаршы салынагъанны гѣрсете: *Олар муну оьлтюрме чи оьлтюрдю, амма узакъгъа оьлтюрмедди.* (Аткъ.) *Тавбетге яйылгъан къой-къозу арив жанла-*

нын отлай, амма яйда иимик ойнакълап чапмай.
(Къ.Ш.)

Жумланы бир жынслы уьюрлени арасындагы байлав байлавучларсыз, токътавну (интонацияны) кёмеги булан да англашылмагъа ярай: *Сорап берме, сююп бер* (ашны). (Айтыв.) *Уллу къушлукъ вакътиде арба егиле, огъар эки бел, Умукюрсюнлерден кийизлер салына.* (В.Д.)

104. Жумлаланы бир жынслы уьюрлени табыгыз. Олар бири-бирине нечик байлангъанны англаныгыз.

МАГЪАММАТ-АПЕНДИ ОСМАНОВГЪА КАГЪЫЗ

... Тенглилеринг тергей о ян-бу яндан,
Гьюрметинг, абурунг артыкъ бий-хандан.
Агъматдан, Акъамдан, шо Ачакъандан
Сагъа кёп салам, Магъаммат-апенди...
Саламдан сонг Къазакъ мурадын яза,
Аврувдан, сыркъавдан болмакъсан таза,
Гьар заман, гьар чакъда хатасыз, гъаза.
Къазакъны тилеги, Магъаммат-апенди..
Элден сорасанг — этелер сав да,
Юреклери сан-минг, юз тюрлю гъавда,
Тюкенде, базарда, бахчада, бавда,
Дюнъялыкъ къазана, тоймайлар, апенди...
Бири-бирине яман хыялда, къастда,
Илагъи, тюз тюгюл къардаш да, дос да,
Досунг да гъарам — къарасанг аста-аста.
Тамаша, заманлар тюрленген, апенди...

(Йырчы Къазакъ)

105. Къошагъан байлавучлары булангъы эки, айырагъан байлавучлары булангъы эки, къаршылыкълы байлавучлары булангъы да эки жумла ойлашып языгыз. Бир жынслы уьюрлени нечик байлаыгъанны англаныгыз.

106. Тизеген байлавучлар булан ва токътав (интонация) булан байлангъан бир жынслы уьюрлени табыгыз.

1. Аз аша — асил аша. (Айтыв.) 2. Биревлер герти юрегинден, биревлер тилини учундан о сёзлени гертилейлер. (В.Д.) 3. Кёп авлакълар бар сизге къарагъан: сюрме, чачма,

орма, сугъарма. (Гъ.Д.) 4. Гъакъылдан уллу байлыкъ да ёкъ, билимден уллу хазна да ёкъ. (Айтыв.)

5. Салевдин де, ону къурдашлары да бир йыл Арсевге Къашгъаны ярышгъа гъазирлейик деп тилеген. (К.А.) 6. Пакъыр, къачып айлана о янгъа ва бу янгъа. (К.С.) 7. Ямангъа къыз тилеме, яхшыгъа артынг берме. (Айтыв.) 8. Мишик шулай макътангъан уллугъа да, яшгъа да. (К.С.)

9. Яхшы эркеклер уйде тувар, давда оьлер. (Айтыв.) 10. Ол эретурду, ари-бери юрюдю. (К.А.)

28. Бир жынслы уьюрлени арасында айыргъыч

1. Байлавучларсыз айтылгъан бир жынслы уьюрлени арасына айыргъыч салына: *Тек улан ону ачды, купеге гирмеге къарады.* (К.А.) *Тавукъ чычгъан бокъчалы, тамгъа чанчгъан инели.* (Айтыв.) *Мен де хошланып тракторгъа миндим, газ къошдум, харшымны узатдым* (Гъ.Д.)

2. **Ва, да (де), я, яда, не, не** де тизеген байлавучлар бир жынслы уьюрлени арасында бир керен къоллана буса, байлавучну алдына айыргъыч салырмай: *Атам, анам не де янымны тутма адамым ёкъ.* (У.М.) *Бу сёзлерден сонг Сайпитни айыргъыч шимик къайтыкъ бурну къызарды ва къаншавунда увакъ тер иыртыллады.* (К.А.) *Огъар бакъдырма Къумукъ тюзню къайсы боюндан да, гъатта ювукъдагъы тав ва мычыгъыш юртлардан да геле болгъанлар.* (М.А.)

3. **Ва, да (де), я, яда, не, не** де байлавучлар бир жынслы уьюрлени арасында такрарланып айтыла буса, олар байлайгъан бир жынслы уьюрлер бирибиринден айыргъыч булан айрыла: *Сокъургъа гече де бир, гюн де бир.* (Айтыв.) *Муну отрядында ва мычыгъышлы да, ва ингушлу да, ва акъушалы да, ва къазикъумукълу да бар эди.* (Аткъ.) *Даим онда яшав къайнай, не къышы ёкъ, не де гюзю.* (Ш.А.) Бир жынслы уьюрлер байлавучларсыз саналып, ардагъысыны алдында да ва байлавуч къоллангъан буса, ону алдына айыргъыч салырмай: *Ол Имранны, Пайзутдинни, Къарабудакъ Ибрагъимни, Узайлы*

Мусаны ва Зайнъюню терге чыгъарып олтуртгъан.
(Р.Р.)

4. **Амма, тек къаршылыкълы байлавучланы алдына гъар заман айыргъыч салына:** *Гелген, тек Аймесеи олай шат гърюнмей.* (Гъ.Д.) *Уъч де гиши шогъар бирче етишди, амма ондан бирче атылып чыкъма болмады.* (И.К.) *Алывчу бу сёзлени эшитгенде къакълыкъды, тек арадан хылы заман гетген сонг гене къайтды еа ахыр багъасын гесди.* (К.А.)

5. Эгер тизеген байлавучланы къуллугъун кютюп гелген **нечик де, тюгюл сёзлер бир жынслы уьюрлени арасында къолланса, айыргъыч шолардан сонг салына:** *Колхозну ёлларын этивде, кёпюрюн онгарывда охувчулар чы нечик де, акъ сакъаллы къартлар да ортакъчылыкъ эте эди.* (Ш.А.) *Камал шо масъаланы сагъа тюгюл, магъа да яхшы англатды.* (М.А.)

107. Охугъуз. Бир жынслы уьюрлени арасындагъы токътав белгилени неге салынгъанын англатыгъыз.

Охув агъвалатлардан сувуп битмеген юреклерибиз гъали де школагъа, учителлерибизге, парталарыбызгъа тарта...

Бу ерден школа оъзю де юртдагъы биналаны барысындан да бийик, гюнню шавлалары ойнап турагъан уллу ярыкъ терезелери булан юртну лап да гърмекли, оьктем къаласы йимик гърюне. Тек мени юрегимде о учмагъа уьйренеген къушланы бирлешген уясына ошап да гете.

Школагъа юрьюгенде бу кёпюрден Аймесей къозу йимик ойнакълап чыгъа эди. Тек гъали, билмей, тюшюп гетсе...

Артдан гелеген къызны мен эки де инбашындан астаракъ тутдум. Булай мени юрегиме де рагъат, Аймесейге де къоркъувсуз эди.

Кёпюрден чыкъгъаныбыз булан бригадир Гъамит раслапып къалды. Къардаш къызы булан киногъа барагъан мени гърген Гъамит башлап магъа, сонг Аймесейге оралып къарады. Тек гъеч сёз айтмай оьтдю.

(Гъ. Давутов)

108. Охугъуз. Бир жынслы уьюрлер нечик этилгенни англатыгъыз. Токътав белгилени салынгъан кюне тергев беригиз.

АДАМ

Адам макътай бийиклиги тавланы,
Амма билмей тавдан оъзю бийигин.
Адам макътай тазалыгъын гъаваны,
Амма билмей гѣнгю гъава йимигин.
Адам макътай тав оъзенни чалтлыгъын,
Амма билмей къасты чалтны оъзенден.
Адам макътай яз гюнлени шатлыгъын,
Амма билмей, шатлыкъ агъа гѣзюнден.
Адам макътай къаттылыгъын ярланы,
Амма билмей, ярдан къатты билеги.
Адам макътай сувукъгъа от дарманны,
Амма билмей, отдан исси юреги.

(Гъ. Анвар)

109. Бир жысылы уьюрлери булангъы беш-алты жумла ойлашып языгъыз. Токътав белгилерин тюз салыгъыз. Шо жумлаларда тизеген байлауучланы ролюнда гелеген **булан, бир, нечик де, тюгюл** сезлени де къоллагъыз.

110. Охугъуз. Бир жысылы уьюрлер бири-бирине нечик байлангъангъа тергев беригиз. Айтывланы эде сакъламагъа къаст этигиз.

1. Бир сѣйле, эки эшит. 2. Дѣрт гѣзлю, авур сѣзлю. 3. Дум тюгюл, хали тюгюл, дюнъяны малы тюгюл. 4. Ит де, мишик де йимик. 5. Ишылмакъ да, суйкелмек де — бир. 6. Йырчыгъа тарыкъ бир саз, бир сѣз. 7. Къырда — къомуз, уйде — донгуз. 8. Мал да, къан да къарт болмас. 9. Несия сонгъа сатыв, тек юреке къатыв. 10. Питнечини сѣзюне къарама, оъзюне къара. 11. Тилде сюек ѣкъ, амма сюек сындыра. 12. Эр малына элчи-мен, улан малына ялчыман.

29. Къуршайгъан сѣзлер ва оланы ягъында токътав белгилер

Жумланы бир жысылы уьюрлерини ягъында къуршайгъан сѣзлер къолланмагъа ярай. Оланы маънасы бир жысылы уьюрлени маънасындан уллу, генг бола. Бир жысылы уьюрлер англатагъан затны олар бирлешдирип, жамын чыгъарып англата.

Къуршайгъан сѣзлер болуп аслу гъалда шулай сѣзлер ва сѣз тагъымлар геле: **бары да, бирев де, бир**

зат да, гьар заман, гьаманда, бири де, гьар-бир, гьеч бирев де, бир заманда да, гьар ерде, кьайсы да, шулар, булар, шулай, булай, затлар.

Бир жынслы уьюрлерден сонг гелген кьуршайгьан сьезлени алдында гьасили, гьасили калам, узун сьезню кьысгьасы, кьысгьача айтгьанда, кьысгьасы йимик гиришген сьезлер ва сьез тагьымлар гелмеге ярай. Шо заманда оланы алдына тире, артына айыргьыч салына. Бир-бирде кьуршайгьан сьез булан бирче жумлада овьзлени гьакьында сьейленеген предметлени умуми аты да гелмеге ярай.

1. Кьуршайгьан сьез бир жынслы уьюрлени алдында гелсе, ондан сонг эки бюртюк салына:

Балжибинмен, балжибин.

Жыягьаным солакь бал.

Мени таный гьар терек:

Базыкь эмен, бишик тал.

(К. Султанов)

2. Кьуршайгьан сьез бир жынслы уьюрлерден сонг гелмеге ярай. Шо заманда ону алдына узун гьыз салына: *Дав савутлар, сурсат торбалар, опуракь палтарлар — барысы да эшеклеге юкленди.* (Р.Р.)

3. Кьуршайгьан сьез бир жынслы уьюрлени алдында да, артында да гелмеге ярай. Шо заманда алдында гелгенини артына эки бюртюк, артында гелгенини алдына узун гьыз салына: *Мени кьурдашларым: Агьмат, Кьадир, Магьаммат, Паша — бары да юртда яшайлар.* (М.Я.) *Жыйында сьейлейгенлер: кьумукьлар, руслар, тавлулар — гьасили калам, бары да русча сьейлей эди.* (А.Кь.)

Кьуршайгьан сьезлер де, бир жынслы уьюрлер де бир соравгьа жавап бере ва бетде де, санавда да гелишип геле, санавда гелишмек буса борч тьогюл: *Мунда ким де бар: кьызлар да, уланлар да, гиччи яшлар да, акь сакьаллылар да — булар бары да кьулеи-оинаи туруп кьазма гиришдилер.* (М.Я.)

Эгер бир жынслы уьюрлени кьайсы буса да бири бет орунча булан айтылса, кьуршайгьан сьез де шо бетде кьеплюк санавда бола. Бет орунчаны магьнасын сьездеги кьошумча англатып кьойма да ярай:

Москвада кеп танышларым бар: лачка кызы
Шамай Чанкуева, мычыгъышлы улан Ваха Давутов,
рус уланлар Борис Вершинин, Павел Сучков — биз
барыбыз да бир ерде охуйбуз. (P.P.)

111. Алты жумла ойланып языгъыз. Оланы экисинде кършайгъан сёзлер бир жысылы уюрлени алдында, экисинде артында, экисинде де алдында да, артында да гелсин.

112. Охугъуз. Бир жысылы уюрлени ва кършайгъан сёзлени табыгъыз. Токътав белгилерин англатыгъыз.

ЁЛКА

Етип гелди Янгы йыл,
Сююнебиз, сююне.
Гъар адам бир ёлканы
Алып бара уюне.
Яшыл ёлка безенип,
Лампочкалар янажакъ,
Ону дёрт де янында
Яшлар ойнап къанажакъ.
Кекелинде ёлканы
Янажакъ кызыл юлдуз,
Бутагъына илинип
Гёрюнер къоян, хундуз,
Тюлкую, аюв, атъялман,
Къувлуйгъан къыр хоразлар —
Оланы барысын да
Кагъыздан этген кызылар...

(К. Султанов)

113. Берилген сёзлени гъарисине бир жысылы уюрлер табыгъыз, сонг олар булан жумлалар тизигиз ва, тийишли токътав белгилерин сала туруп, тетрадларыгъызгъа языгъыз.

Уьлгю: къушлар: сыйырткъычлар, кърлыгъачлар, къраргъалар, жымчыкълар. — Бизин юртда шулай къушлар бола: сыйырткъычлар, кърлыгъачлар, къраргъалар, жымчыкълар.

1) Тереклер. 2) Оюнлар. 3) Оьзенлер. 4) Языв кърураллар. 5) Денгизлер. 6) Гъайванлар. 7) Чечеклер. 8) Отлар.

114. Охугъуз. Бир жыислы уьюрлени табыгъыз. Олар къайсы тил гесимлерден этилгенни англатыгъыз. Токътав белгилени салынгъан кююне тергев беригиз.

Авлетине «яшав» берсе де, оз борчун унутгъан анадан ана боламы? Гьукумат сакълады, охутду, башгъалар аявлады, оьсдюрдю, улан этди. Уьй болгъаны да нечесе йыллар бола. Ана буса онча йыллар къайда эди? Бу тиштайпагъа бу ожакъда не бар? Кимни гьрме, кимден рагъму умутлап гелген?

Ана геле, гете. Ону гелгенин яда гетгенин бирев де эс этмей. «Гелдингми?» яда «Гетдингми?» — деп ондан бирев сорамай. Гелмесе де атын тутуп ону бирев де эсгермей. Озью де ол гьеч биревден бир зат тилемей я биревню оьзюне борчлуу этмей. Ону я чакъырагъан, яда гелсе къувалайгъан, «Савмысан?», «Оьлгенмисен?» — деп атын тутуп эсгерен адам ёкъ. Къайда яшай, къайда тура, агълюсю, яшы-къушу бармы? — Басир анасыны гъакъында гьеч зат билмей. Билме суйме де, юрегиндеги талав къоймай.

(У. Мантаева)

115. Охугъуз. Бир жыислы уьюрлени ва оланы ягъындагъы къурнайгъан сьзлени табыгъыз. Токътав белгилени неге кьоллангъанын англатыгъыз.

1. Уьюрлерин эсгерген булан адамны танымагъа бола буса, Зайналабитни Темирханшурадагъы ва Анжикъаладагъы ёлдашлары шулар эди: ачылгъан сыйлы китап йимик Уллубий Буйнакский, суворулгъан итти къылыч йимик Магъач Дахадаев, битмейген хазна йимик Хизроев, от-ялын йимик Гъарун Сайитов, лачин йимик Солтансайит Къазбеков. (Аткъ.) 2. Юрт ювукълары: Пайзутдин, Мама, хоншу юртлусу Имран, партияны Дагъыстандагъы отрядыны ёлбашчысы болуп ябушагъан, ахырда къоччакъ оьлюм тапгъан Уллубий, партизан сырдашы Муса эсине тюшдю. (Р.Р.) 3. Бир якъда рус баян, бир якъда къумукъ аргъан, биревю якъда лезги каманча, о якъда тавлу зурнай, бу якъда къазах домбра — бары да бирче согъула; къонакълар да, къаршылайгъанлар да — бары да бирче бийий. (К.А.) 4. Олар кеп эди: Нажмутдинлер, Узунгъажилер, Деникинлер, тюрклер, къара оьлет, къаршы бетлер. (Аткъ.)

116. Охугъуз. Бир жыныслы уьюрлер бири-бирине нечик байлангъаны англатыгъыз.

1. Ол топуракъда ятгъан, амма дёнмеген. (А.С.) 2. Тынглагъан сонг Муъминатны сыпаты бузулуп гетди, къашлары туюлду. (М.А.) 3. Къарангы; не ай ёкъ, не юлдуз бу гече. (А.С.) 4. Геливюндокъ ол, яшланы якъ-якъгъа теберип, алгъа чыкъды ва торбасын путлагъа ташлап йиберди. (Ш.А.) 5. Ону сыпаты къачгъан, эринлери къартыллай, опуракълары зыгъы-зыгъы эди. (М.Я.) 6. Не ерге къарасанг: тёбенде, оьрде зылкызыл, мол-маркъа бир-бир жиелек. (Аткъ.) 7. Тёшю авуркызыл тюсде, бойну гёкшылт, къуйругъу энемжаягъа ошап къалгъан. (М.Я.) 8. Уьчюнчю гюн юртгъа савлай комиссия гелди: райисполкомдан эки гиши, сонг да бухгалтер-ревизор. (М.А.) 9. Арсевню юрегине бираз тавакаллыкъ тюшдю ва ол дагъыдан-дагъы атны кыызгъанма башлады. (К.А.) 10. Тракторну да, автомобилни де юрютмеге бизге школада уьйретген. (Гь.Д.) 11. Оланы ягъында ашлыкъ ва уьй палтар юкленген бир нече арба да бар. (В.Д.) 12. Къайда булкъа, къайда той — Инив тёрню елеп бола. (У.М.)

ЧАКЪЫРЫВ СЁЗЛЕРИ ВА ГИРИШГЕН СЁЗЛЕРИ БУЛАНГЪЫ ЖУМЛАЛАР

30. Чакъырыв сёз ва ону ягъында токътав белгилер

Чакъырыв сёз айтылагъан зат, сёйлев оьзюне бакъдырылагъан адамны яда башгъа предметни аты бола. Чакъырыв сёзден къаравулланагъан мурат тынглавчуну сёйлевчюге тынгатмакъдыр. Шо саялы чакъырыв сёз болуп аслу гьалда адамланы атлары, фамилиялары, къардашлыкъ-къурдашлыкъ аралыкъланы англатагъан сёзлер геле.

Адатлы гьалда чакъырыв сёз баш гелишдеги атлыкъ яда ону ролюнда гелген сыпатлыкъ, сыпатишлик бола.

Чакъырыв сёз жумланы уьюрю болмай.

Чакъырыв сёз жумланы алдында да, ичинде де, ахырында да гелмеге ярай.

Жумланы алдындагы чакъырыв сѣз сабур айтылса, айыргъыч, гѣтеринки тавуш булан айтылса, чакъырыв белги булан айрыла. Чакъырыв белгиден сонг гелген сѣз уллу гъарп булан языла: *Гюл, бечидинг — болдунг китир, гѣнгюл къыргъа ташлагъан.* (Т.Б.) *Ильяс! Сен шулай тизив кюрзеден магърюм къалмагъа къылдан-къыл къалдынг...* (Р.Р.)

Жумланы ортасында гелген чакъырыв сѣзню эки де ягъына айыргъыч салына: *Инсанлыкъ, балам, гиши этген яшылыкъны билмекдир.* (А.С.) *Ва уьюнге, Нажабат, мунча адамгъа кюрзе этишдирип боламы, гъинкал этип къойгъанмысанг?* (Р.Р.)

Чакъырыв сѣз жумладан сонг гелсе, алдына айыргъыч, артына буса, маънасына къарап, бюртюк, чакъырыв белги, сорав белги яда бир-бирде артдагы белгилени экиси де бирче салына: *Гел, гел, къонакъ, гел, къонакъ!* (Йыр.) *Къайда барасан, гамиш? Алгъасавлу бу не ши?* (К. С.) *Ваалеикум буса салам, Къарткъожакъ!* (Йыр.) *Шулай зарал нечик этип болдунг, Али?!* (Д.)

Чакъырыв сѣз гъар заман гѣтеринки тавуш булан айтыла. Чакъырыв сѣзню алдында ону белгилейген бир яда бир нече сѣз болмагъа ярай. Шолай чакъырыв сѣзге генглешген чакъырыв сѣз деп айтыла: *Къоймайсан, мени абайым, къоймайсан, мени чи оьлгенимден тоймайсан!* (Йыр.) *Аявлу дадам! Уланынг Гъажиден сагъа сагъынгъан салам.* (М.Я.)

Эки ва дагы да кѣп чакъырыв сѣз бирче гелме де ярай. Шо заманда олар бири-бирине къошагъан байлавучланы, булан сонгсѣзню яда тавушну кѣмеги булан тиркеле. Тавуш булан тиркелген буса, язывда арасына дефис салына. *Яшлар-уллулар! Бары да инсанлар! Янгы даву отун къабунмагъа къоймагъыз!* (Л.Е.)

Маънаны гючлендирмек учун чакъырыв сѣзню алдында къоллангъан уьнлюклер, модальный сѣзлер, гесекчелер, кычырыкълар (гъей, вѣре, я, ва, багъ, воллагъ, яхари ва ш. б.) ондан токътав белги булан айрылмай: *Гъей эливаш, неге тартын боласан? Тартынлыкъгъа неге башынг саласан?* (Йыр.) *Яхари Бурлият, сен айтагъан недир?* (И.К.)

Маънаны гючлендирмек учун чакъырыв сёз та-
крарланып гелмеге ярай. Шолай гезиклерде бир-бирде
экинчилей айтылагъан чакъырыв сёзню алдында
уянлюк яда кычычырыкъны англатагъан сёз къоллана.
Чакъырыв сёзлени арасына айыргъыч салына: *Атай,
ва Атай! Сен шону булан не демеге сюесен?* (Д.)

Айрыча яман гъисин билдирмек учун сёйлевчу
такрарланагъан чакъырыв сёзлени арасында **болмаса**
сёзню къоллама ярай: *Ит болмаса ит! Айтагъан
затына къара!* (Къ. Ш.)

Чакъырыв сёзден сонг **сени я** деген сёзлер гелсе,
токътав белги шоланы артына салына: *Огъ Ленин се-
ни я, не улан эдинг дагъы! — дей туруп, Вейбагъант
зурнайын къолуна алды.* (Аткъ.)

117. Язып алыгъыз. Чакъырыв сёзлени тюнлерине гъыз тартыгъыз.
Токътав белгилерин англатыгъыз.

1. Чыкъсана, порсукъ досум, чыкъсана, бу тавлардан
о тавлагъа барайыкъ. (Йыр.) 2. Ач болгъанман ажайып, аш
берсене, ажайым! (К.С.) 3. Гъей тенгирим, кыйл сен магъа
рагъмунгну! (Т.Б.) 4. Огъ ана, къайгъынг сени тар къа-
ургъа сыярмы? (М.А.) 5. Атия, сен къайдан чыкъдың?
(У.М.) 6. Анам, бизге сув тарыкъ, биз большевиклербиз.
(М.Я.) 7. Ёлдаш генерал, старший лейтенант Аджиев Сизин
буйругъугъузгъа гёре гелген! (Р.Р.) 8. Къайда, дослар,
тырлайыкълар, гелигиз йылы елли язгъы танглар къат-
тынны. (Гь. А.) 9. Къайда барасыз, къазлар. Сизге тармы
обзарлар? (К. С.) 10. Сен айтылгъан игитим, къарт Хасбо-
ват! (Т. Б.) 11. Аллагъисен, сюлюк, мени къойсана! Сени
булан ябушмагъа гъалым ёкъ. (Йыр.) 12. Гъей уланлар,
бюмюрюгюз онг гетсин, ойнай-кюлей гезмеде гёзел гюн гет-
син. (Й. Къ.)

118. Бен-алты жумла ойлашып языгъыз. Шоларда чакъырыв сёз-
лер болсун ва жумланы башында да, ортасында да, ахырында да къоллан-
ыш.

119. Охугъуз. Чакъырыв сёзлени табыгъыз ва печик этилгенни,
жумлаланы не ериде гелгенни англатыгъыз.

ГЪАЙЛЕК ЙЫР

Балам, балам, бал гесек,
Дурус болмас бал десек,
Балам, сендей бал къайда,
Сен татлисен гъай-гъайда...

Балам, сагъа ачыкъ ёл,
Кепинг гелсе лётчик бол.
Сен де елеп космосну,
Оъктем эт къардаш-досну...

Балам, балам, бал гесек,
Бир сени оьсюп гёрсек,
Тавдай болар юрегим,
Сенсен мени герегим!

(К. Султанов)

120. Жумлаланы неслеринден чакъырыв сёзлер этип языгъыз, тийишли токътав белгилени салыгъыз.

Уьлгю: Агъмат тангала китапны гелтирежек — Агъмат, тангала китапны гелтир.

1. Яшлар билимин артдырмагъа чалышалар. 2. Пионерлер ашлыкъ къайтарывда колхозуна кёмек этелер. 3. Ёлдашлар-къурдашлар бугюн бизге жыйылажакъ. 4. Охувчулар янгы охув йылгъа алданокъ гъазирленелер. 5. Ана Ватан бизге бек аявлу. 6. Янгур токътатамай ява, табиатгъа берекет бере. 7. Аявлу къушлар язбашда бизин якълагъа къайта. 8. Гидивлерим артым булан геле.

31. Гиришив сёзлер, сёз тагъымлар, жумлалар. Оланы ягъында токътав белгилер

Гиришив сёзлер, сёз тагъымлар жумладан англанагъан пикругъа сёйлевчюню къаравун гёрсете. Гиришив жумла буса ондан къайры да кьошум англатыв бермеге ярай. Маънаны гючлендирмек учун олар булан гючлендирип гесекчелер де кьолланмагъа ярай.

Гиришген сёзлер ва сёз тагъымлар бираз токътав булан айтыла, язывда айыргъычлар булан айрыла, жумланы алдында гелсе, артына, ортасында гелсе,

эки де ягына, артында гелсе, алдына айыргыч са-
лына. Гиришген жумлаларда токътав бираз кѣп бола,
язывда олар жаялагъа алына яда оланы эки де ягы-
на тире салына. **Озокъда, айгъайда, къысгъасы, гер-
тилей де, балики, шексиз, тюзю, гертиси, насипге,
айтгъанлай гиришген сѣзлер, къысгъача айтгъанда,
узун сѣзню къысгъасы, туврасын, айтгъанда, шулай-
лыкъ (шолайлыкъ) булан, гъай аман сени я, анасыз
сени я, гъасиликалам, ким биле гиришген сѣз
тагъымлар айрокъда кѣп кьоллана.**

Шолай сѣзлер ва сѣз тагъымлар жумланы уьюр-
лери булан грамматика якъдан байлангъан буса, ги-
ришген сѣзлер, сѣз тагъымлар болмай, жумланы чле-
ни бола. М а с а л а : *Гертиси, бу кзуллукуъда эки иыл
тургъан сонг Жаппар авлакъ ишге гечдю.* (И. К.)
(Гертиси — гиришген сѣз.) *Сѣзню гертиси яхшы.* (Гер-
тиси — иеси.)

Гиришген сѣзлер ва сѣз тагъымлар шулай
маъналар англата.

1. Инанывну, токъташдыривну гѣрсете (**озокъда,
айгъайда, сѣзсюз, шексиз, герти, гертилей, гертилей
де, ялгъансыз**): *Озокъда, колхозларда болур кзуват,
(Н. Х.) Гертилей де, нече де анив тиштайна Жен!*
(И. К.)

2. Инамсызлыкъны, шекликни гѣрсете (**балики,
болма ярай, ким биле, олай бил**): *Ким биле, олар, ба-
лики, мени гѣнгюмню алма сюе болгъандыр.* (П.) *Шо
кукаи тапанча урмагъан буса, ким биле, балики, сав
болар эди.* (М. Я.)

3. Мысгъыллавну, хорлавну англата (**сайки,
сайки масала, башгъа, нете**): *Сайки масала, бизге,
билимсиэге, англатагъан заманынг, дюрмю?* (И. К.)
*Сайки, «душманни уьиде сыйындыргъансан» — деп
магъа дувлай.* (К. А.)

4. Сююнювню, разиликни, яда языкъсынивну,
гѣскюнювню билдире (**наси́пге, гъай аман, анасыз
сени я, къоччагъым сени я, гъай анасыз сени я, гъай
къоччагъым сени я**): *Гъай анасыз сени я, оьлюмден
бек кзоркъмайгъан улан болгъан дагъы о.* (Аткъ.) *На-
сипге, тюкенде Садыкдан къайры дагъы гиши ёкъ
эди.* (Ш. А.)

5. Айтылагъан пикруланы гезигин гӛрсете (**ахыр да, ахыры да, биринчилей, биринчиси**): *Ахыр да, кепюрню шо ерге салажакъ болдулар.* (Къ.Ш.) *Биринчиси, гюзде колхозубузгъа Къызыл байракъ берилежек, экинчиси де, экибиз де бир болажакъбыз.* (И.К.)

6. Айтылагъан пикруну негер асасланагъанын англата (**сен айтгъанлай, сен айтгъангъа гӛре, мен ойлашагъан кюйде, ону пикрусуна гӛре** ва ш. б.): *ТАСС билдирегенге гере, Ашхабадда уллу ер тербенев болгъан.* (Л.Е.) *Юртну уллуларыны айтывуна гере, бары янгы кӛуллукъну башлап Муртаза юрютюп геле эди.* (И.К.)

7. Айтылагъан пикруну гъасилин, янгы пикру булан ону байлавун англата (**гъасили, гъасиликалам, иллагъи, терсине, къысгъасы, узун сӛзню къысгъасы, къысгъача айтгъанда, масала, шоллукъда, шулайлыкъда, шулайлыкъ булан, илла да билле, не башынгни аврутайым** ва ш. б.) *Гъасиликалам, бу да кӛоркӛгъан.* (К.А.) *Къысгъасы, немецни юрютюп болмайбыз.* (И.К.)

8. Гиришген сӛзлер ва сӛз тагъымлар къыя чакъырыв сӛзлени маънасында геле (**гелигиз, гӛресен, оъзюнг билесен, инанмассан, къаравюн, гъуя къаравюн, гюнгъакъчун, аллагъакъчун** ва ш. б.): *Аллагъакъчун, боламан къайда скойсегиз де.* (У.М.) *Гӛресен, ишлер не ерге чыгъып бара, Зугъра!* (И.К.)

Гиришген жумла адатлы гъалда, къошум англатыв бере: **Бир керен ахшам (Бу 1773-нчю йылны октябрь айыны баш гюнлери эди)** уьйде янгыз олтуруп тура эдим. (П.)

Айтылгъан пикругъа бир англатыв бермек учун кӛолланагъан къошум жумлалар да гиришив жумлалагъа ювукъ санала. Язывда олар да скобкалагъа алына яда оланы эки де ягъына тире салына: *Бир керен (Бу иш гетген йыл болду) агъач ягъа булан геле эдим.* (И.К.)

121. Гиришген сӛзлени ва сӛз тагъымланы табыгъыз. Олар не маъна англатагъанын айттыгъыз. Токътав белгилерин англатыгъыз.

1. Гъасили, ал къанаты булан къагъып, машин Абдулмуслим агъавну йыгъып гетген. (К.А.) 2. Гертиден де, бу сёздеге къулакъларын яйып тынглайгъан душманлар да ёкъ тююл эди. (Ш.А.) 3. Гертилей де, Абдулмуслим агъавну эки де къолу ит талагъан йимик эди. (К.А.) 4. Шулайлыкъда, олар Абдурагъман агъавну авлагъына етишгенни де эс этмей къалалар. (М.Я.) 5. Гертиси, сагъа да уялмагъа заман болду. (Р.Р.) 6. Огъар, озокъда, англатма къыйын. (К.А.) 7. Яда, ким биле, оъзю чыкъгъан буса да. (М.Я.) 8. Гъасили калам, бир-бир колхозлар къойларына агъачлыкъдан бутакълар гелтирип береген даражагъа да чыкъгъан заман. (А.С.) 9. Биринчилей, сен душманынгны онг къолундан яралап болгъанынг, экинчилей де, сени шо эсги къалын тэшлюгюнг сакълагъан. (И. К.) 10. Гъасили, докторлар этегенин этип битген, энни иш милицияда. (К.А.)

122. Бен-алты жумла ойланып языгъыз. Шоланы гъарисинде гиришген сёз яда гиришген сёз тагъым болсун.

123. Охугъуз. Гиришген сёзлени ва сёз тагъымланы табыгъыз. Оланы ягъында къоллангъан токътав белгилеге тергев беригиз.

Яшны чакъырып, янгыдан оъзю соров алды. Алса алсын, Залимхан да шо баягъы бир затны айтды.

Подвалны киритини ачгъычын оъзюню кисесине де салып, генерал Мурза булан бирге акътерекге барма онгарылды.

Гертиден де, акътерекни къувушунда къалын пакет бар. Яш ялгъан айтмагъан болгъан экен! Ялгъан нечик айтсын, Мурзаны тапшурувуна гёре, бу пакетни къувушгъа Латив гелди салып гетген буса.

Генерал пакетни ачды. Ичинде минг манат акъча ва машинкадан чыкъгъан кагъыз бар. Кагъызгъа да булай язылгъан: «Гьюрметли Таштемир-бий! Агъамиятлы операцияны планын етишдиргенигиз саялы сизге уллу разилик билдиребиз! Къудратны еси уллу Аллагъ оъмюрюгюзню узакъ этсин! Сиз этген къуллукъгъа къарагъанда, бу акъча азлыкъ эте болма да ярай. Айып этмей къоярсыз. Сизин алдыгъызда биз борчлу къалмасбыз.

Къысып къолугъузну аламан!

Партизан отрядны штабыны командири В.»

124. Жумлалагъа тюрлю-тюрлю гиришген сёзлер ва сёз тагъымлар къошуп языгъыз. Жумлаланы маъналары нечик алышынгъанны англа-тыгъыз.

Уьлгю: Биз ахшам, барыбыз да жыйылып, киногъа баражакъбыз. — Учителлени айтывуна къарагъанда, биз ахшам, барыбыз да жыйылып, киногъа баражакъбыз.

1. Шагъаргъа гетгенлер бугюн къайтмагъа герек. 2. Камил яхшы ишлеп болмады, авруй буса ярай. 3. Латив Къызларкъалагъа акъча къазанмагъа гетген эди. 4. Бизин якъда уллу янгурлар болгъан. 5. Авлакъдагъы къар иримеге башлагъан. 6. Бу охув йылда биз яхшы уьстюнлюк къазандыкъ. 7. Бизин юртну ягъасында 1917-нчи йылда уллу давлар болгъан экен. 8. Садыкъ аврумай къутулду.

125. Гиришген сёзлени ва сёз тагъымланы табыгъыз. Токътав белгилерин англагыгъыз. Гиришген сёзлер ва сёз тагъымлар не маъналарда къоллангъанны айтыгъыз.

1. Я уькюнг йыгъылмагъыр, муну ичинде чи чынытгъы сув ёкъ! (К.А.) 2. Адаршай, Инив сагъа, йыгъылма бакъгъанда ягъадагъы йыгъыла, — деп, Къурайыш гетме онгарылды. (У.М.) 3. Гиччинева яш уллуланы мысгъыллап кюлемек — озокъда, кёп эрши иш. (А.С.) 4. Сонг бу, насипге, къойчусу булан къаршылашып къалгъан. (М.А.) 5. Гъамангъы хасиятына гёре, Арзулум оьзю бармагъа токъташгъан ерге етишмеге алгъасай. (Аткъ.) 6. Аюв, гертиден де, шондан сонг бек къоркъду. (А.С.) 7. Шулай уьстюнлюк къазангъан ишчини яхшы сынаву да, уллулар айтгъанлай, узун мыйыкълары да болмагъа герек. (Ш. А.) 8. Балики, авлетине хатири къалып айтгъандыр. (У.М.) 9. Бугъар да къара хари, къызъяш башы булан къоркъув не зат экенни билмей, гъай аман сени я! (М.Х.) 10. Гъасиликалам, булар муну къоймай. (М.Я.) 11. Алимолла да айтгъанлай, ахырда шагъар чёгюп къалмагъай эди. (Р.Р.)

32. Бар, ёкъ, дюр, тюгюл сёзлени къолланышы. Оланы ягъында токътав белгилер

Бар, дюр сёзлер барлыкъны, ёкъ, тюгюл сёзлер ёкълукъну англата.

1. Бар, ёкъ, дюр, тюгюл сёзлер савлай жумланы орнунда гелмеге бола: *Авузгъа бош зат сама тюгюл.*

мю бираз? — Дюр. (К.А.) Басир Османович бармы кабинетинде? — Ёкъ. (У.М.)

Бар, ёкъ, дюр, тююл сёзлерден сонг барлыкъны яда ёкълукъну ачыкъ этеген сёзлер гелмеге ярай:

Объём юрютсем яхшы тююлмю бары да документлени? — деди Заинулла. — Ёкъ, кассирге берсенг яхшы. (К.А.)

2. **Бар, ёкъ, дюр, тююл** сёзлерден сонг оланы ачыкъ этеген сёзлер гелсе, шо сёзлени алдына айыргъыч салына: *Сизге ажайым айтдымы? — Ёкъ, магъа сени яшыртгъын атынгны объю ат такъгъан адам айтды. (Р.Р.)*

Бар, ёкъ, дюр, тююл сёзлер гётеринки тавуш булан, гючлю гъис булан айтылса, олардан сонг чакъырыв белги салына ва сонг гелеген сёз уллу гъарп булан языла: *Ёкъ! Сен айтагъан зат бир заманда да бажарылмас. (И.К.)*

3. **Бар, ёкъ, дюр, тююл** сёзлер, соравгъа жавап болуп, савлай жумланы орнун тутуп гелсе, алдына тире салына, озлер де уллу гъарп булан языла: *Мен ойлаигъан кюйде, бары да парторгну иши, тююлмю? — Дюр. (У. М.) Къазикъумукълумусуз? — Ёкъ! (Р. Р.)*

4. **Бар, ёкъ, дюр, тююл** сёзлерден сонг **хари, бугъай** гесекчелер гелсе, айыргъыч шолардан сонг салына:

Уьиге гирген Къази сама тююлмю? — Дюр бугъай, мен ону яхшы гёрмедим. (И. К.)

5. **Бар, ёкъ, дюр, тююл** сёзлерден сонг **сагъа** сёз къолланса, айыргъыч шондан сонг салына ва **бар, ёкъ, дюр, тююл** сёзлени аслу маънасына къаршы маъна бериле: *Председателигиз Агъматмы гъали де? — Дюр сагъа, ону тайдыргъанлы уьч иыл да бола чы. (И. К.)*

Э с г е р и в. **Бар, ёкъ** сёзлер жумлада хабарлыкъ болуп кёп къоллана: *Бизге ондан болажакъ паида екъ. (К. А.) Уллу-уллу агъачлыкъ бар. Ичинде бийик-бийик шиша къала бар. (Ё.)*

Бар, ёкъ, дюр, тююл сёзлер къошма хабарлыкъны гесеги болуп кёп къоллана: *Ону Азербайжанда кёп уллу абуру бар эди. (Р.Р.) Авлетим буса да, Атия айтагъан да тюз тююл эди. (У.М.)*

126. Бар, скъ, дюр, тюгюл сёзлер нечик къоллангъанны, олардан сонг токътав белгилер нечик салынгъанны англатыгъыз.

1. Ё-ё-къ! Донгуз къылын ташласа да, къылыгъын ташламас! (Ш.А.) 2. Дюр, дюр, бишлакъны ийисин биллип гелген... (К.А.) 3. Мария Яковлевна почтада ишлейген эрине гъазирлейген ашны ийисинден уллу азап магъа дагъы ёкъ эди. (А.С.) 4. Къайтып уьуне гетдими? — Ёкъ, гетмеди. (М.Я.) 5. Башгъа, сени агрегатынгны гючю артыкъмы? — Тюгюл, тек мени негъакъ токътавларым болмай. (А.Къ.) 6. Ёкъ, Инив, о заманлар гетген. (У.М.) 7. Дюр, дюр, сени партизанлагъа о йиберген! (Ш.А.) 8. Дюр, дюр, лап оьзю. (К.А.) 9. Ильясны хасиятын танымайгъан гиши ёкъ. (Р.Р.) 10. Дюр, охугъанлар шолай дей. О заманларда шу агъачда арсланкъапланлар болгъан деп де сёйлейлер. (К.А.)

127. Беш-алты жумла ойлашып языгъыз. Шоланы гъарисинде бар, скъ, дюр, тюгюл сёзлени бириси сама къоллансын. Токътав белгилени тергевлю салыгъыз.

128. Сиз охуйгъан чебер китаплардан бар, скъ, дюр, тюгюл сёзлени гъарисине экишер жумла табын религиз.

33. Жумлада уьнлюклер ва оланы ягъында токътав белгилер

Сёйлевчюню гъар тюрлю гъислерин англата буса да, уьнлюклер шо гъислени атлары болмай.

Уьнлюклер тилде айрыча ер тута, жумлалардан айры токътай.

Уьнлюклер жумланы алдында да, ортасында да, артында да гелмеге ярай.

1. Уьнлюк жумланы алдында гелип, аста айтылса, ондан сонг айыргъыч, гётеринки тавуш булан айтылса, чакъырыв белги салына. Чакъырыв белгиден сонг гелген сёз уллу гъарп булан языла: *Воллагъ, не болажагъын чы билмеймен, тек хыялым — бешик этмек.* (К.А.) *Багъ! Сиз Киров колхозданмысыз дагъы?* (М.А.)

2. Уьнлюк жумланы ортасында гелип, сабур айтылса, эки де ягъына айыргъыч, гётеринки тавуш бу-

лан айтылса, алдына айыргъыч, артына чакъырыв белги салына. Чакъырыв белгиден сонг гелген сёз ул-лу гьарп булан языла: *Юсуп, яхари, сиривню янгыз къоюп нечик болдунг?* (Къ.Ш.) *Шо китанны, вая! Ол гьали де охуп битмеген.* (И.К.)

3. Жумланы артында гелген уылюк гьар заман гётеринки тавуш булан айтыла, ону алдына айыргъыч, артына чакъырыв белги салына: *Агь, къойдукъ, къойдукъ, паракат бол, вере!* (И.К.)

129. Охургъуз. уылюклени табыгъыз, токътав белгилерини англа-тыгъыз.

1. Алла! Алла! Сенмисен? Темирбекмен, гьей Надир! (К.С.) 2. Муну ойларын пайтончуну «Тфур!» — деген таву-шу бёлдю. (Ш.А.) 3. Гьайт, алашам, ат чабарынг майдан-дыр... (Йыр.) 4. Агь, къойдукъ, къачан болагъан затдыр? (А.С.) 5. Машаллагъ, будайлар гьайран тизив, яман гёзден Аллагъ сакъласын! (Р.Р.) 6. Огь, не арив гёрюне язбашда юрт ягъалар! (К.С.) 7. Вая, гьейлер, не алапат тик тавдур, Башын сугъуп булутларда яшына. (Гь.А.) 8. Огь, не бийик боласан, о сени алып турса. (К.С.) 9. Вай, къазакълар ял-латды бизин рагъат ожакъны, инараллар талатды Гюбден, Доргели якъны. (Т.Б.) 10. Вёв, адаршай къысгъааякълы къызлагъа... (Йыр.)

АЙРЫЛГЪАН УЬЮРЛЕРИ БУЛАНГЪЫ ЖУМЛАЛАР

34. Айрылгъан уьюрлени гьакъында англав

Айтылагъан кююне ва маънасына гёре жумланы озге уьюрлеринден айрылагъан экинчи даражалы уьюрлеге айрылгъан уьюрлер деп айтыла.

Шолай экинчи даражалы уьюрлер сёйлевде аз заманлыкъ токътав булан, язывда айыргъыч, бир-бирде узунгъызлар булан айрыла. М а с а л а : *Шу ав-лакъ, балам, барлакъ, бираз аркъа.* (К.А.) (Бу жумла-да айрылгъан экинчи даражалы уьюр — **барлакъ**. О айыргъычлар булан айрылгъан). *А.М. Горький — уллу совет язвчу — 1868-нчи йылда тувгъан* (Л.Ё.)

ныйман. 8. Сени атанг... колхозда агроном болуп ишлей экен.

133. Айрылгъан кѳошумлукъланы да кѳоллап, «Эки кѳурдаш» деген темагъа гиччирек хабар азыгъыз.

37. Айрылгъан гъаллар. Гъалишлик оборот

Иерчен сѳзлери булангъы гъалишликге гъалишлик оборот деп айтыла. Гъалишлик оборот, бир-бирде буса янгыз кѳоллангъан гъалишлик де айрыла: *Дюр бусанг, дегъ, чайлар да ичип, ёлгъа тѳшейик* (К.А.) (**Чайлар да ичип** - гъалишлик оборот). *Акъырып, яралы сонг токътап къалды.* (И.К.) (**Акъырып** — айрылгъан янгыз гъалишлик).

Гъалишликлер айрылмайгъан гезиклер де бола.

1. Кѳемекчи ишликлер булан кѳоллангъан гъалишлик айрылмай, неге тѳгюл олар экиси де бирче бир маъна англата ва шо саялы да оланы бири-биринден айырмагъа ярамай: *Къызыл партузан Камилни къатыны Кавсар ва ону он уъч иыллыкъ уланы Залимхан жанын увучуна алып тура.* (Ш.А.) *Ер юзю тун къарангы болуп къалды!..* (К.А.)

Кѳемекчи ишликлер булан кѳоллангъан гъалишликлер аслу маънаны англата, кѳемекчи ишликлер буса шо маънагъа белгили бир ренк бере.

Гѳрмек, болмакъ, йибѳрмек, кѳоймакъ, этмек, турмакъ, къарамакъ, къалмакъ, юрюмек, башламакъ, битмек кѳемекчи ишликлер айрокъда кѳп кѳоллана.

2. Ишлик булан этилген хабарлыкъны тувра алдында кѳолланып, **нечик?** сорагъа жавап береген, демек гъаракатны, гъалны болагъан кѳююн гѳрсетеген гъалишликлер айрылмай: *Камил жабаргъа яйылгъан чиптада бутларын дѳрт бюклеп олтурду.* (Ш.А.) *Ит, авзун герип ачып, кѳкге къарап улуду.* (К.А.) Шолай гъалишлик булан кѳемекчи сѳз болмагъа да ярай.

134. Охугъуз. Айрылгъан айры гъалишликлени ва гъалишлик оборотланы табыгъыз. Бир-бир гъалишликлер неге айрылмагъанны себѳбин англатыгъыз.

Абдулмуслим агъав къайтарып тюбегин инбашына илди ва, сокъмакъдан ёлгъа чыгъып, агъачны ичине багъып юрюп йиберди. Ол, бир-бирде токътап, иелип, аякътюплерине къарай эди.

— Алдын йимик гёзюм алмай, балам, яхшы къара чы: шу арба гъыз янгымы-эсгими?

— Эсги, Абдулмуслим агъав, эсги.

— Олай буса юрек парахат.

Бир сагъатлар юрюген сонг биз бир уллу акъ терекге етишип токътадыкъ. О терек онча да базыкъ эди чи, гъатта он адамны къулачы етишер-етишмес йимик... Ону бутакъларыны салкъынында яллав гюн юртну сиривю сыйынып болар эди...

Акъ терекни тюп бою къувуш болгъан экен. Мен къувушгъа гирдим. Ичи къарангы, салкъын, кюл ийис геле.

— Бу — мени къошум, — деди Абдулмуслим агъав, къувушну алдында эретуруп. — Явундан-забундан яшынаман, бир-бирде от да ягъаман, аш иситемен, озюм исинемен... Совет гьукумат учун ябушагъан йылларда мунда шу къувушда Зайналабитни штабы болгъан деп хабарлайлар... Давну йылларында чы мунда къызбай дезертирлер яшынып, оьтген-баргъанны тонап да тургъан...

(К. Абуков)

135. Гъалишлик оборотланы кьоллап, жумлалар этигиз. Тийишли токътав белгилерин салыгъыз.

1. Школаны битдирип. 2. Авлакъгъа чыгъып. 3. Армиядан къайтгъандокъ. 4. Дёрт йыл дав этип. 5. Хабарын битдирмейли. 6. Гъав эте туруп. 7. Яз гелгенли. 8. Ярышда чаба туруп.

136. Гъалишлик оборотланы, айрылгъан ва айрылма тюнимейген янгъыз гъалишликлени табыгъыз. Токътав белгилерин англатыгъыз. Шируну кычырын охугъуз.

ГЁК КЁЛ

С. Рустамгъа

Эртенги гюн этек-башын къызартып,
Ал байлагъан, сайки, бу кёл гёк гийген.
Гёк гёлегин гёпюртюп, ел ойнатып,
Шуша къызгъа ошай тойда бийийген.

Кёкден юлдуз чакъы гёзюм тартылмай,
 Гёк гюл гёрген йимик, къалгъан сатылып.
 Чыгъажакъны сама билсем батылмай,
 Тюшер эдим, чечинмейли атылып.
 Къув сиривлер къонуп сени къувушлап.
 Дослар тюшюп сагъа, Гёк кёл, жувунгъан.
 Досунг йимик, къой, увучлап-увучлап,
 Яда ятып, бир ичейим сувунгдан.
 Бизин де бар «Акъ кёл» деген кёлюбюз,
 Ай тюшгенде адашагъан агъына.
 Аривлюкню Айгъа сорап бёлюрбюз,
 Гел барайкъ, Гёк кёл, ону ягъына.

(Гь. Анвар)

137. Язып алыгъыз. Гъалишлик оборотланы ва айрылгъан гъалишликлене тюплерине гъыз тартыгъыз. Токътав белгилерине тергев беригиз.

1. Къызлар, пырх-пырх деп кюлеп, пысып къалдылар. (М.А.) 2. Башир, айланып, сиривню тергеди де, таягъын башындан айландырып силледи. (М.Х.) 3. Ошгъуп-солуп Зугъра гелди. (Аткъ.) 4. Командир, магъа йигирма беш патрон берип, арт-артындан атдырды. (Ш.А.) 5. Уьйден чыгъып, Карасёвну ягъына барды. (Аткъ.) 6. Бир затны багъана этип, къызлар сынсып къалдылар. (М.А.) 7. Къатты юхусундан уянып битмеген эркек, харманып агъач гесеген балтаны къолуна алып, тогъанагъын тайдырып, эшикни дырбайтып ачды. (Р.Р.) 8. Барын да чайкъап, къурсакълы жувунма гетген сонг буса, олар донгурланып йиберди. (М.А.) 9. Бир бурунчакъгъа етишип, ол къайсылай бурулгъанны билмеди. (Аткъ.) 10. Башындан аягъына ерли шаршавгъа да чырмалып юхлай. (М.А.) 11. О янда йылкъычылар, бу янда къойчулар, къычырышып, бир-биринден аманлыкъ сораилар. (М.Х.) 12. Биринден-бири алып, хабардан хабар чыгъарып, уьйдегилер татывлу лакъыр эте эдилер. (Р.Р.)

38. Жумланы айрылгъан мекенлеширилген уьюрлери ва оланы ягъында токътав белгилер

Жумланы айрылгъан уьюрлерини арасында алдындагъы сёзню маънасын, къошум маъна берип, мекенлеширип гелегенлери айрыча ер тута. Олар уьч

тюрлю бола. Олар язывда айыргычлар булан айрыла.

1. Алдындагы сёзню маънасын мекенлешдирип гелген заман ва ер гьаллар айрыла. Олар атлыкълар ва гьалишликлер булан этиле. Оланы иерчен сёзлери де бола. Бир-бирде олар сонгсезлер булан ва **демек, яни, масала, гьатта, айрокъда, айтайыкъ** сёзлер булан къоллана: *Бары да ерде, уьстде де, тюнде де бёденелер жырыллай эди.* (Ч.) *Гьали, шонча йыллардан берли болмагъан яш тувгъанда, Завур Атияны салып йиберир деген затгъа инанма болмай эди.* (У.М.) *Охувлар битгенде, айтаыкъ язда, сюсек кёмек этип болмайбызмы?* (Д.)

2. Оьзлер байлангъан сёзлени маъналарын мекенлешдирип гелген **башгъа, къайры, оьзге, еринде, орнунда** сёзлер булан къоллангъан толумлукълар айрыла. Айрылгъан толумлукъланы иерчен сёзлери де болмагъа ярай: *Валя кёп сёйлемей, сырларын, гюнлюк тептеринден къайры, биревге де ачмай, бир игитлик этме гьасирет.* (Ф.) *Председатель болуп Багъавутдинден башгъа, ким тюше де, рази халкъ* (Д.)

3. **Демек, яни, яда, масала, гьатта, айрокъда** сёзлер булан къоллангъан къошумлукълар да мекенлешдиреген айрылгъан уьюрлер санала: *Яшыртгъын балыкъ тутагъанлар, айрокъда уьйренген тайпасы, не гьилла да эте, сув йимик ялгъан да айта.* (Л.Ё.) *Янгы председатели сайлайгъан хабарны эшитип, бары да халкъ, гьатта къартлар да, жыйынгъа гелди.* (И.К.)

138. Тюндеги сёзлени мекенлешдиреген гьаллар этип, жумлалар тизгив. Токътав белгилерини англатыгъыз.

У в л г ю : Сув ягъада. — Ёлдан бираз ариде, сув ягъада, токътап сирив гёрюндю.

1. Шагъарны къырыйында. 2. Дарслар битген сонг. 3. Айрокъда январь ай. 4. Бийик ярны башында. 5. Яшыл талада. 6. Масала Атав Мухтаров. 7. Жиелек чёплемеге барагъанны орнуна. 8. Лап муна шунда. 9. Атам Москвадан къайтгъан гюн. 10. Демек тилни гьакъындагы илму.

139. Жумланы экинчи даражалы айрылгъан уьюрлерин де къоллап, «Школаны библиотекасы» деген темагъа гиччирек хабар языгъыз.

140. Къалын язылгъан сёзлерден сонг къыйышывлу мекенлешдиреген уьюрлени сала туруп, гёчюрюгюз. Тийишли токътав белгилерин салыгъыз.

1. **Тюрлю-тюрлю чечеклер** балкып гёрюне эди. 2. **Кзыр гьайванлар** ашлыкылагъа зарал эте. 3. **Гюндюз** бары да халкъ иште бола. 4. **Гюзде** янгурлар кёп ява. 5. **Тёбени тюрлюнде** харбуздукъ бар. 6. **Йыракъдан** балабанны авазы гелди. 7. **Тувра алдыбыздан** бёденелар къачды. 8. **Сол якъдан** биревню йырлайгъан тавушу эшитилди. 9. **Энишден** агъагъан гиччи озен гёрюне эди. 10. **Язбашда** гюллер чечек ача. 11. **Бары да яшлар** экзаменлеге бек къасткъылып гъазирлене эди. 12. **Бир-бир емишлер** топуракъда оьсе.

39. Бир бёлюклю жумла

Эки де баш уьюрю булангъы простой жумлалардан къайры, бир баш уьюрю булангъы жумлалар да бола. Олар экиге бёлюне:

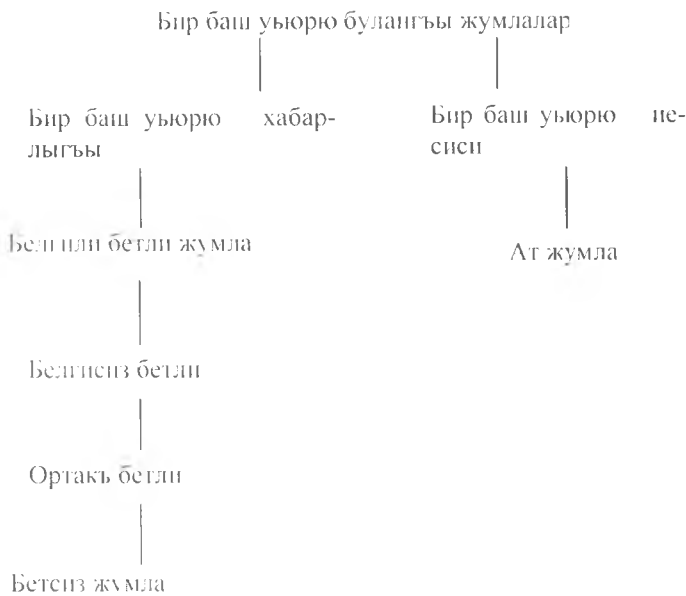
1. Бир баш уьюрю-хабарлыгъы булангъы жумлалар.

2. Бир баш уьюрю-иесиси булангъы жумлалар.

Бир баш уьюрю – хабарлыгъы булангъы жумлалар да дёртге бёлюне: 1) белгили бетли жумла, 2) белгисиз бетли жумла, 3) ортакъ бетли жумла, 4) бетсиз жумла.

Бир баш уьюрю - иесиси булангъы жумлалар бир тюрлю тюрлю болмай, шо да ат жумла.

Айтылгъан затны схема булан англатса, шулай бола:

141. Жумланы башлап эки де баш уьюрю барларын, сонг бир баш уьюрю - хабарлыгъы барларын, ахыры да бир баш уьюрю - несиси барларын гечюрюп языгъыз.

1. Дарсгъа бара эки яш орамны бою булан. (К.С.) 2. Савлукъ суйсенг — таза тур. (Айтыв.) 3. Сувукъ эртен. Юрт уянгъан. (К.А.) 4. Булай затланы айлар-йыллар булан сандыкъларда яшырып сакълама болмай. (И.К.) 5. Инив ачувундан не этегенин билмей. (У.М.) 6. Тюкенни заманындан да тез ачдылар. (И.К.) 7. Абзар алгъынча хоншу ал. (Айтыв.) 8. Йымьрткъа къозлай, баласын сакълай, текаран абат алса, маймакълай. (К.С.) 9. Танг билинип геле. Татли юхуну вакътиси эди. (Къ.Ш.) 10. Гёз байлангъан вакъти. Гюндюзго иссиликни яныву гъали де сёнюп битмеген. (Ш.А.) 11. Сапда турмайгъан балта. (Айтыв.) 12. Австрияны тавлары, алдында орманлары. (Т.Б.)

40. Белгили бетли жумла

Иесиси скъ буса да, ону тынч тапма болагъан жумлагъа белгили бетли жумла деп айтыла. Шолай жумланы иесисин хабарлыгъыны къалибине къарап билмеге бола. Белгили бетли жумлаланы хабарлыкълары 1-нчи ва 2-нчи бетдеги ишликлерден этиле: Гъей ессиз! Бери гел! Къайда барасан? (Р.Р.) Не билейим, юз дынкъы бар ханланы. (Й.Къ.)

1-ичи жумланы иесиси **сен**, экинчи жумланы иесиси **мен** экени шо жумлаланы хабарлыкъларыны белгили бир бетдеги ишликлер экенинден билинип тура.

142. Охугъуз. Белгили бетли жумлаланы табыгъыз. Белгили бетли жумлаланы несилерин токъташдырыгъыз.

1. Хадижат эретургъан гъалда болгъан ишни барын да айтып берди. (Р.Р.) 2. Аргъумагъым акъ арпагъа сатарман, сени булан ат гёзенде ятарман. (Йыр.) 3. Мен сенден бир багыр сорай гелгенмен, шону гъакъындан билегенинг айтсана! (Гъ.А.) 4. Очарлар халкъдан толагъан вакътиге ол юрт ягъагъа етишди. (М.Я.) 5. Ятмайман, сени алашанг ятмайман, бётекедей этип бойнум салмайман. (Йыр.) 6. Атия ишге эртен-ахшам Советни алдындан оъте. (У.М.) 7. Ювукъдан къа-

райман, оьзюм йылайман. (Ч.Ё.) 8. Инсансан — элге оша. (Й.Къ.) 9. Бу гече менден насипли адам дюньяда да болмажакъ. (Р.Р.) 10. Мен оьлсем де сизден ачув-оьч алма ярлы халкъны сизге къаршы этгенмен. (Б.А.) 11. Инив Дадашевични яшавунда да бары да зат гёк терезеден башланды. (У.М.) Ва алейкум салам, къурдашым! Гелдинг буса, авуп атдан тюшсене. (Йыр.)

143. Алты жумла ойланып языгъыз. Шоланы уьчюсю бетли, уьчюсю де белгили бетли жумлалар болсун.

41. Белгисиз бетли жумла

Иш этеген предметни ким, не экенин белгисиз кюйде англатагъан хабарлыгъы булангъы жумлагъа белгисиз бетли жумла деп айтыла. Белгисиз бетли жумланы иесисин хабарлыкъны къайдасына къарап тапмагъа болмай буса да, ону бары англашылып тура. Шолай жумлада ишни этеген предметден эсе, оьзю этилеген ишге артыкъ тергев бериле: *Тюнегюн Анавлагъа армиядан кагъыз гелтиргенлер.* (Аткъ.) *Пенсиясын гъар айны бешинде гелтирелер.* (Л. Ё.)

Белгисиз бетли жумланы хабарлыгъы аслу гъалда уьчюнчю бетдеги кёплюк ва теклик санавдагъы ишликлер бола. Шолай хабарлыкъны экен, бугъай сёзлер булан да къолламагъа ярай: *Нечик буса да бир гъалда Салаватны уьйге этелер.* (М.Я.) *Паитонну юртну эки бёлеген орам булан гъайдайлар.* (И.К.) *Эсде скъ ерден гелип къалгъан экен!* (И. К.)

144. Гечюрюп языгъыз. Бетли, белгили бетли, белгисиз бетли жумланы табыгъыз. Артагъыларыны тюбюне гъыз тартыгъыз.

1. Эртен тез вакътиде татавулну суву салкъын ва сюзюк бола. (У.М.) 2. Чабалар да къачалар, кюлкюден толгъан дёрт якъ. (К.С.) 3. Гъайдап баргъан абайыны оьзюне, ону абайы къулакъ асмай сёзюне... (Йыр.) 4. Сыйырланы гъали болгъунча тюшде савмакъ учун отлавдан къотангъа гъайдай эдилер. (И.К.) 5. Яшда орам къыдырсанг, уллуда аш къыдырарсан. (Айтыв.) 6. Танклар, къутургъан бёрюлени йимик, боранны тешип алып бара. (М.А.) 7. Еринден туруп, аранны ичинден ари-бери айланып йибере. (М.Я.) 8. Эртенлер тез-тез

туруп тыныш алмагъа гысапсыз хошума геле. (И.К.) 9. Гъей балам, кюстюн неге боласан, Кюстюнлюкге неге башынг саласан? (Йыр.) 10. Артда да олтургъан еринде чыдап болмагъан даражагъа чыгъа. (М.Я.)

145. Беш-алты белгисиз бетли жумла ойлашып языгъыз. Хабарлыкълары нечик этилгенни англатыгъыз.

42. Ортакъ бетли жумла

Ортакъ бетли жумланы хабарлыгъыны къайда сына гёре иесини тапмагъа бажарыла буса да, ону бетин токъташдырмагъа болмай, неге тюгюл ишлик-хабарлыкъ белгили бетде гелсе де, уьч де бетге бир йимик ортакъ бола.

Ортакъ бетли жумланы хабарлыгъы болуп аслу гьалда хабар, буйрукъ ва шарт багъышланы экинчи бетдеги теклик санавдагъы ишликлери геле. Ортакъ бетли жумлалар болуп кёбюсю гьалда аталар сёзлери, айтывлар ёлугъа: *Ким экенингни билме сюйсенг, къыз тилет. Кюлеме хоншунга — гелир башынга. Юз сугъарма, гюз сугъар. Къачып гетсенг, чачып гет — къайтып гелсенг, ашарсан.*

Ортакъ бетли жумланы хабарлыгъы биринчи бетдеги кёплюк санавдагъы ишлик болмагъа да ярай: *Барда аявламайбыз, тас этгенде ылайбыз.* (Аталар сёзю.) *Айтмаса этмейбиз, айтса сюймайбиз.* (Аталар сёзю.)

Бир-бирде ортакъ бетли жумланы **оьзюбюз, биз оьзюбюз** яда **сен, сиз** орунчалардан этилген иесилери болмагъа ярай. Шолай иесилер гъакъыкъатда белгили бир бетни англатмай буса, шолай жумлалар да ортакъ бетли жумлалар санала: *Сен бары затны бойнунга алып айланасан, сен айып да аласан.* (И.К.)

Оьзюбюз де этмейбиз, этегенлени де кьоймайбыз. (И.К.)

146. Алты жумла ойлашып языгъыз. Шоланы уьчюсю белгисиз бетли, уьчюсю де ортакъ бетли жумлалар болсун.

147. Ортакъ бетли жумлалар да кьоллап, "Язбацда бавда" деген темагъа гиччирек хабар языгъыз.

43. Бетсиз жумла

Бетсиз жумланы иесиси болмайгъандан къайры, ону тапмагъа да бажарылмай, тарыкълы да болмай. Бетсиз жумладан англанагъан гъаракат-гъал иш гереген предметден гъасил тюгюл. Бетсиз жумлалар тюрлю-тюрлю кюйде этиле.

1. Бетсиз жумланы хабарлыгъы табиятны яда инсанны гъалын англатагъан сыпатлыкъ бола: Ялкъывлу. Инживлю. Къоркъунчлу.

2. Бетсиз жумланы хабарлыгъы инфинитивни багъым гелищдеги къалибине **герек, тарыкъ, тюше, ярай** сёзлер къошулуп этиле: *Булай ишлени башын къатты кюйде тутмагъа тюше.* (P.P.) *Берген сёзюн яшавгъа чыгъармагъа тарыкъ.* (Къ.Ш.)

3. Бетсиз жумланы хабарлыгъы белгили бир бетни англатмайгъан ишлик бола, о баян этеген сёз буса багъым гелищде геле: *Ол оьрге язгъан кагъызгъа колхозну умуми жыйынында къаралажакъ.* (И.К.) *Къарарны яшавгъа чыгъармагъа буса огъар тюшежек.* (P.P.)

148. Гечюрюп алыгъыз. Бетсиз жумлаланы хабарлыкъларыны тюрлерине гъыз тартыгъыз.

1. Бизге ону кёпюрню ари къырыйында, агъач ягъада, къаравуллап турма тюшдю. (И.К.) 2. Туварланы татавулгъа сув ичирмеге гъайдама герек. (А.С.) 3. Денгизни сувуну татывун билмек учун ону барысын да ичип турмагъа тюшмей. (Аткъ.) 4. Бутларын ювургъанына гере узатмагъа тюше. (Ай-тыв.) 5. Бай-бийни барчы-гелчилери булан доланып турмай, тувра шавхалны устьоне бармагъа тарыкъ. (А.С.) 6. Энни хозгъалма герек. (Аткъ.) 7. Шо ятланы мурадын билме тарыкъ. (И.К.) 8. Гезме йыбавну бизден башламагъа герек болажакъ. (P.P.) 9. Авузгъа да бек болма тарыкъ. (Ш.А.)

149. Жумлаланы къумукъ тилге гечюрюгюз. Рус тилде бетсиз сана-лагъан жумлалар бизни тилде нечик чыгъагъангъа тергев беригиз.

1. Похолодало. 2. Рассветает. 3. Мне не спится. 4. Стенело. 5. Ему не терпится. 6. Потеше стало. 7. Водой подмыло. 8. Пахнет ароматом. 9. Вечерело. 10. Ударило колесом.

150. Беш-алты бетсиз жумла ойлашып языгъыз, хабарлыкълары не-отилгенни англатыгъыз.

44. Ат жумла

Ат жумлада иеси янгыз яда оьзюне байлангъан сёзлер булан бола. Ат жумла предметни атын айтып, барын биядирсе тюгюл, ону гъаракатын, гъалын англатмай. Ат жумла кёбюсю гъалда чалт алышынагъан агъвалатланы англатагъанда, олары бир вакътиде болагъанын билдирегенде кьоллана: *Бир исси гюн. Тюш вакъти.* (А.С.) *Минг тогъуз юз дертюнчю иылы июль айыны яллавлу бир гюню.* (М.Я.)

Ат жумлада сёйлейген гиши ерни, заманны ва башгъаларын айтып къоя ва шо айтылгъан затланы гъали буссагъат барлыгъын яда болгъанлыгъын англата.

Ёмакъларда, драма асарларда ат жумлалар айрокъда кёп кьоллана: Мармар къала. Ап-пакъ шиша уьйлер. Къыямагюн чакъы жин урлукъ. (Ё.)

Колхозланы, совхозланы, гъар тюрлю идараланы, къурумланы, фольклор ва адабият асарланы атлары да ат жумлалар бола: «Дагъыстанны Элли йылыгъы» совхоз, «Асиятны сюювю» пьеса, «Къарчыгъа» журнал.

151. Ат жумлаланы табыгъыз, несилери этилген кюйню англатыгъыз, несилеге байлангъан сёзлер жумланы къайсы уьюрлери болагъаны токъташдырыгъыз.

1. Янгьюрт. Гече геч вакъти. Ер юзюн оькюртюп, къуюп янгур ява. (В.Д.) 2. Эркеклени оьзеге, оьзен сувланы сююгю. (Айтив.) 3. Гёз байлангъан вакъти. Гюндюзгю иссиликни яныву гъали де сёнюп битмеген. (Ш.А.) 4. Кёпню герген гёк бёрю. (Айтив.) 5. Махи! Аллагъакъчун, махи! — деди философ. (Г.) 6. Танг вакъти. Она душманланы къазмалары. Бир немец чыкъды, бир затгъа да шекленмей, он-он беш абат аркедеги базыкъ терекни артына айланды. (И. К.) 7. Бир гече дагъы! Гючлю сувукълукъ, кёкде бир сама булут ёкъ... (И.) 8. Ананг оьлгюр, айламалы Анадол... (Гь. А.) 9. Тюш вакъти. Тёбенгден къыздырагъан гюн. Эртенден берли юваш

эшип тургъан ел де тынып къалгъан. (И.К.) 10. Тавланы алашаракъ туманы, аталаны арслан тувгъан уланы... (Йыр.)

152. Гечюрюп алыгъыз. Ат жумлаланы тюплерине гъыз тартыгъыз.

АЛТЫ ЮЛДУЗ

Татарланы танг булан дос Токъайы,
Къзахлаканы къара хатлы Абайы.
Иристонну эрсек йырлы Костасы,
Орус ерни Пушкин — зор йыр устасы.
Украина — узун мыйыкъ Тараслы,
Къумукъланы Къзакъдыр йыр карасы.
Алты шаир, алты юлдуз янагъан,
Алты юрек, алты ерден къанагъан.
Алты эмен, иннырлардай салкъыны,
Алты къардаш, гётерген бир къалкъыны.
Алты тавну айгъа ювукъ башлары,
Алты сабан, авур ёллар харшлары.
Алты китап, айтса битмес алты йыр,
Алтысы да асрулагъа алтын сыр.
Алты атлы, этмей оьзлер хапар да,
Алтысы да мени булан сапарда.

(Гь. Анвар)

45. Толгъан ва толмагъан жумлалар

Толу маъна англатмакъ учун герекли бары да уьюрлери бар жумлагъа толгъан жумла деп айтыла: *Яхсай кансаралны алды адамлардан толгъан.* (В.Д.) *Арадан эки гюн гетген сонг Уллубий Буйнакский, бары да гючлени Темирханшурагъа тартып, шагъарны давсуз къолгъа алды.* (Р.Р.)

Къайсы буса да бир уьюрю, тюшген, тек ону тынч тапмагъа болагъан жумлагъа толмагъан жумла деп айтыла.

Толмагъан жумлалар аслу гьалда диалогдалакъырлашывда къоллана:

— Болса, сен билмейген не тил къала?

— Янгы билип гелеген бирдагъы бир татли тилим бар, ажай.

— Не тилдир о?

— Кисесинде акъчасы кёплер бир де билип болмайгъан, акъчасы азлар буса эшитгендокъ билеген тил.

— Аты недир?

— Ленинни тили.

— Олай деген ким?

— Мени устазым.

— Ол къайдагъы мактапда охута?

— Халкъланы юреклериндеги.

(Аткъай)

Сёйлевде-лакъырлашывда жумланы уъюрю тюшюп къалагъаны о член алдагъы жумлада, масала соравда, айтылагъаны саялыдыр.

Жумланы тюшюп къалагъан члени айланадагъы гьалдан англашылып къалма да ярай. М а с а л а: адамлар кино башлана деп къарап турагъанда, оланы бириси: «Башланды!» — десе, бары да кино башлангъанны англажакъ

Жумланы баш уъюрлери де, экинчи даражалы уъюрлери де тюшмеге ярай.

153. Охугъуз. Толгъан ва толмагъан жумлаланы табыгъыз, оланы не башгъалыгъы барны англатьгъыз.

— Расул, не этесен гъали де юхламай? Бу не тютюндюр?

— Чабакъ къызартаман.

— Чабакъ? Бу заманда чабакъ боламы? Ят юхла. Эртен сен тургъунча мен къызартарман.

— Мама, сен Басир агъавну гёрдюнгю?.. Басир агъав бизге неге гелмей?

— Заманы ёкъдур.

— Мама, ону папасы оьлгенми? Басир агъавну бетин тюк басгъан.

— Бар, яшым, ят.

— Эртен Басир агъавлагъа барырбызмы? Мама, Басир агъав неге азгъан?

— Юхла... юхла... Адам аврусa — аза.

(У. Мантаева)

154. Охугъуз. Толмагъан жумлаланы къайсы уъюрю тюшегени айтыгъыз. Себебин англатьгъыз.

— Ассаламу алейкум!

— Ваалейкум салам! Хошгелдинг, — деп, ёлавчуну кьолун алды.

— Савбол. Кеплер-гьаллар?

— Аллагьгъа шюкюр, яман тюгюлбюз, — деп, о гелген кьонакьны бетине тикленди. — Не буса да танып болмай тураман, айып этме, кимни уланысан? — деп сорады.

— Сен мени танымажакьсан, атам. Бу юртлу тюгюлмен...

— Кьонакьлай гелесендир?

— Шолай деме де ярай...

— Арив, арив... Атынг ким бола?..

— Абас, — деди кьонакь...

— Кьайсы юртлусан?

— Бетавуллуман.

(Ш. Альбериев)

155. «Школаны библиотекасында», «Дарслардан сонг», «Агъачлыкьгъа экскурсиягъа баргъанда» темаланы бирисине гиччирек лакъырлашыв языгъыз.

156. Охугъуз. Бир баш уьюрю булангъы жумлаланы табыгъыз, нечик этилгенни анлатыгъыз.

1. Ону анасы бусурманча охуп болагъан кьатын эди. (Ш.А.) 2. Гелтирдим хари... (У.М.) 3. Мени де яз буса... (Р.Р.) 4. Танг ачылагъан вакътиде дав кьызышды. (Ш.А.) 5. Юз сугъарма — гюз сугъар. (Айтив.) 6. Ма, оху тез-тез. Кьызым телургъан... (А.Д.) 7. Сагъа кеп сейлеме ярамай. Рагъатланма герек... (Ш.А.) 8. Бир кюйде астаракъ шырыллап агъагъан Яхсай сувну сесин кьаплап, чакъда сайын эшик авуздагъы кьаравулну да ёткюреген авазлары эшитиле. (В.Д.) 9. Жагъаннемден де кьоркьмайлар, таный бизин, аман имдад... Женнетге де инанмайлар, нече де сакъ, аман имдад. (Б.А.) 10. Тотукъушну гёрдюнгмю, оьктем болуп гезейген? (К.С.) 11. Кьолгъа аламан кьаламымны, гьалым язма жан арздан. (Т.Б.) 12. Ёлукъмайлы йыллар чакъы кьаласан, ёлукъгъанда йымьшайсан, бошайсан. (Гь.А.)

157. Бен жумла ойланып языгъыз. Шоланы гьарисинде бир баш уьюрю булангъы жумлаланы бириси болсун.

158. Алимнаша Салаватовну «Айгъази» деген пьесасындан бир баш уьюрю булангъы алты жумла язып алыгъыз. Олар нечик этилгенни анлатыгъыз.

46. VIII класда гечилген материалны такрарлав

159. Сөз тагъымны жумладан не башгъалыгъы бар? Мисаллар гелтирин англатыгъыз.

160. Жумлаланы баш уьюрлерини тюнлерин гыза туруп гечюрюк языгъыз.

Къырда ел улуй, абзарларда итлер гъаплай... Итлени арасында энни Запирни хоншусуну итини авазы айрокъда къарсалата башлады. Шо ит бу чырдан таба узатылып, хоншусуну абзарына къарап турагъанда, хапарсыздан артдан гелип, балагъына илинген эди... Хоншусу буса акъ керпичден уйлер тургъуздуруп тура эди, уьстевюне абзарда гараж да ва гъатта бассейн этдирип тура деген хабар да бар эди.] Запир ону гъагъын-гъакъыкъатын билмей туруп, билген сонг да язмай туруп боламы дагъы? Амма ит четим этди. Огъар да Запир ичине ине де салып, абзаргъа майлы экмек ташлагъан эди, амма оьлмеди. Эт булан, балыкъ булан турагъан ит экмекни пешемегендир дагъы...

(К. Абуков)

161. Алты жумла языгъыз, оланы гъарисинде экинчи даражалы уьюрлени уьч де журасы къоллансын.

162. Охугъуз, толмагъан жумлаланы табыгъыз, оланы къайсы уьюрю тюшгенин англатыгъыз.

- Кимдир? Не сюе?
- Автолавка! Ачайымы?
- Ёкъ, токъта! Сатыв этеген кимдир?
- Буссагъат! Эргиши!
- Эргиши? Къартмы, яшмы?
- Экев!
- Ачма, тюшсюн ёлуна!

(У. Мантаева)

163. Бир баш уьюрю булангъы простой жумлаланы язып алыгъыз, уьстлерине жураларын къысгъача языгъыз.

1. Башчысы болма ярай, бетинден боран борай. (М.А.)
2. Неге аста сөйлеймен? Хыйлы йыллар аста сөйлөп де турдукъ. (М.Гъ.) 3. Я Абузагыр, сен чи гъали гетген эдинг. Не этме гелдинг? (С.Т.) 4. Не учун, не хадиргюнлер учун бириге, сыхълаша? (К. А.) 5. Барасан да, барасан — инге гирип къаласан. (Ё.) 6. Къызлар! Къызлар! Жапар Мирзазаде! (У. М.) 7. Сирив болуп гетелер — орманлыкъгъа етелер. (Ё.) 8. Авзун тыкъмагъа тарыкъ гъабас сөйлейгенлени! (Къ. Ш.) 9. Бетине тюк битген затны какичи шунда гирме ярамай. (У. М.) 10. Али, Вали, Тавсолтан, Темирсолтан, Шагъсолтан, арасында беш къыз да! (У. М.)

164. Охугъуз, жумлаланы бир жыныслы уьюрлерин табыгъыз, токътав белгилерин англатыгъыз.

Шагъбан школада яхшы охуйгъандан къайры, озге якъдан да бажарывлугъун гөрсетди. Гече къарангыда тапанча атывда, адам булан тез гъаллашып, герекли маълуматланы алывда ол учителлерини сююмюн къазанма бажарды.

Каратэге уьйренивде Шагъбанны ишлери дагъы да яхшы эди. Ол уьч йылдан беш сантиметр къалынлыкъдагъы такътаны, гъатта керпични къолу булан уруп сындырагъан болду...

Шпионну дазу сакълавчулар, чекистлер, асгер бөлюкню солдатлары, милицияны къуллукъчулары, ишчилер излеме чыкъды. Шо операциягъа погранзаставаны начальниги полковник Иван Сергеевич Заболотный ёлбашчылыкъ этди. Амма Шагъбан ёлдагъы аз-маз кемчиликлерден уста кюйде обтюп, Еревандан Грузиягъа, Грузиядан Орджоникидзеге гелди ва янгы автостанцияда Магъачкъалагъа барагъан автобусгъа минди.

(А. Мамаев)

165. Чакъырыв сөзлени ва гиришген сөзлени де къоллап, «Мени гележек касбум» деген темагъа гиччирек хабар языгъыз. Артдагъы уьч жумланы толу синтаксис къайдада чечигиз.

166. Охугъуз, жумлаланы айрылгъан уьюрлерин табыгъыз, олар неге айрылгъанны да, токътав белгилерин де англатыгъыз.

1. Гьеч билмеймен, булагъа, къызлагъа бизин, дагъы не герек. Иши де олай авур иш де тюгюл. Басды кнопканы — «Жип-жип жижеклерим». Битди-гетди. (У.М.) 2. «Анжи» — топ оюнда республикада биринчи ерни алгъан команда —

экинчи лигагъа къошулду. (Л.Ё.) 3. Башир, колхозну тавукъ фермасыны янгы заведующийи, шо гюн ишден яман къарсалап къайтды: гечеден эртенге беш юз тавукъ кем болуп чыкъгъан эди. (Д.Къ.) 4. Сен чи энни, инженер, англатып да боласан шону, айт чы, мен, еттинчи класны тюгюл билими ёкъ гиши, нечик англатырман! (И.К.) 5. Ыырткъычлар, тутдуруп айтсам бёрюлер, шо йыл айрокъда кёп болуп къалгъан эди, гъатта колхозлардан арзлар гелеген болгъан эди. (Л.Ё.) Бир-бир гъакимлер, масала, «Шавла» колхозну председатели Магъмут йимиклер, районгъа къувун тюшюп гетгенни залим ушатмады. (Къ.Ш.)

167. Гъалишлик оборот деген недир? Ону ягъында нечик токътав белгилер къоллана?

168. Хабарлыкълары иесилери булан санавда гелишип гелген уьч, гелишимеген де уьч жумла ойлашып языгъыз. Къачан гелишимесе де ярайгъанны, къачан ярамайгъанны англатыгъыз.

КЪОШМА ЖУМЛА

47. Байлавучлу ва байлавучсуз къошма жумлалар

Оьзге тиллерде йимик, къумукъ тилде де жумлалар простой да, къошма да бола. Маъналарына, айтылагъан кююне гёре де, грамматика якъдан да бири-бирине къошулуп гелеген эки яда бир нече бёлюкден (жумладан) жыйылгъан жумлагъа къошма жумла деп айтыла. М а с а л а: *Мен къабанны артындан этишмеге болажакъ эдим, тек къолумда огъар урма, чанчма савутум ёкъ эди.* (Аткъ.) *Кагъызланы бирлерин ел иыракъ бир ерлеге учуруп гетди, бирлери кёллеге тюшдю.* (М.Я.)

Къошма жумладагъы бёлюклер бири-бирине эки къайдада байлана.

Биринчи къайдада байлавучланы ва байлавуч сёзлени кёмеги булан байлана: *Къысмет магъа берген эки къолумну, къолдан гелген затны халкъгъа этсин деп.* (М.Ат.) (*деп-байлавуч*). *Ел де тынгъан, сувугъу да аз.* (М.Я.) (*да, де-байлавучлар*). *Кимни гылласы озса, шо ута.* (Ё.) (*Кимни – байлавуч сёз, сакъошумча*). *Берилген тапшурувну Гавриленко онча да чалт, онча да уьстюнлю кюйде кютдю чю, штаб*

ону савут тапма деп къайтара ийберди. (И.К.) (Онча-орунча; да, чю-гесекчелер).

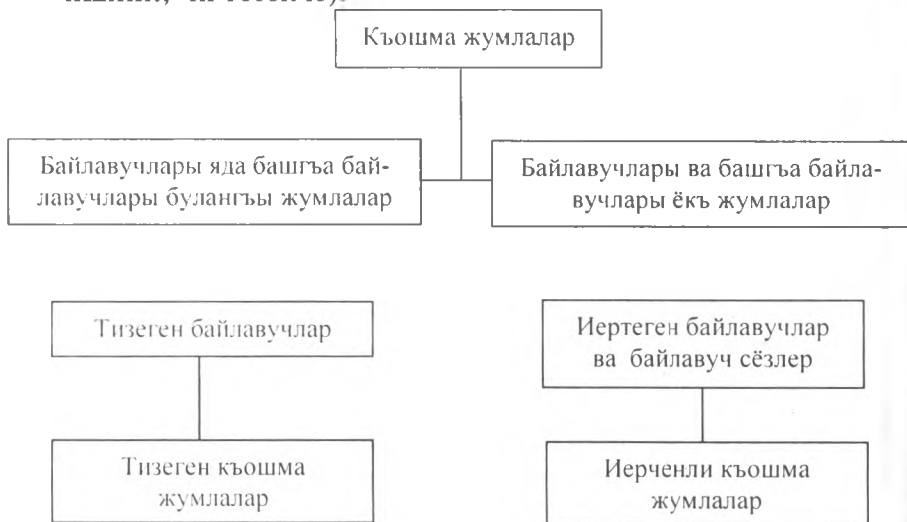
Оърдеги мисалларда байлавуч гысапда гъар бёлюкге хас айтылыш (интонация) да ортакъчылыкъ эте.

Экинчи къайдада бёлюклер бири-бирине янгыз айтылагъан кююне (интонациягъа) гёре байлана: *Бирлер хамур сала, бирлери яя, бирлери бишире.* (У.М.) *Ат мингенники, оьгюз екгенники.* (Айтыв.) *Янгур болду — ашлыкъ бите.* (Л.Ё.)

Биринчи къайдада этилген къошма жумлалар экиге бёлюне: 1) тизилген къошма жумлалар, 2) иерченли къошма жумлалар.

Бёлюклери бири-бирине тизеген байлавучлар булан бирикген къошма жумлагъа тизилген къошма жумла деп айтыла: *Шо мюгълетде лап алда гелеген танк топ булан урду ва Хасболатовну ювугъунда гюлле ярылды.* (Л.Ё.) *Гече учурум ел чыкъгъан, тек о аз заман тюгюл болмагъан.* (И.К.) *Не ел чыгъа, не янгур ява.* (Л. Ё.)

Бёлюклери иертеген байлавучланы башгъа байлавучлар булан бирикген къошма жумлагъа иерченли къошма жумла деп айтыла: *Сагъа олай айтмагъа тынч, неге тюгюл сен оьзюнг де большевиксен.* (И. К.) (Неге тюгюл-иертеген байлавуч). *Сени эсинге гелеми, мен адамлыгъымны, намусумни тас этген деп?* (У.М.) (Деп - иертеген байлавуч). *Кекден тюшсенг чи, сени гесеклеринг де кгалмас.* (А. С.) (Тюшсенг – шарт ишлик, чи-гесекче).

169. Баһлап тизилген кѳошма жумлаланы, сонг перченли кѳошма жумлаланы, ондан сонг да байлавучсуз кѳошма жумлаланы язып алыгъыз.

1) Не заман батырлыкъ болгъан, шо заман йыр да чыкыгъан. (Аткъ.) 2) Бу йылгъы чечекге кѳарап эсима геле эди, тереклер гѳетермес емишин деп. (М.А.) 3) Тари чачгъан боза ичер, сал байлагъан сув гечер. (Айтыв.) 4) Гъали атанга сен обзюнг айтамысан, не де мен айтайымы? (Аткъ.) 5) Чолпан тувду — танг кѳатды. (Айтыв.) 6.) Танг кѳатгъан, амма айлана якъ гъали де арив билинмей. (И.К.) 7) Маша болса, кѳол бишмес. (Айтыв.) 8) Не заман менден адам гелсе, чыкыма гъазир туругъуз. (М.Я.) 9) Байдан балагъ тиер, балдан татли тиер. (Айтыв.) 10) Язбаш гирдими — авлакъ ишлер башлана. (Л.Г.) 11) Тавукъ уяны кюрчюсю кѳк, кѳалкысы ер бола. (И.К.) 12) Авам англамас, гъарсыз тынгламас. (Айтыв.)

БАЙЛАВУЧЛАРЫ ЯДА БАЙЛАВУЧ СѢЗЛЕРИ БУЛАНГЪЫ КѳОШМА ЖУМЛАЛАР

48. Тизилген кѳошма жумла

Тизилген кѳошма жумлалар уыч жура бола.

1. Биринчи журасы **ва, да, де** кѳошагъан байлавучланы кѳмеги булан этиле: *Тюбеклени шанкѳ шункѳ авазлары эшитилди ва арты булан тюбек атылды. (М.Я.) Дарслар да битди, каникул да башланды. Ону туюю де кѳара, кѳашлары да кѳара. (Д.)*

Да, де байлавучлар бир керен кѳолланып кѳалма да ярай: *Гъали заманлар башгъа, талаплар да башгъа. (К.А.) Шо мюгълетде Юсуп ону устыюне атылды, мен де чабып ѳлгъа чыкыдым. (К.А.)*

Мисаллардан гѳрјонегени йимик, бу журалы тизилген кѳошма жумлалардагъы ишлер, гъаракатлар бирини артындан бири, не де бир вакътиде юрюле. Айры-айры гезиклерде шо маънаны не байлавуч да англатма бола. Тенглендирип кѳарагъыз: *Не еринде тебе ѳкѳ, не ювукъ арада ондан тайгъан хум ѳкѳ. (И.К.) — Еринде тебе де ѳкѳ, ювукъ арада ондан тайгъан хум да ѳкѳ.*

II. Экинчи журасы **я, яда, не, не** де айырагъан байлавучланы кёмеги булан этиле. Мундагъы бёлюклерде бири болмаса бири яда бирин кёюп бири болагъан ишлени, агъвалатланы гъакъында айтыла: *Я булутлар тайып сюндюрмеди, я явуп ийбермеди.* (Къ.Ш.) *Оьзлер де гелмеди, ачувгъа биз де бармадыкъ.* (А.Д.) **Я, яда, не, не** де байлавучлар бир керен кьолланып кьалма да ярай: *Сиз айтагъан инкъылап бит-дими яда ону дагъы да арты бармы?* (М.Я.)

Бир-бир де башлапгъы бёлюкде **я, не** де байлавучлар, сонг гелген бёлюклерде буса **яда, не** байлавучлар кьоллана: *Не ишлеп ийберейик, не де къайтып гетейик.* (И.К.)

III. Уьчюнчю журасы **амма, тек, буса** кьаршылыкълы байлавучланы кёмеги булан этиле: *Язбаш гирген, амма авлакълар гъали де яхшы кюйде яшыл болуп битмеген.* (И.К.) *Алгъа юрюме буйрукъ берилген, душман буса оьтесиз бек кьаршылыкъ эте.* (Аткъ.)

Экинчи бёлюкдеги **буса** байлавуч да гесекче булан кьолланмагъа бола: *Гъали кьолайман, буса да къарывум ёкъ.* (К.А.)

Ёгъесе сёз де кьаршылыкълы байлавучланы ролюн кютмеге бола: *Къаравчулар сагънада гючлю ва терен гыслер къайнагъанны сюе, ёгъесе олар ялкъмагъа башлай.* (М.Гъ.) *Ботинкаланы, калошланы беклик учун иип булан байлагъанбыз, дагъы ёгъесе балчыкъ соруп аякъдан чыгъарып къоя.* (К.А.)

Тизилген кьошма жумладагъы бёлюклер, **ва** союз булан бирикгенлеринден къайрылары, бири-биринден айыргъыч булан айрыла. Эгер тизилген кьошма жумланы экинчи бёлюгю бир ишни, агъвалатны чалт болагъанын гёрсете буса, ону алдына айыргъычны орнуна узун гъыз салына: *Гюн чыгъар—алам яшнар.* (Айтыв.)

170. Тизилген кьошма жумлаланы бёлюклерин табыгъыз, олар бири-бирине къайсы байлавучлар булан байлангъанны англатыгъыз.

1) Гёзлери булан сав перронну айланып чыкъды, тек ол гёрюнмей эди. (У.М.) 2) Муна бу сютню акъчасы, бу да ёл гъакъ. (М.А.) 3) Гече геч вакъти, амма яралыланы кёбюсю

юхламай. (М.Я.) 4) Тур, не олтурасан, поездге гечигебиз, яда сен Завурну «смагына» тынглама сюемисен? (У.М.) 5) Оьзен бир сувгъа чалкъынып къала, бир де къуруп оюлуп гете. (И.К.) 6) Йыллар гете, йыллар булан яшлыкъ да унутула, тек эсделиклер унутулмай. (У.М.) 7) Оьзгелер де сёйледи, Ильяс да оьз оюн айтды. (Р.Р.) 8) Шо заман Сайпутдин йимик танг уланлар да кёп болур, таш атагъанлар да, намарт кюйде артындан гелип бичакъ урагъанлар да буса болмас. (Л.Ё.) 9) Я сувукълугъу ёкъ, я чакъ адамшавлу ачылып битмей. (М.А.) 10) Иннемей оьзю де тура, бир зат да мен де сорамайман. (И.К.) 11) Неге буса да ону къоллары къартыллай эди, яякълары буса янчылып пастан йимик оюлуп тура эди. (М.А.) 12) Мен гёреген бу ажайып тюшмю яда сен миллионер болуп къалгъанмысан? (Л.Ё.)

171. Тийишли токътав белгилени сала туруп, языш алыгъыз. Тизилген къошма жумлаланы бёлуклерини баш уьюрлерин табып, тюплерине гьызлар тартыгъыз. Байлавучланы белгилегиз, жаяланы ичинде оланы жураларын языгъыз.

1) Мен ону уьстюне юрюдюм Зарипат да артыма тюшдю. (К. А.) 2) Жибин къутулмагъа бажара ва къангып уча тек бу заманда да Алабайны сыпатында баягъы шо къайырмаслыкъ суратлана. (И. И.) 3) Оланы гъайванларыны тюбю де таза отлукълары да толу турагъан ерлери де исси къуллугъун этеген адамлар да аз. (М. А.) 4) Айтыв чакъы иш де болмас аюв чакъы баш да болмас. (Айтыв.) 5) Ахшам да охуйбуз гъали де охума герек. (Д.) 6) Биревлер шондан сююне къувана биревлер буса огъар къабуна къарсалай. (Д.) 7) Сен де бош къалмассан хайыры сагъа да тиер. (И. И.) 8) Шаир авлакъ булан бара ва ону юзюнде гъашыкълыкъны гъайранлыкъны разиликни гьислери сезиле. (Д.)

172. Тизеген байлавучланы бары да жураларын къоллап, простой жумлалардан тизилген къошма жумлалар этигиз. Тийишли токътав белгилерин салыгъыз.

1) Биревлер йырлай. Бирлери бийий. 2) Тюшден оьтюп бара. Ишге къарайгъан ёкъ. 3) Сен гелемисен? Мен гелейими? 4) Къарлар ириген. Яхшы исси болуп битмеген. 5) Охучулар терек орната. Учитель гёрсетип бере. 6) Сен сёйле. Болат сёйлесин. 7) Биз къаравуллап тургъанбыз. Сен папарахат болгъансан. 8) Кёк кёкюрей. Янгур явмай. 9) Гюн

чыккыгъан. Иссилик ёкъ. 10) Ол къайтмас ерге гетди. Ону китаплары инсанланы ожакларына поэзияны сююнчлерин алып гирежек. 11) Сиз барыгъыз. Биз барайыкъ. 12) Юртдан чыккыгъаным ай бола. Магъа шо кыыгъа болжал нече де кёп гёрюне.

173. Тебендеги сезлени несилер этни, тизилген къошма жумлалар кыуругъуз. Тийишли токътав белгилени салыгъыз.

1) Къар — ярыш. 2) Китап — тетрадь. 3) Янгур — озен. 4) Гюшлер — чакъ. 5) Сиз — биз. 6) Кёк — янгур. 7) Арбалар — машинлер. 8) Будайлыкъ — гъабижайлыкъ. 9) Гюндюз — гече. 10) Адамлар — мен. 11) Экзаменлер — каникул.

174. Текетни язып алыгъыз. Гъар жумладан сонг жаяланы ичинде о не жумла экенини гёрестигиз. Байлавучланы тюбюне гыыз тартыгъыз.

Мен Къалатавну къап-белинден кыучакълап оьтеген тар сокъмакъ булан бараман. О тавну бети тик, тюбю буса Къойсув. Ипбашымда тюбегим, белимде патронташым, кьолумда таягъым. Недир, бир затны ойлаша юрюймен. Тавну ортасына етишгенде гиччирек айланма бар, шондан мен де чыккыдым — бир мазаллы аюв да къаршы болду. Сен-мен йимик-биз десем де ялгъанчыман, тек аралыгъыбыз он метрлер тюгюл ёкъ.

Гыи, не этме герекмен? Урар эдим, о бек къарсалап геле тура, сонг да бир ургъан булан оьлмежек, оланы яралангъаны буса бирден-бир яман бола, нечик де артымдан етишип оьлтюрежек. Насипге, о мени гъазирине гёрмеди.

(И. Керимовгъа гере)

175. Башлап бир жыислы уьюрлери булангъы простой жумлаланы, сонг тизилген къошма жумлаланы язып алыгъыз.

1) Мен къайтгъанман, шо терек буса оьзю тёнгек болуп ташлангъан. (К.А.) 2) Яш биринчи абат алгъандокъ эдепге де, намусгъа да, яхшы кылылыкъгъа да уьйретме тюше. (Л. Ё.) 3) Бары ишни этеген де менмен, яман атлы да мен боламан. (К.А.) 4) Язда биз фермада да ишлежекбиз, походгъа да баражакъбыз. (И.К.) 5) Ишчилер инженерлеге чаба, инженерлер де директоргъа чаба. (М.А.) 6) Бир ол чакъыра кьонакылыкъгъа, бир бу чакъыра. (Д.) 7) Жагъил къатын бир агъарды, бир кызарды. (Д.Къ.) 8) Сиривлер тавгъа чыккыды, театр гёрсетме деп, арты булан Къумукъ театр да гетди. (Л.Ё.)

176. Тизеген байлауучланы барын да кьоллап, озбашыгъызгъа тизилген кьошма жумлалар кьуруп языгъыз. Байлауучланы тюплерине гъыз тартыгъыз. Къайсы токътав белгилер ва неге салынгъанны англатыгъыз.

177. Текстни охуп, тизилген кьошма жумлаланы табыгъыз, оларда токътав белгилер неге салынгъанны англатыгъыз.

1920-нчы йылны апрель айы. Ягъымлы яз ийислери гъаваны толтургъан гюнлер. Къырда яш отлар тербенген, шатманлар чечек ачгъан, жан-жанывар тирилип, гёбелеклер де учушуп айланалар. Гъавада бизин якълагъа саркъып-саркъып учуп гелеген турналаны да шат тавушлары эшитиле.

Бу яз — арты битмежек узакъ яз. Ону шатманлары да, гюллери де, гёбелеклери де, кьушлары да дагъы да кёп болажакъ. Табиат баргъан сайын яшнажакъ, инсанланы да юреклери гюн сайын кьуванажакъ. Дагъыстанны уьстюндеги къара булутлар таркъалгъан, гюнню юзю гёрюнген.

Нечесе юз йыллар бою азаплана гелеген ярлы халкъны тишлери ачылып иржайгъан, сув орнуна инсан къанын ичеген душманланы буса, елке сюеклери сынып, башлары иелген.

Бу язны энни бир янгыз да арты ёкъ.

(В. Дыдымовгъа гёре)

178. Жумлаланы артына сёзлер кьошуп, экишер керен языгъыз. Биринчи гезик олардан бир жынслы уьюрлери булангъы простой жумлалар, экинчи гезик буса тизилген кьошма жумлалар этигиз. Тийишли токътав белгилени салыгъыз.

У л г ю: Къыш гелди. — Къарлы, боранлы къыш гелди. — Къарлы, боранлы къыш гелди, уллу сувукълар да башланды.

1) Къыш гелди. 2) Авлакъланы къар япды. 3) Тереклер ялангъач. 4) Тавлар ап-акъ. 5) Уьйлер исси. 6) Яшлар чана сыргъалай. 7) Сокъмакълар этилген. 8) Яшлар къар кюрей. 9) Гюнлер къысгъа болгъан. 10) Кино тез башлана. 11) Сыйырлагъа ем салалар. 12) Гечелер узакъ.

179. Тюндеги бир жынслы уьюрлери булангъы простой жумлаларын кьошма жумлалар этигиз. Тийишли токътав белгилерин салыгъыз.

У л г ю: Бугюн кино да, театр да болду. — Бугюн кино болду, театр буса тангалагъа къалды.

1) Бугюн кино да, театр да болду. 2) Школаны бавунда алма да, гъайва да оьсе. 3) Китаплар, журналлар алынды. 4) Тетрадлар, карандашлар етишер чакъы бар. 5) Биринчи ерни дёртюнчю ва бешинчи класлар алды. 6) Хыярыбыз, помидорубуз кёп болду. 7) Осман да, Отар да тангала киногъа баражакъ. 8) Арпа-будай, гъабижай яхшы битген. 9) Терезе тюпде акъ гюл де, къызыл гюл де оьсе. 10) Еттинчи, сегизинчи класланы яшлары яхшы топ ойнайлар. 11) Тав агъачлыкъларда бёрюлер де, аювлар да кёп бола. 12) Топ ойнайгъанлар да, чабагъанлар да заманында жыйылдылар.

180. Тизилген къошма жумлаланы да кьоллап, «Бизин школа» деген темагъа гиччирек хабар языгъыз.

ИЕРЧЕНЛИ КЪОШМА ЖУМЛА

49. Баш ва иерчен бёлюклер

Иерченли къошма жумланы ичиндеги бёлюклер (жумлалар) эки тюрлю бола: 1) баш бёлюк, 2) иерчен бёлюк.

Баш бёлюкге иерип, ону савлай яда бир уьюрюн ачыкъ этеген бёлюкге иерчен бёлюк деп айтыла. Иерчен бёлюк оьзюне иереген бёлюкге баш бёлюк деп айтыла.

Иерчен бёлюк баш бёлюкге аслу гьалда иертеген байлавучлар, сонгсёзлер, шарт ишликлер, гелиш къошумчалар булан байлана. Гъалишликлени, гьалланы, гесекчелени ва тюрлю-тюрлю байлавуч сёзлени кёмеги булан да байланмагъа бола. *Оьзенлер ташыгъан, неге тюгюл токътавсуз ява.* (Д.) (*Оьзенлер ташыгъан — баш бёлюк. Неге тюгюл токътавсуз ява — иерчен бёлюк.* Бири-бирине **неге тюгюл** деген иертеген байлавуч булан байлангъан. Иерчен бёлюк савлай баш бёлюкню ачыкъ эте). *Янгы бавлары емиш бермеге башласа, колхозубуз бай болуп къалажакъ.* (Л.Ё.) (*Колхозубуз бай болуп къалажакъ — баш бёлюк. Янгы бавлары емиш бермеге башласа — иерчен бёлюк.* О савлай баш бёлюкню ачыкъ эте. Бири-бирине **башласа** деген шарт ишлик булан байлангъан). *Командир буюргъан сонг, кютмесенг амалынг*

бармы! (И.К.) (*Кютмесенг амалынг бармы!* — баш бѐлюк. *Командир буюргъан сонг* — иерчен бѐлюк. О баш бѐлюкню савлай ачыкъ эте. Бири-бирине сонг тиркевюч булан байлангъан). *Язлыкълагъа кзуллукъ этдиринкли этилмегенге колхоз яхшы гелим алып болмады.* (Л.Ё.) (*Колхоз яхшы гелим алып болмады* — баш бѐлюк. *Язлыкълагъа кзуллукъ этдиринкли этилмегенге* — иерчен бѐлюк. О савлай баш бѐлюкню ачыкъ эте. Бири-бирине гелиш къошумча булан байлангъан).

Иертеген байлавучлар, шолай да тиркевючлер, гесекчелер иерченли къошма жумланы бѐлюклерин байламакъ учун къолланса тюгюл, озлер жумланы уьюрю болмай.

Баш ва иерчен бѐлюклер бири-биринден айыргъыч булан айрыла. Иерчен бѐлюк баш бѐлюкге багъым, тюшюм, чыгъым гелишлени къошумчалары булан байлангъан буса, арасына айыргъыч салынмай: *Касда акъча ёкъгъа мен такъсырлы тюгюлмен.* (М.А.) Эгер иерченли къошма жумланы бир бѐлюгю ишни чалт болагъанын гѐрсете буса, бѐлюклени арасына айыргъычны орнуна узун гъыз салына: *Мавла бурлугъуп артына къараса — ювукъдагъы будай черенге от тюшюп тура.* (М.А.)

181. Жумлаланы язып алыгъыз, иерчен бѐлюклер баш бѐлюкге нечик байлангъанны белгилегиз, шо байлавучланы къайсылары жумланы члени болагъанны, къайсылары болмайгъанны гѐрсетигиз.

1) Башлап эсеме гелген эди, яшланы иши буса ярай деп. (М.А.) 2) Ел къайсылай уфюрге, тал терек йимик шо якъгъа авасан. (М.Я.) 3) Топуракъны да, загъматны да ким кѐп сюе буса, шо кѐп тюшюм де алажакъ. (Д.Къ.) 4) Машинлери гелип, колхозчуланы алып да гетген эди, шо саялы ол явавкъдан юрюдю. (М.А.) 5) Душман къомурсгъа буса да, сен ону пил гѐр. (Айтыв.) 6) Озокъда, школаларда охув-тарбиялав ишни юрютмек учун не къадар шартлар болдурулса, алгъа салынгъан борчланы кютюлювю де шо къадар устьюкню болажакъ. (Л.Ё.) 7) Шолай ерлерде де артистлер бир-бир келпетлер яратып къоя чы, сонг олар шо спектакльде герекли персонажлар болуп токътай. (Д.) 8) Тек иинай дегинче ашаса, гъар зат да шолай ачы тие. (М.А.) 9) Тек алимлени барысы да бир зат

булан разилер: нарт эпос дюнъяда инг де бырынгъы эпосланы бири. (Д.) 10) Бюлбюллер язбашны аривлюгюнден къуванып йырлай буса, биз айтагъан бюлбюллер йылны къайсы айында да йырлай. (Д.Къ.) 11) Умуми кюйде алгъанда лагеръ, эгер халкъны талаплары яшавгъа чыгъарылмай турса, къышгъа да гъазирлене. (Л.Ё.)

182. Тёбенде берилген иерчен бёлюкlege баш бёлюклер къошугъуз. Олар бири-бирине нечик байланагъанны англатыгъыз.

1) Не чачсанг,.. 2) Сен нечик гёрсетсенг,.. 3) Эгер адам оъз ишин кёп сюе буса,.. 4) Ким бузав урласа,.. 5) Кимни арбасына минсенг,.. 6) Не заман айтсанг,.. 7) Гъар не тарыкъ буса,.. 8) Кёп охусанг,.. 9) Заманлар гетсе де,.. 10) Уясында не гёрсе,.. 11) Сёйлемек гюмюш буса,..

183. Къошма жумлаланы язып алыгъыз, баш ва иерчен бёлюклени белгилегиз, тийишли токътав белгилерин салыгъыз.

1) Китапланы да ят тилде чыгъарып мактапланы да ят тилде юрютсегиз халкъ сизин артыгъыздан бармас сизин зулмучулар гъисаплар. (И.К.) 2) Сизин бу толкъун къоюп гетер деп эсигизге гелеми? (Аткъ.) 3) Бу зат олай бир аз мюгълетни ичинде этилип бите чи сонг не болажагъы ойлашылмай къала. (Д.) Узакъ къалмай уьйде улланасы да бар деп Халитлеге уьч уьйлукъ квартира тюше. (Л.Ё.) 4) Ушгар уялчан къатын шо себепден ол оъзюню иш уьстюнлюклери булан макътанмай. (Д.Къ.) 5) Шоланы биз нечик тарбияласакъ бизин уьлкени гележеги де шогъар байлавлу болажакъ. (Д.К.) 6) Гелигиз биз нечакъы тарыкълы бола буса Дагъыстанда шончакъы ишлейик. (Л.Ё.) 7) Оланы яш юреклерин олай бир уллу гъис толтурду чу яшлар гюн батгъынча авлакъдан керпич гесмеге тарыкъ болур чакъы къувукъ-салам гелтирип де бажардылар. (М. Б.)

ИЕРЧЕН БЁЛЮКЛЕНИ (ЖУМЛАЛАНЫ) ЖУРАЛАРЫ

Маъналарына ва грамматика якъдан байлангъан къайдаларына гёре иерчен бёлюклер (жумлалар) аслу гъалда эки жура бола: 1) иерчен толумлукъ бёлюклер, 2) иерчен гъал бёлюклер.

50. Иерчен толумлукъ бѣлюгю булангъы кѡшма жумла

Иерчен толумлукъ бѣлюк кѣбюсю гьалда баш бѣлюкню хабарлыгъына байланып, ону толумлашдыра яда толумлукъ болуп гелеген орунчаны маънасын мекенлешдире. Простой жумлада толумлукъ не соравлагъа жавап бере буса, кѡшма жумланы иерчен толумлукъ бѣлюгю де шо соравлагъа жавап бере: *Ким ант этип сейлей буса, ону герти сѣзю кѣп аз болур.* (Аткъ.) (*Ону герти сѣзю кѣп аз болур* — баш бѣлюк. *Ким ант этип сейлей буса* — иерчен толумлукъ бѣлюк. **Кимни?** соравгъа жавап бере ва баш бѣлюкде толумлукъ болуп гелген **ону** деген орунчаны маънасын мекенлешдире).

Гьаман тѣшюгюзге кѡагъа эдигиз, ол гюнагълы тюгюл деп. (А.Д.) (*Гьаман тѣшюгюзге кѡагъа эдигиз* — баш бѣлюк. *Ол гюнагълы тюгюл деп* — иерчен толумлукъ бѣлюк. **Не деп?** соравгъа жавап бере ва баш бѣлюкню *тѣшюгюзге кѡагъа эдигиз* деген хабарлыгъын ачыкъ эте.

Иерчен толумлукъ бѣлюк баш бѣлюкню алдында да, артында да, ортасында да гелмеге бола.

Юртгъа кѡувун тюшюп гетди, кѡазакълар геле деп. (Р.Р.) (*Юртгъа кѡувун тюшюп гетди* — баш бѣлюк. *Кѡазакълар геле деп* иерчен толумлукъ бѣлюк. **Не деп?** соравгъа жавап бере ва баш бѣлюкню *кѡувун тюшюп гетди* хабарлыгъын ачыкъ эте).

Оырдеги мисалланы биринчисинде иерчен толумлукъ бѣлюк баш бѣлюкден алда, экинчисинде ондан артда гелген. Иерчен толумлукъ бѣлюк баш бѣлюкню ичинде гелме де бола: *Кансаралгъа жыйылгъанлар, шо ишге бригадир гюнагълы деп, огъар айтмагъанын кѡоймады.* (Къ.Ш.)

184. Охугъуз, баш ва иерчен толумлукъ бѣлюклени белгилеп, артында салынгъан токътав белгилени англатыгъыз.

1) Дагъы патрон ал деп, тилемеге де ёлум ёкъ эди. (Ш.А.) 2) Сиз ону табып, ол не буюрса, шону этип туражакъыз (А.Д.) 3) Ишлени этивде аслу гюч кимде буса, ихтиярлары да кѣп яны онда болма тарыкъ. (Л.Ё.) 4) Тек сизин раз-

ведкагъыз бек осал ишлей, шону англагъыз. (А.С.) 5) Болат бир затда янгылыша: гъакъыкъатда бу иш гетген гече тюгюл, алдындагъы гече болгъан. (И.К.) 6) Тек билигиз: бугюн бизге бакъгъан шо тубеклер ювукъ заманны ичинде сизге багъажакъ! (М.Я.) 7) Дюнъяда нечакъы асил сёз бар буса, шоланы барысын да сени атынга багъышлама гъазирмен. (Л.Ё.) 8) Мен гъали ахырынчылай англайман: мени ерим сизин арагъызда. (М.Я.) 9) Ону Ватан давгъа багъышлангъан шиъруларында биз гъар затдан алдын гертиликни, яшавда не болгъан буса, шону гёребиз. (Л.Ё.)

185. Сёзлени формаларын алышдырып, простой жумлалардан иерчен толумлукъ бёлюклери булангъы къошма жумлалар этигиз ва олар нечик этилегенни англатьгъыз.

1) Алда гелип, Саламатны бутларына чырмалгъан йипни къайчы булан гесгенге биринчи савгъат берилежек. 2) Сиз шулай яхшы яшлар экенге бир де шеклик этмей эдим. 3) Бу ерде мен яшылчаланы оъзюне токътайтгъан багъасын кемитмеге болгъаныбызны эсгермеге сюемен. 4) Биз шат яшав учун яшагъаныбызны, ябушув юрютгенибизни, шат яшав учун жан да бергенибизни бирдагъылай такрарлайман. 5) Бир нече гюнден почтада магъа акъча барны билдим. 6) Сизге тезлик булан билдирмекни магъа буюрду. 7) Уллубий шолар бир зат билегенге шекленди. 8) Гъалиге борчунг — офицерни ягъына адам къачан кёп гелегенни билмек. 9) Яш наслу бизин унутмасгъа умут этебиз. 11) Айтгъанынга разимен.

186. Чебер китаплардан иерчен толумлукъ бёлюклери булангъы эти-сегиз къошма жумла язып алыгъыз. Баш ва иерчен бёлюклени бири-бири булан нечик байлангъанын англатьгъыз.

Иерчен гъал бёлюгю булангъы къошма жумлалар

Иерчен гъал бёлюклер баш бёлюклерден англа-нагъан ишлени нечик, не даражада, не къадарда, къачан, къайда, не себепден, не мурат булан, не шартларда болагъанын гёрсете ва гъалланы соравларына жавап бере. Маъналарына ва грамматика якъдан байлангъан кююне гёре олар сегиз тюрлю бола: 1) иерчен кюй, 2) иерчен вакъти, 3) иерчен ер, 4) иерчен себеп,

5) иерчен мурат, 6) иерчен шарт, 7) иерчен тенглеш-дишив (ошатыв), 8) иерчен кършылыкълы.

51. Иерчен кюй бёлюгю булангъы кьошма жумла

Иерчен кюй бёлюк баш бёлюкден англанагъан иш (яда ону белгиси, хасияты) нечик, не даражада, не къадарда болагъанны гёрсете. О баш бёлюкню хабарлыгъын ачыкъ эте ва нечик? не кюйде? не даражада? нечакъы? не къадар? (не къадарда?) соравагъа жавап бере. Иерчен кюй бёлюк баш бёлюкню алдында, артында ва ортасында гелмеге бола. Иерчен кюй бёлюклер бир-бирде ошатывну, оьлчевню де англата. *Нече ана бар буса, шонча гъайлек иыр да бар.* (Д.Къ.) (*Шонча гъайлек иыр да бар* — баш бёлюк. *Нече ана бар буса* — иерчен кюй бёлюк. О баш бёлюкден англанагъан белгини къадарын (оьлчевюн) гёрсете. Бири-бирине нече — шонча сёзлер ва буса шартишлик булан байлангъан). *Ол сокъгъан халилер адамланы нечик къувандыра буса, Назлыханум да халкъны шолай къувандыра.* (Д.Къ.) (*Назлыханум да халкъны шолай къувандыра* — баш бёлюк. *Ол сокъгъан халилер адамланы нечик къувандыра буса* — иерчен кюй бёлюк. Бири-бирине нечик — шолай сёзлер ва шартишлик булан байлангъан.)

187. Кьошма жумлаланы язып алыгъыз, баш ва иерчен бёлюклени белгилегиз, бири-бирине нечик байлангъанны англатыгъыз.

1) Яш савунчу ончакъы да гъаракат этип ишлей эди чи, гъатта сынавлу савунчулар да огъар сукълана эдилер. (Ш.А.) 2) Онда сагъа муна шо йырны олай да йырлар чы, сен тынглама рази болгъанынга гъёкюнмежексен. (И.К.) 3) Кёкню тюбюнде яшайгъан халкъ нечакъы бар буса, шончакъы милли башгъалыкълар, адатлар да бар. (Л.Ё.) 4) Ол иши булан шо къадарда машгъул эди чи, гъатта Баймурзаланы саламын да гъаран алды. (М.А.) 5) Бу зат онча да чалт этилди чи, Лабазанов эшиклени ачгъанда, къатын тайышып да битмеген эди. (И.К.) 6) Йигирманчы йылларда Алим-Паша Салаватов къумукъ поэзия оьсежекге нечик инангъан буса, къумукъ критиканы гележекдеги оьсювюне де биз гъали шолай инанма гереkbиз.

(К.С.) 7) Олар нечик оърленген буса, биз де оланы артындан шолай етишмеге къаст этмеге герекбиз. (Л.Ё.) 8) Эсги адатлагъа къаршы нечик осал иш гёре бусакъ, янгы адатланы да яшавда шолай осал къоллайбыз. (Д.Къ.) 9) Къой, ону оъмюрю, чарда нече бармакъ йип бар буса, шончакъы узакъ болсун! (Ш.А.) 10) Шонда ол пьесада аты-чуву да эсгерилмеген бир буту ёкъ тиленчи къартны келпетин олай яратды чы, шо спектакльге къарама гелген москвалы бир критик оъзюню сёйлевюнде Нажмутдинге оър багъа берди. (Д.) 11) Халкъны душманларын Къазакъ нечакъы суймеген буса, халкъ ону шонча суйген. (К.С.)

188. Жут-жут сезлени бирин перчен кой белюкде, бирин де баш бёлюкде къоллан. къошма жумлалар тизигиз. Тийишли токътав белгилерин салыгъыз, неге салгъаныгъызны да англатыгъыз.

- 1) Нечик — шолай.
- 2) Не къадар — шо къадар (шо къадарда).
- 3) Нечакъы — шончакъы.
- 4) Нече — шонча.
- 5) Нече керен—шонча керен.
- 6) Онча да (онча да олай) — гъатта.
- 7) О къадар (о къадарда) — гъатта.
- 8) О даражада (о даражагъа) — гъатта.

189. Токътав белгилерин сала туруп, язып алыгъыз. Байлавучланы тюплерине гъыз тартыгъыз. Олар жумланы: члени болагъанны болмайгъанны токътапидырыгъыз.

1) Ол иши булан шо къадарда машгъул эди чи гъатта Баймурзаланы саламын да гъаран алды. (М.А.) 2) Бир ёл молла мени къолумда карандашны гёрюп бир урду дагъы чубукъ булан лап къолум шишип гетди. (И.К.) 3) Бавдан нечик чыкъдыкъ бусакъ шо кюйде тавушсуз барып ятып къалма да герек. (М.Х.) 4) Четенни ичи олай бир оъкюрюп йиберди чи бир де башгъа тюгюл эди шо вакътиде кёкден аэроплан учгъандан. (М.Я.) 5) Гюнню гючю онча да кёп чю гъатта шо гюч бир сгъатны ичинде 2,5 миллион кубометр бузну иритип къайнатмагъа да бола. (Л. Ё.) 6) Гъава онча да шып чы гъатта артдагъы орамдагъы аякъ авазлар да эшитиле. 7) Сен булай эт кёп оху язагъан затны устьюнде де кёп ишле. (М. Б.) 8) Бизин борчубуз Къазакъ оъзюню асарларын нечик язгъан буса шолай англамакъ ва уйренмекдир. (К.С.) 9) Муна шогъар гёре Дагъыстан-

да нече тил бар буса республикадагы культура кзурулушу шонча керен аста юрюген. (Д.) 10) Тизилген уйню уручулар нечик сувутуп гете мени юрегимни де умутларын урлап о кызы лап шо кюйде сувутуп гетди. (К.А.).

52. Иерчен вакъти бёлюгю булангъы кюшма жумла

Иерчен вакъти бёлюк савлай баш бёлюкню яда ону заман гьал болуп гелген сёзлерин ачыкъ эте, мекенлешдире. **О къачан? нечакъы заман? къачандан берли? къачангъа ерли? не заманда? не вакътиде?** соравлагъа жавап бере.

Бу жура кюшма жумлалар кёбюсю гьалда языв тилде кюллана.

Иерчен вакъти бёлюк баш бёлюк булан уьч тюрлю кюйде байлана.

I. Баш ва иерчен бёлюклерде ишлер бир вакътиде юрюле. Бири-бирине **не заман, къачан — шо заман** сёзлер, шартишликлер булан байлана: *Къачан къарасанг, къашларын да туюп, оилашып бола.* (М.А.) (*Къашларын да туюп оилашып бола — баш бёлюк. Къачан къарасанг — иерчен бёлюк. Къачан?* соравгъа жавап бере).

II. Баш ва иерчен бёлюклерде ишлер бирини артындан бири геле. Бёлюклени гезиги алдагъы кююнде сакълана. Шартишлик ва хас интонация иерчен бёлюкде байлавучлар болуп токътай: *Разведчиклер тергеп къараса — теледе дагъы бирев де ёкъ.* (Д.) *Гьар гелсем — уьюнгде табулмайсан.* (Д.)

III. Иерчен бёлюкде **-мы, -ми, -му, -мю** гесекчелер булан этилген ишликлер байлавучланы ролюн кютюп геле деме ярай: *Язбаш гелдими — авлакъ ишлер башлана.* (Л.Ё.) *Пастан бишдими — салкъын тюше.* (Айтыв.)

190. Байлавучланы бары да жураларын кюллап, озбашыгъызгъа тогъуз иерченли кюшма жумла тизигиз. Баш ва иерчен бёлюклени белгилигиз. Байлавучланы тюплерине гызы тартыгъыз.

191. Он-он эки жумласы булангъы чебер текстни гёчюрюп языгъыз, кюшма жумлаланы табыгъыз, нечик иерчен бёлюклери барны ва олар баш бёлюкlege не кюйде байлангъанны гёрсетигиз.

53. Иерчен ер бѣлюгю булангъы кѡшма жумла

Иерчен ер бѣлюк баш бѣлюкню англанагъан иш кѡайда, не ерде болагъанны яда кѡайсылай бакъдырылагъанны гѣрсете ва кѡайда? кѡайдан? не ерде? не ерден? кѡайдан таба? не ерге? кѡайсылай багъып? соравагъа жавап бере.

Иерчен ер бѣлюк баш бѣлюкню хабарлыгъына кѡошулуп гелген **шонда, шондан, шондан таба, шо ерде, шо ерден, шо ерге, шолай, шолай багъып, шонда багъып** сѣзлени ачыкъ эте. Иерчен ер бѣлюк аслу гьалда баш бѣлюкден алда геле ва огъар **-са, -се** кѡошумчасы булангъы сѣзлени кѣмеги булан байлана: *Сиз охума кѡайда тѡшсегиз, биз де шонда тѡшежекбиз. (Биз де шонда тѡшежекбиз — баш бѣлюк. Сиз охума кѡайда тѡшсегиз — иерчен ер бѣлюк).*

Баш бѣлюкде байлавуч сѣзлер кѡолланмай кѡалма да ярай. Савлай кѡошма жумланы кѡурулушмаъна якъларын гысапгъа алса, шо тѡшюрюлген сѣзню тынч тапмагъа бола: *Не ерге кѡарасанг, уллу биналар, кѡурулушлар. (М.Я.) Не ерге кѡарасанг, (шонда) уллу биналар, кѡурулушлар.*

192. Кѡошма жумлаланы ичиндеги баш ва иерчен бѣлюклени табыгъыз. Олар бири-бирине нечик байлангъанны айтыгъыз. Башлапгъы эки жумланы синтаксис кѡайдада чечигиз.

1) Ал дѣгерчик гъыз этсе, арты да шондан гетер. (Ай-тыв.) 2) Совхозда чалтик кѡайтарыв, ерли шартлагъа гѣре, кѡайда ѡсюмлюк тез бишген буса, шонда алдын ѡтгериле. (Л.Ё.) 3) Гюн кѡайдан чыгъа буса, Каспий денгиз де шо якъда. (И.К.) 4) Танг кѡатгъандокъ, бекликни де кѡоюп, гѣзюбюз кѡайсылай кѡарай буса, шолай багъып гетербиз. (П.) 5) Ол не ерге чапса, шондан акълар гѣрюнюп гете. (Д.) 6) Не ерде иш артда кѡалып гѣрюнсе, агроном бир де кѡарамай шонда тербене. (И.К.) 7) Кѡайда тарыкъсыз мююш бар буса, шо якъгъа багъып талпына. (М.А.) 8) Не ерде савут бар буса, шонда барып тилербиз. (М.Я.)

193. Баш бѣлюкlege кѡыйышывлу иерчен ер бѣлюклени кѡошуп, кѡошма жумлалар этип языгъыз. Башлапгъы уъч жумланы синтаксис ва морфология кѡайдада чечигиз.

- 1) ... экинчи отряд да шонда гетди.
- 2) ... бизин лагерь де шо ерде ерлешген эди.
- 3) .. къозу да шолай багъып чаба эди.
- 4) ... сызгъырагъан аваз да шондан эшитилди.
- 5) ... къоян да шо ерден чыкъды.
- 6) ... ол да шолай багъып тербенди.
- 7) ... Агъмат да шо ерге чыкъды.
- 8) ... яшлар да шонда чабып айлана эдилер.
- 9) ... биз де шолай багъып алгъасап тербендик.
- 10) .. шонда къарап кълдылар.

194. Иерчен бълюклерде къайда, къайдан, не ерде, не ерден, не ерге, къайсыллай сълзлени, баш бълюклерде буса шонда, шондан, шо ерде, шо ерден, шо ерге, шолай багъып сълзлени къллап, алты кълшма жумла тизигиз ва оланы синтаксис къллада чечигиз.

54. Иерчен себеп бълюгю булангъы кълшма жумла

Иерчен себеп бълюк баш бълюкден англанагъан иш не себепден этилегенни гърсете ва **не саялы? не себепден? не себепли? не учун? неге?** соравагъа жаван бере. О савлай баш бълюкню ачыкъ эте ва огъар эки тюрлю кюйде байлана.

I. **Неге тьогюл, неге десе (неге десенг), не учун десе (не учун десенг)** кълшма байлавучлар булан байлана: *Сагъа олай айтмагъа тынч, неге тьогюл сен озьонг де большевиксен. (И.К.) (Сагъа олай айтмагъа тынч — баш бълюк. Сен озьонг де большевиксен — иерчен себеп бълюк). Сулейманны иырлары оьлмежек, неге десе халкъ оьлмей. (Д.) (Сулейманны иырлары оьлмежек — баш бълюк. Неге десе халкъ оьлмей — иерчен себеп бълюк).* Бу журалы иерчен бълюклер гъар заман баш бълюклерден артда геле.

II. Иерчен себеп бълюк баш бълюкден алда гелип, огъар байлавуч булан байлана: *Эл опуракъ жувгъан деп, энем де тонун жувгъан. (Айтыв.) (Энем де тонун жувгъан — баш бълюк. Эл опуракъ жувгъан деп — иерчен себеп бълюк). Сиз намуслу эркеклердир деп, тапанча алмадым. (М. Я.) (Тапанча алмадым —*

баш бѣлюк. *Сиз намуслу эркеклердир деп* — иерчен себеп бѣлюк). Иерчен себеп бѣлюк орталыкъда да геле.

195. Къошма жумлалардагы иерчен себеп ва баш бѣлюклени белги-легиз. Бири-бирине нечик байлангъанны англатыгъыз. Байлавучланы тю-плерине гъыз тартыгъыз.

1) Гъар къайсы тилни де тарихин билмек учун шо тил-ни еси болгъан халкъны тарихин яхшы кюйде уйренме ге-рек, неге тюгюл эки де масъала бири-бири булан бек тыгъыс байлавлу. (Д.) 2) Ат чаба деп, ит чаба. (Айтыв.) 3) Кочап жа-вап берип болмады, неге тюгюл ол шо вакътиде бир затгъа тамаша болуп, тикленип токътагъан эди. (И.К.) 4) Мен буса, аявлуларым, эки керен шатман, неге десегиш шу савгъатны мени бригадам гъаэирлеген. (Д.Къ.) 5) Къыз эрши деп, ях-шылардан къыз къойма. (Айтыв.) 6) Къапурну шыбышлаву Тарковскийни тамаша этди, неге тюгюл ол бий оъзю ойлай-гъан затны айтып къойду. (И.К.) 7) Алда гъали де хыйлы че-тим гюнлер болажакъ, неге тюгюл инкъылап янгы башланып тура. (М.Я.) 8) Къаз йимик кычыраман деп, къаргъаны та-магъы ярылгъан. (Айтыв.)

196. Баш бѣлюклени алдына, артына яда ортасына къыйышывлу иерчен себеп бѣлюклер къошуп, къошма жумлалар этип языгъыз. Баш-лапгъы эки жумланы синтаксис къайдада чечигиз.

- 1) Али жыйынгъа гелмей къалды...
- 2) Биз бек къарсалап айландыкъ ...
- 3) Жыйынны беш минут гечигип башлама тюшдю ...
- 4) Кино заманында башланмады ...
- 5) Бугюн шагъаргъа барып болмай къалдыкъ ...
- 6) ... сизге гелип болмадым.
- 7) ... Алиге грамота берилди.
- 8) Барыбыз да ... стадионгъа бардыкъ.
- 9) Экскурсиягъа барып болмадыкъ ...
- 10) ... шо гюн яшлар школаны бавунда ишлемей къалды.

197. Генгleshген экинчи даражалы уюрлени къоллап, простой жумлалардан иерчен себеп бѣлюклери булангъы къошма жумлалар тизи-гиз. Бѣлюклер бири-бирине нечик байлангъанны англатыгъыз.

- 1) Алаоъзен ташып, бизге кѣпюрден айланма тюшдю.
- 2) Язбаш гечикгени саялы тереклер де гечигип бюрленди.
- 3) Дарслар заманында битмегенге гѣре жыйын гечигип

башланды. 4) Язбаш янгурлар явуп, авлакълар яшнап гетди. 5) Шонда сувукъ тийип, Гъажи бир айгъа ювукъ авруп ятды. 6) Оьзенде уллу ташгъын баргъа гёре ари якъгъа чыгъып болмай къалдыкъ. 7) Къызыны арив гёрюп, яманлардан къыз алма. 8) Сокъма къомуз да табулуп, мени тазза ялкъгъаным язылды. 9) Сен чыгъып сёйлемекден бизге кёш яхшылыкъ болду. 10) Гъабижайлагъа биринчи каза урулуп битген эди.

198. Иерчен себеп бёлюгю булангъы къошма жумлаланы къоллап, «Бавда эртен» деген темагъа гиччирек хабар языгъыз.

55. Иерчен мурат бёлюгю булангъы къошма жумла

Иерчен мурат бёлюк баш бёлюкден англанагъан иш не мурат булан этилегенни гёрсете ва не мурат булан? не учун? неге? не деп? соравагъа жавап бере. О савлай баш бёлюкню ачыкъ эте ва огъар деп байлавуч булан байлана. О кёбюсю гъалда баш бёлюкден алда геле: *Бюрленген тереклени сувукъ кзоркъутмасын деп, бавну ер-еринде салам от якъгъан эдилер.* (И.К.) (*Бавну ер-еринде салам от якъгъан эдилер* — баш бёлюк. *Бюрленген тереклени сувукъ кзоркъутмасын деп* — иерчен бёлюк). *Кзурдашларым гелсе деп, анам беш шанжал салгъан.* (С.Т.) (*Анам беш шанжал салгъан* — баш бёлюк. *Кзурдашларым гелсе деп* — иерчен мурат бёлюк).

199. Къошма жумлалардагъы мурат бёлюклени табыгъыз. Олар баш бёлюкlege нечик байлангъанны англатыгъыз. Баш ва иерчен бёлюклени несицерин ва хабарлыкъларын табыгъыз.

1) Уялмай сыр чечсин деп, Дусяны алдына чай салды. (М.А.) 2) Сагъа он сегиз йыл бола тура деп, анангны талчыгъы кёпге ошай. (Аткъ.) 3) Оьзю буса гиши-миши гёрюп къалмасын деп, дёрт де ягъын тергей эди. (Д.) 4) Ерли халкъны хозгъавчулардан айырабыз деп, шо колониячылар парахат турагъан халкълагъа да этмейген зулму ёкъ. (Л.Ё.) 5) Чебер кружокну ортакъчылары гележек деп, Ханум клубну сибирип айлана. (Ш.А.) 6) Тетрадлары сав йылгъа етишсин деп, бу гъар заман кёпню алып сакълай. (И.К.) 7) Бу кзувун халкъгъа заманында билинсин деп, шоссагъат бир

атлыны ёлгъа салдылар. (В.Д.) 8) Отряд Хасавюртгъа заманында етишсин деп, ол этмеген гъаракат къалмады. (В.Д.)

200. Простой жумлалагъа къыйышывлу иерчен мурат бсюклер къошун, къошма жумлалар этип языгъыз. Башлапгъы уьч жумланы синтаксис ва морфология къайдада чечигиз.

- 1) ... къаравулчу залим сакъ тура.
- 2) ... анасы бек къарсалап айлана.
- 3) .. ол этмеген гъаракат къалмады.
- 4) ... бары да халкъ алгъасап геле эди.
- 5) ... бирев-биревге яхшы кёмек этелер.
- 6) ... охувчулар уллу гъазирлик гёрмеге башлагъан.
- 7) ... яшлагъа школада къушлукъ аш бериле.
- 8) ... эки футбол команда къурулгъан.

201. Алты къошма жумла ойлашып языгъыз. Иерчен бсюклер баш бсюклеге деп байлавуч булан байлансын. Иерчен бсюклени жураларын токъташдырыгъыз (олар тюрю-тюрю болмагъа герек). Башлапгъы эки жумланы синтаксис ва морфология къайдада чечигиз.

56. Иерчен шарт бёлюю булангъы къошма жумла

Иерчен шарт бёлюк баш бёлюкден англанагъан ишни не шартларда болагъанын гёрсете ва **не этсе? не болса? не буса?** соравагъа жавап бере. О савлай баш бёлюкню ачыкъ эте ва огъар эки тюрю кюйде байлана.

I. Шарт ишликлени яда **-са, -се** къошумчасы булангъы сёзлени кёмеги булан байлана: *Согъан сиирек чачылса, башы уллу болур.* (Айтыв.) (*Башы уллу болур* — баш бёлюк. *Согъан сиирек чачылса* — иерчен шарт бёлюк. Баш бёлюкге **чачылса** шарт ишлик булан байлангъан.)

Бир-бирде иерчен шарт бёлюкню алдында **эгер (эгер де, эгердим)** шарт байлавуч къоллана. О оьзбашына шарт англатып болмай, оьзю къошулгъунча да англанып турагъан шартны янгыз гючлендирмек учун къоллана: Бизге кёмек этсенг, сав къаларсан — эгер бизге кёмек этсенг, сав къаларсан.

Бу тайпа иерчен шарт бѣлюклер баш бѣлюклени алдында, нагагъ бир ичинде, дагъы да аз ахырында геле.

II. Иерчен шарт бѣлюк баш бѣлюкге, хас интонациядан къайры, **-мы, -ми, -му, -мю** гесекчелени кѣмеги булан байлана. Шо гесекчелер **-са, -се** къошумчаны орнунда къоллана: *Сейлетип къарасанг, дюньяда ондан гъакъыллы адам ѳкѳ.* (Къ.Ш.) (*Дюньяда ондан гъакъыллы адам ѳкѳ* – баш бѣлюк, сѣйлетип къарасанг – иерчен шарт бѣлюк). *Йыкъдынгмы душманны — чынкъ деп шонда белги салына.* (М.А.) (*Чынкъ деп шонда белги салына* — баш бѣлюк. *Йыкъдынгмы душманны* — иерчен шарт бѣлюк).

202. Иерчен шарт бѣлюклени артына къыйышывлу баш бѣлюклер къошун (олар жаяларда берилген), айтывлардан алынган къошма жумлалар этигиз. Башлапгъы уѳч жумланы синтаксис къайдада чечигиз.

- 1) Баш сав буса ...
- 2) Элинге яв чапса ...
- 3) Дослар ябушса ...
- 4) Башына тюше ...
- 5) Байдан акъча алсанг ...
- 6) Эки етим бир болса ...
- 7) Яманлагъа баш къошсанг ...
- 8) Минутну йиберсенг ...
- 9) Ёлунг тюз буса ...
- 10) Къуйругъун бассанг ...

203. Къошма жумлаланы баш ва иерчен бѣлюклерин белгилегиз. Бери-бирине нечик байлангъанны англатыгъыз.

1) Кимни гемесине минсенг, ону йырын йырларсан. (Айтыв.) 2) Ол кимни не затына гѳз салса, шо зат онуки болуп токътай эди. (М.А.) 3) Ал дѳгерчик къайдан юрюсе, арт дѳгерчик де шондан юрюр. (Айтыв.) 4) Ишлединг буса, барып салкъынлыкъда янтайып рагъатлан яда бираз юхла. (Л.Ё.) 5) Ерге ярыкъ тюшгенде шу гъалым алышынмаса, барарсан. (З.А.) 6) Сонг да ким кѳп жыйса, ону колхозну там газетине сала, школада да макътай. (М.Я.) 7) Бугюнлерде биз нечик чалышсакъ, натижалар да шолай болажакъ. (Л.Ё.) 8) Абурлу болмагъа суйсенг, атанганангны абурла. (Айтыв.)

204. Баш бѐлюкге кыйышывлу иерчен шарт бѐлюклени кѐшуп жумлалар этигиз. Иерчен бѐлюклер баш бѐлюкlege нечик байлангъанны англатыгъыз.

- 1) ... тереклер чечек ачар эди.
- 2) ... баягъанокъ терек орнатып битер эдик.
- 3) ... дарсны англама кыйын бола.
- 4) ... заманында уюнге кыйт.
- 5) ... яшлар чы сувукъгъа да рази.
- 6) ... яшавгъа чыгъар.
- 7) Учителлер чи ... ътесиз сююне.
- 8) Бизин клас ... утмай кыймажакъ.

Иерчен бѐлюгю баш бѐлюкге шартишлик булан байлангъан кѐшма жумланы кѐллап, юртугъузда болгъан бир ишни гъакъында хабар языгъыз. Иерчен бѐлюклени жураларын токъташдырыгъыз.

57. Иерчен тенгleshдиpив бѐлюгю булангъы кѐшма жумла

Бир тайпа иерченли кѐшма жумлаланы баш ва иерчен бѐлюклерини арасында тенгleshдиpив маъна бола. Шолай иерчен бѐлюкlege иерчен тенгleshдиpив бѐлюклер деп айтыла. Олар савлай баш бѐлюкню ачыкъ эте ва олагъа да, де гесекчелер (яда оларсыз) кѐллангъан шартишликлер булан байлана. Иерчен тенгleshдиpив бѐлюк аслу гъалда баш бѐлюкден алда геле: *Эгер инкъылапгъа ерли Дагъыстанда беш тюгюл агроном болмагъан буса, гъали юрт хозяйствада дерт мингге ювукъ агроном бар.* (Д.) (*Гъали юрт хозяйствада дерт мингге ювукъ агроном бар* — баш бѐлюк. *Эгер инкъылапгъа ерли Дагъыстанда беш тюгюл агроном болмагъан буса* — иерчен тенгleshдиpив бѐлюк). *Алдынгъы заманларда «биринчи харшны» баирамын гъар авулну сабанчылары айры-айры ътгере болгъан буса, гъали шо савлай колхоз, колхоз ара, гъатта район ара байрамгъа айланып битген.* (Д.Къ.) (*Алдынгъы заманларда «биринчи харшны» баирамын гъар авулну сабанчылары айры-айры ътгере болгъан буса* — иерчен тенгleshдиpив бѐлюк.

Гъали шо савлай колхоз, колхоз ара, гъатта район ара байрамгъа айланып битген — баш бѐлюк).

205. Къошма жумлаланы ичиндеги иерчен тенглендирик бѐлюклены табыгъыз. Бири-бирине нечик байлангъанны англатыгъыз. Санавланы сѐзлер булан язугъыз.

1) Республикада клуб идаралары 1959-нчу йылда 833 болгъан буса, 1965-нчи йылда оланы санаву 1007-ге етишген. (Д.) 2) Аврув алгъасаса да, алма заманындан алда бишмес. (Айтив.) 3) Халкъ бир норманы толтура буса, бу эки норманы толтура. (Б.А.) 4) Къызлар не къадар алгъасаса да, Абидат оланы барындан да алда юрюй. (Д.Къ.) 5) Янгурдай явмасанг да, кѐкюрединг кѐк йимик. (Й.Къ.) 6) Не яманлыкъгъа гѐнгюнг барса да, Ватангъа намарт болма. (Айтив.) 7) Уллубий ястыкъгъа башы тийгендокъ юхласа да, булар юхламады. (М.Я.) 8) Атасы оьгюз екген буса, авлети трактор еге. (Л.Е.)

206. Сыналгъан сѐзлерден ва айтивлардан алынгъан он иерченли къошма жумла язугъыз. Баш ва иерчен бѐлюклены арасында тенглендирик маъна болсун. Оланы бири-бирине байлангъан кююн англатыгъыз.

58. Иерчен къаршылыкълы бѐлюгю булангъы къошма жумла

Иерчен къаршылыкълы бѐлюк баш бѐлюкден англанагъан ишге къаршы салынагъан ишни англата. Баш бѐлюк буса иерчен бѐлюкде айтылагъан зат этилмей, ону орнуна башгъа зат этилгенни гѐрсете. Иерчен къаршылыкълы бѐлюк савлай баш бѐлюкню ачыкъ эте ва огъар да, де гесекчелер булан къоллангъан шартишликлер ва учун да, булан да, туруп да, экенчин, къарамайлы сѐзлер булан байлана.

Иерчен къаршылыкълы бѐлюк кѐбюсю гъалда баш бѐлюкден алда геле: *Сен рази болмай туруп да, мен шо затны этежекмен.* (А.Д.) (*Сен рази болмай туруп да* — иерчен къаршылыкълы бѐлюк. *Мен шо затны этежекмен* — баш бѐлюк). *Зенг аваз эшитиле экенчин ол дарсгъа алгъасамай эди.* (А.Д.) (*Зенг аваз эшитиле экенчин* — иерчен къаршылыкълы бѐлюк. *Ол дарсгъа алгъасамай эди* — баш бѐлюк).

207. Къошма жумлаланы ичиндеги иерчен кършылыкълы бёлуклени табыгъыз, оланы иесилерин ва хабарлыкъларын белгилегиз, баш ва иерчен бёлуклер бири-бирине нечик байлангъанны англатыгъыз.

1) Заманлар гетсе де, халкъ гетмес. (Айтыв.) 2) Гъашаев ону инандырма болмаса да, Давутов болур. (И.К.) 3) Балыкъ язса да, сув язмас. (Айтыв.) 4) Давутов бу гезик де сёйлемей къутулмагъа кърараса да, Магъач ону сораща туруп токътатды. (И.К.) 5) Кериван гетген буса да, керивансарай еринде. (Айтыв.) 6) Боран лап токътап кълмаса да, ели сейирлешип, гече чакъ бираз аязгъа тартды. (М.А.) 7) Татавул бизинки болгъан булан да, сув пачалыкъныки. (М.А.) 8) Кабинетинде лап инамлы адамлар тюгюл ёкъ буса да, Къапул сёз къошмай. (И.К.) 9) Кър аз буса да, кърар сувукъ къаттылашгъан. (Аткъ.) 10) Техникумну мен битдирсем де, дипломгъа Атия ес. (У.М.) 11) Иш ачыкъ тюгюл экенчин, бирев бир зат да айтмай токътатгъан. (И.К.)

208. Иерчен кършылыкълы бёлуклеге кърыйшывлу баш бёлуклер къошуп, къошма жумлалар этигиз. Башлапгъы уьч жумланы синтаксис ва морфология кърайдада чечигиз.

- 1) Ай гёрюнсе де ...
- 2) Шагъарда нечакъы яшасам да ...
- 3) Гезив кърайтмагъан булан да ...
- 4) Янгурлар болгъан учун да ...
- 5) Гече яллыкъ болмагъангъа да кърарамайлы ...
- 6) Гюн тавлардан артылгъан буса да ...
- 7) Бир айгъа ювукъ авруп ятса да ...
- 8) Тереклер чечек ачмагъан булан да ...
- 9) Нечакъы къраст этсек де ...
- 10) Бары халкъ барма деп бувара экенчин ...

Иерченли къошма жумлаланы оърде эсгерилген жураларындан кърайры, шулайлары да аз буса да ёлугъа.

1. Бир табун иерчен бёлуклер баш бёлукню орунча булан этилген иесисин ачыкъ этип геле яда баш бёлукню иесиси ёкъ буса, шону ролюн кютюп геле. Шолагъа иерчен иеси бёлуклер деп айтыла.

Иерчен иеси бёлуклер **ким? не?** соравлагъа жавап бере ва кёбюсю гьалда баш бёлуклени **ол, о, шо** орунчалар булан этилген иесилерин ачыкъ этип геле:

Ким эртенлер тез туруп уьиренсе, ол сююнер. (Д.Къ.)
(Ол сююнер — баш бёлюк. Ким эртенлер тез туруп
уьиренсе — иерчен иеси бёлюк).

II. Иерчен бёлюклени бирлери баш бёлюклени орунчалар булан этилген хабарлыкъларын ачыкъ этип геле. Шолагъа иерчен хабарлыкъ бёлюклер деп айтыла. Иерчен хабарлыкъ бёлюклер **недир? нечик-дир?** соравагъа жавап бере ва кёбюсю гьалда баш бёлюкню **шо, шу, шулай, шолай, булай, олай, о, бир** хабарлыкъларын ачыкъ этип геле: *Давда командир нени буюрса — мени касбум шо. (Л. Ё.) (Мени касбум шо — баш бёлюк. Давда командир нени буюрса — иерчен хабарлыкъ бёлюк).*

III. Бир-бир иерчен бёлюклер баш бёлюклени бир уьюрюн белгилей яда белгилевюч болуп гелген орунчаланы маънасын ачыкъ эте, мекенлешдире ва **нечик? къайсы? не?** соравагъа жавап бере. Шолагъа иерчен белгилевюч бёлюклер деп айтыла. Баш бёлюк-леге олар шарт ишликлер деп байлавуч ва **чы, чи, чу, чю** гючлендириг гесекчелер булан байлана: *Ел къайсылай уьфюрсе, шо янгъа багъа. (Д.) (Шо янгъа багъа — баш бёлюк. Ел къайсылай уьфюрсе — иерчен белгилевюч бёлюк).*

IV. Къошма жумланы савлай баш бёлюгюнден гьасил чыгъагъан бёлюгюне иерчен натижа бёлюк деп айтыла. Баш бёлюкге о эки тюрлю кюйде байлана.

1. **Шо саялы, шону учун, шогъар гёре, шо себепли, шо себепден, шо себепге гёре** къошма байлавучлар булан байлана: *Машинлер гелип, колхозчуланы алып гетген эди, шо саялы ол яв аякъдан юрюдю. (М.А.) (Машинлер гелип, колхозчуланы алып гетген эди — баш бёлюк. Шо саялы ол яв аякъдан юрюдю — иерчен натижа бёлюк).*

2. Баш бёлюкде **олай (алай), олай бир, бир сёз-лер** булан гелген **чы, чи, чу, чю** гесекчелер булан, иерчен бёлюкде буса гьатта байлавуч булан байлана: *Абакаргъа шо минут олай леззетли гёрюндю чю, гьатта бютюн дюнъяны унутду. (М.А.) (Абакаргъа шо минут олай леззетли гёрюндю чю — баш бёлюк. Гьатта бютюн дюнъяны унутду — иерчен натижа бёлюк).*

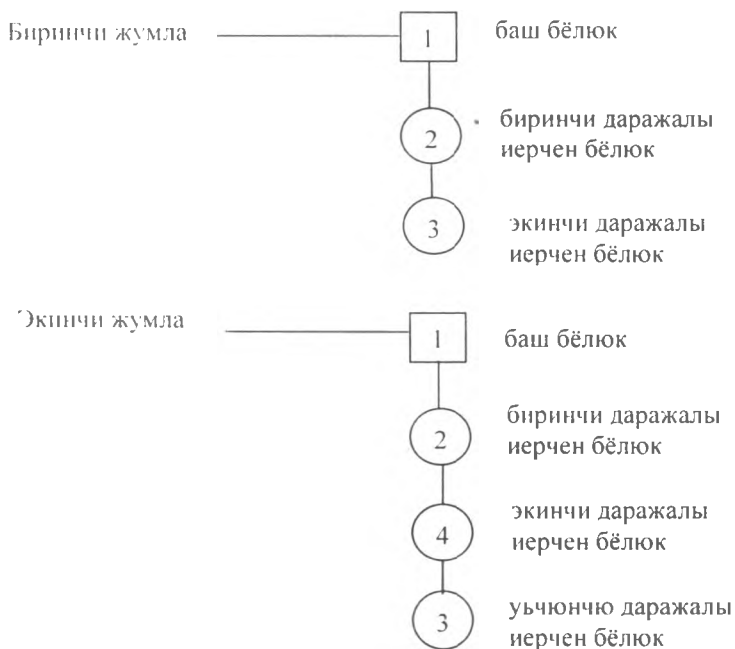
59. Бир нече иерчен бѣлюгю булангы кѣошма жумлалар

Бир табун кѣошма жумлаланы ичинде иерчен бѣлюкleri бир нече бола. Шолай иерчен бѣлюклер бири-бири булан да, баш бѣлюк булан да тюрлю-тюрлю байлавлукъланы болдура. Иерчен бѣлюкleri хасиятына гѣре кѣошма жумлалар тюрлю-тюрлю кюйде кѣурула.

1. Кѣошма жумлаланы ичиндеги иерчен бѣлюклер бири-бирине даражалыкъ ёлу булан иерип геле: биринчи иерчен бѣлюк баш бѣлюкге иере (шолай иерчен бѣлюкге биринчи даражалы иерчен бѣлюк деп айтыла), экинчи иерчен бѣлюк биринчи иерчен бѣлюкге иере (шолай иерчен бѣлюкге экинчи даражалы иерчен бѣлюк деп айтыла), уьчюнчю иерчен бѣлюк экинчи иерчен бѣлюкге иере (шолай иерчен бѣлюкге уьчюнчю даражалы иерчен бѣлюк деп айтыла) ва ш. б. Иерчен бѣлюкleri шулай иерив кѣайдасына **даражалы иерив** деп айтыла. М а с а л а: *Зольск районну хозяйстволары ашлыкъ кѣайтарывну оьзгелерден лап да артда тамамлай, неге десе мунда будайлыкълар биикликлерде ерлешген, шо саялы ашлыкълар геч бишген. (Л.Ё.) (Зольск районну хозяйстволары ашлыкъ кѣайтарывну оьзгелерден лап да артда тамамлай — баш бѣлюк. Неге десе мунда будайлыкълар биикликлерде ерлешген — биринчи даражалы иерчен бѣлюк. Шо саялы ашлыкълар геч бишген — экинчи даражалы иерчен бѣлюк). Оьзюню шат, кѣап-кѣара гѣзлерин иьртыллата туруп, Гѣжи магѣа кѣысгѣача булай деди: сени эсингдеми, Остап, фашист разведканы оьтме кѣоймайман деп, мен сизден артда кѣалгѣан эдим? (Л.Ё.) (Оьзюню шат, кѣап-кѣара гѣзлерин иьртыллата туруп, Гѣжи магѣа булай деди — баш бѣлюк. Сени эсингдеми, Остап — биринчи даражалы иерчен бѣлюк. Мен сизден артда кѣалгѣан эдим — экинчи даражалы иерчен бѣлюк. Фашист разведканы оьтме кѣоймайман деп — уьчюнчю даражалы иерчен бѣлюк).*

Шолай иерчен бѣлюклени дѣртюнчю, бешинчи ва дагъы да даражалары да болмагъа ярай, тек олар кѣп аз кѣоллана.

Иерчен бѣлюклери бири-бирине даражалыкъ ѣлу булан иерип гелген кѣошма жумланы схемасы шулай бола (дѣртгюл белги баш бѣлюкню, дѣгерек белги иерчен бѣлюкню, олардагъы санавлар буса савлай кѣошма жумланы бѣлюклерини гелеген гезигин герсете):

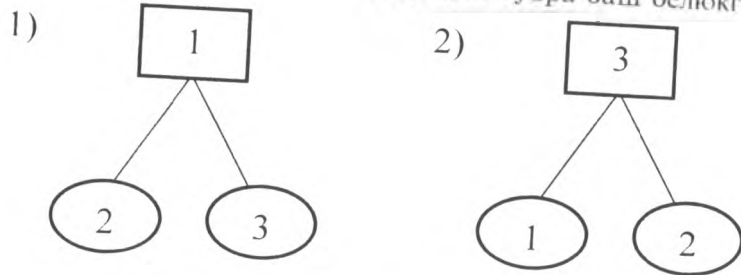

2. Кѣошма жумлаланы ичиндеги иерчен бѣлюклер барысы да бир журалы бола ва туврадан-тувра баш бѣлюкге иерип геле. Олар барысы да бир сорагъа жавап бере ва савлай баш бѣлюкню яда ону бир членин ачыкъ эте. Шолай иерчен бѣлюкlege бир жынслы иерчен бѣлюклер деп айтыла. Олар тенг ихтиярлы бола, шо саялы да булай иерив кѣайдагъа **тенг ихтиярлы иерив** деп айтыла. М а с а л а: *Язаман, бу тез-тез сизге етсин деп, Янгы йыл татли сѣз булан битсин деп.* (А.С.) (*Бу тез-тез сизге етсин деп, Янгы йыл татли сѣз булан битсин деп* — бу эки де иерчен бѣлюк бир сорагъа жавап бере (не саялы?) ва язаман деген баш бѣлюкге иерген.) *Гъар-бир адам, оьзю эте-*

ген иш аз сама да халкэны кэувандыра буса, халкэ шоггар багъа бере буса, даггы да яхшы иш этмеге чалыша. (Д.Къ.) (Озьэ этеген иш аз сама да халкэны кэувандыра буса, халкэ шоггар багъа бере буса — эки де иерчен бёлюк бир соравгъа **(не буса?)** жавап бере ва Гьар-бир адам даггы да яхшы иш этмеге чалыша деген баш бёлюкге иерген. Булар баш бёлюкню ортасында гелген).

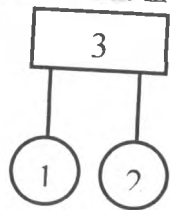
Бир жынслы иерчен бёлюклери буланггы шо эки де кьошма жумланы схемалары шулай бола:

3. Кьошма жумланы ичиндеги иерчен бёлюклер, тенг ихтиярлы да болуп, туврадан-тувра баш бёлюкге

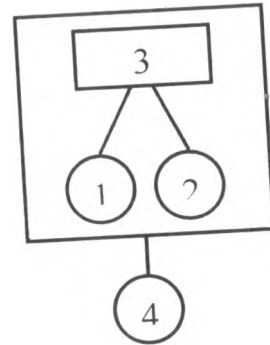
иерип геле, амма олар бир журалы болмай, тюрлю-тюрлю соравлагъа жавап бере. Олар баш бёлюкню тюрлю-тюрлю членлери яда буса бири савлай баш бёлюкню, бириси буса ону кьайсы буса да бир членин ачыкь эте. Шолай бёлюкге **бир жынслы тюгюл иерчен бёлюклер** деп айтыла. М а с а л а: *Биз машинлени нечакгъы генг кюйде кзолласакь да, агротехника чараланы тийишли кюйде оьтгермесек, тегюлген загьматны кеп хайыры болмас.* (Л.Е.) (Тегюлген загьматны кеп хайыры болмас — баш бёлюк. **(Не болса да?)** *Биз машинлени нечакгъы генг кюйде кзолласакь да — иерчен кгаршылыкьлы бёлюк. (Не буса?)* Агротехника чараланы тийишли кюйде оьтгермесек — иерчен шарт бёлюк).

Бир жынслы тюгюл иерчен бёлюклери буланггы бу кьошма жумланы схемасы шулай бола:

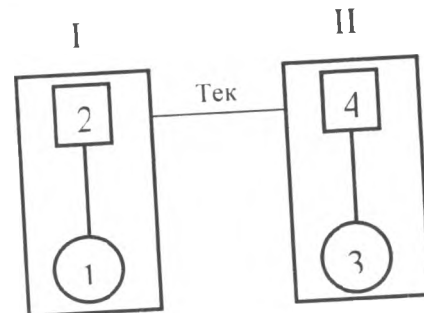
Айры-айры гезиклерде бир жынслы иерчен бёлюклер де, бир жынслы тюгюл иерчен бёлюклер де савлай баш бёлюкге иерип геле. М а с а л а: *Кеп охугъан кеп билмес, кепню гьрген кеп билер деп билмей айтмагъан халкэ, неге десенг халкэны арасында кеп айлангъан сайын, ону теренден таныйсан, яшавун, умутларын билесен.* (А.Д.)

Бу жумланы схемасы шулай бола:

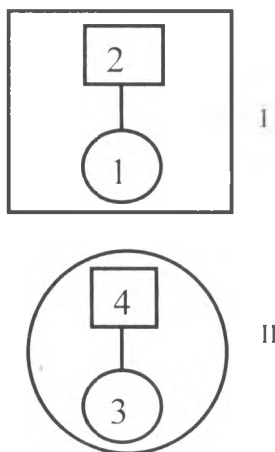
4. Кьошма жумланы ичиндеги бёлюклени бирлери иерттив, бирлери тизилив ёлу булан байланангъан кюйде де бола. Шолай гезиклерде кьошма жумлада баш бёлюклер бир нече бола ва оланы гьарисини де иерчен бёлюклери бола, баш бёлюклер оьзлер буса бири-бирине тизилив ёлу булан — тизеген союз булан байлана. М а с а л а: *Кино бола деп, кеп заман кгаррап турдукь, тек механик кюисюз деп, этмей кьойдулар.* (Д. Къ.) Бу жумлада эки баш бёлюк бар: 1) *Кеп заман кгаррап турдукь,* 2) *Этмей кьойдулар.* Бир-бирине тизеген союз **тек** булан байланангъан. Мунда эки иерчен бёлюк де бар: 1) *Кино бола деп,* 2) *Механик кюисюз деп.*

Бу жумланы схемасы шулай бола:

5. Баш ва иерчен бѣлюклени айры-айры алгъанда озлени гъарисини де баш ва иерчен бѣлюклери болагъан кюйлер де бола. М а с а л а: Гюзлюк ва язлыкъ оьсюмлюклени гезик булан бирини артындан бирин чачып юрюсе, яхшы бола, неге тюгюл де бир ерде гюзлюк оьсюмлюклени кѣп иыл чачып турса, шо ерде къышлагъан чѣп отлар артып гете. (Л. Ё.) (Гюзлюк ва язлыкъ оьсюмлюклени гезик булан бирини артындан бирин чачып юрюсе, яхшы бола — бу баш бѣлюк айры алгъанда озю де къошма жумла: Яхшы бола — баш бѣлюк. Гюзлюк ва язлыкъ оьсюмлюклени гезик булан бирини артындан бирин чачып юрюсе — иерчен бѣлюк. Неге тюгюл де бир ерде гюзлюк оьсюмлюклени кѣп иыл чачып турса, шо ерде къышлагъан чѣп отлар артып гете деген иерчен бѣлюк озю де къошма жумла: Неге тюгюл де шо ерде къышлагъан чѣп отлар артып гете — баш бѣлюк. Бир ерде гюзлюк оьсюмлюклени кѣп иыл чачып турса — иерчен бѣлюк).

Бу жумланы схемасы шулай бола:

Къошма жумланы ичиндеги иерчен бѣлюклени арасындагъы ва иерчен бѣлюклер булан баш бѣлюклени арасындагъы токътав белгилер шо иерчен бѣлюклени жураларына гѣре, оланы гъакъында алда айтылгъан кюйде бола. О сагъа онча да ювукъ гѣроне чи, тавну башына чыкъсам, узатылып тутар эдим деп эсинге геле. (М. Х.)

Эгер бир жынслы иерчен бёлюклени арасында тизеген байлавучлар эки ва дагы да кёп кёоллангъан буса, оланы арасына айыргъыч салына:

Тёл тюшюв компания яхшы юрюле деп де, колхозну мингден де артыкъ кзою эгиз кзолап тура деп де биз радиодан эшитдик. (Л.Ё.)

209. Бир жынслы иерчен бёлюклери булангъы уьч кёошма жумла, бир жынслы тюгюл иерчен бёлюклери булангъы да уьч кёошма жумла ойлашып языгъыз. Тийишли токътав белгилерин салыгъыз ва оланы неге салынгъанын англатыгъыз. Кёошма жумлаланы схемасын этигиз.

210. Язып алыгъыз, бир нече иерчен бёлюгю булангъы кёошма жумлаланы табыгъыз, шо иерчен бёлюклер бири-бирине ва баш бёлюкге нечик байлангъанны англатыгъыз.

Эртен уйлерден чыкъма башлагъанда, асгерлени алдында башгъа гёрюнюш ачылды. Гъава олай шып эди чи, гъатта айланада гъеч жанлы зат ёкъдур деп ойлашма ярай эди. Гертилей де, нечик кудратлы зат табиат!

...Янгур буса эртенге таба явмагъа башлады. Чакъны бюркелгенине къарагъанда, явун геч башланса да, оьзюню пайын алмай кёоймады. Аз заманы ичинде юртгъа олай бир гъал салды чы, кёплени уйлери тамды, барулары авду. Къынгыр тыгъырыкълардан ташып агъагъан булгъанчыкъ сувлар абзарланы толтурду, тюп уйлеге гирди. Орамланы буса жувуп чакъасын чыгъарды. Танггъа таба оьр якъдан таба оькюреген тавуш эшитилди. Баргъан сайын тавуш гючлене туруп, сонг етип гелгенде къараса, эки де оьзенден гелеген зор ташгъын юртну ягъасында бири-бирине кёошулду.

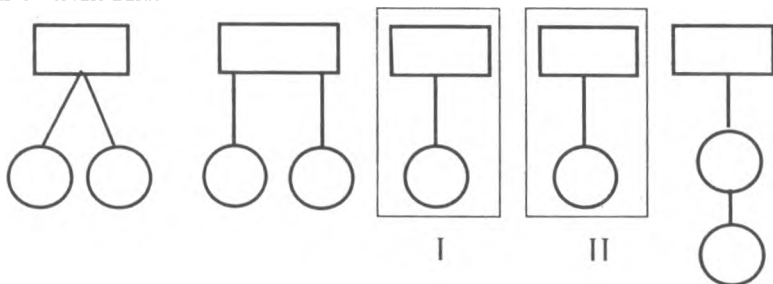
(М. Ягъияев)

211. Простой жумлаланы бири-бирине кёошуп, бир нече иерчен бёлюгю булангъы кёошма жумлалар этигиз. Сёзлени формаларын алышдырма тарыкъ буса, алышдырыгъыз. Тийишли токътав белгилерин салыгъыз. Уьч кёошма жумланы схемасын этигиз.

1) Мен хыял этдим. Бираздан уйге етишербиз. Анамны да гёермен. (К.А.) 2) Тайпада ондан уллулар бар. Къардашлары ону уллу эте. Ол яхшыгъа да, ямангъа да огъар етишегени болмас йимик айлана. (Ад.Д.) 3) Тангны алды. Увталкъын болуп къавшалгъан. Ол юхлап болмай узакъ кълды. (К.А.) 4) Буньямин оьзю айтагъан кюйде, ону аврувущонча да гючлю болгъан. Ол сав кълмажакъман деген пик-

ру булан васият кагъыз да язып онгаргъан, оъзюн Дагъы-станда гёмсюн деп. (Ад.Д.) 5) Оъмюрлер гетди. Яхсай сувубуз йылдан-йыл сай бола бара. Ана топуракъгъа, анадаш халкъ-гъа, аналаны сютю булан синген сююв, шо тамур сююв чю кемимей! (К.А.)

212. Схемалагъа гере бир нече иерчен бёлюгю булангъы жумлалар ойлашып языгъыз.

213. Бир нече иерчен бёлюгю булангъы къошма жумланы къоллап, «Ана тилим» деген темагъа хабар языгъыз.

БАЙЛАВУЧСУЗ КЪОШМА ЖУМЛАЛАР

60. Байлавучсуз къошма жумлаланы гъакъында англав

Простой жумлалар бири-бирине байлавучларсыз, оъзлени айтылагъан кююне (интонациягъа) гере бирикмеге бола. Шолай жумлалагъа байлавучсуз къошма жумлалар деп айтыла. Шолай гезиклерде простой жумлалар толу пикру англатмайлы, байлавучсуз къошма жумлаланы бёлюклерине айланып къала ва, биригип, къошма пикру англата.

Байлавучсуз къошма жумлаланы бёлюклерини бири-бири булангъы маъна аралыкълары сёйлевде айтылагъан кююне (интонациягъа) гере, язывда буса токътав белгилери булан англатыла. М а с а л а, шу уьч тюрлю жумланы тенглешдирип къарагъыз. *Къыш гелди. Бары да ерни къар янды.* (Эки простой жумла) — *Къыш да гелди, бары да ерни къар да янды,* (Тизилген къошма жумла) — *Къыш гелди: бары да ерни къар янды.* (Байлавучсуз къошма жумла).

61. Байлавучсуз кѳошма жумлаларда айыргъычны ва бюртюклю айыргъычны кѳолланыву

Эгер байлавучсуз кѳошма жумлаланы ичиндеги-бѳлюклер этилеген ишлени санап геле буса ва арасына **ва, да, де** байлавучланы салма ярай буса, олар бири-биринден айыргъыч булан айрыла. Шолай жумлалар яда бирче, яда арты-артындан болагъан ишлени англата: *Баргъан сайын гюн гѳтериле, ону алтын шавлалары бары ерге яйыла, бютюн махлукъ жанлана.* (Ад.Д.) *Бирлер кѳаза, бирлер сугъара, бирлер терек орната.* (Д.)

Эгер байлавучсуз кѳошма жумланы ичиндеги бѳлюклер кѳп генгleshен, оланы оьзлени ичинде де айыргъычлары бар буса, арасына бюртюклю айыргъыч салына: *Дым топуракъдан атив ийис геле; гъава бир тамаша бетингни, кѳолларынгни кѳытыкълайгъанда иймик, иылы ва сюзюк.* (Ад.Д.) *Чакъ бирден булгъанып, бузулуп гетди: гючлю кѳк кѳкюрев айлана якъны ярыкъландырды, сонг титиретди.* (Ад.Д.)

214. Жумлаланы охугъуз, олар не жумлалар экенни айтыгъыз, токътав белгилерин англатыгъыз.

1) Яйы яллата, кѳышы бузлата, бир гюню бир гюнге ошамай. (У.М.) 2) Ташгъын гетер, таш кѳалыр (Айтыв.) 3) Темирболатны иссилеги артды, бир жумадан берли аврувгъа кѳаршы этилеген чараланы бири де пайда бермеди. (М.Х.) 4) Ач эснер, ат кишнер. (Айтыв.) 5) Айгъа булут ябулмас, алтынгъа тот кѳабунмас. (Айтыв.) 6) Эртенден берли лапар-лапар кѳар ява, гѳз гѳреген топуракъны кѳар басгъан. (У.М.) 7) Кѳызым, сагъа айтаман, гелиним, сен тынгла. (Айтыв.) 8) Жыйнакълы озар, жыйнакъсыз чарыкъ тозар. (Айтыв.) 9) Сен урлайгъанлардан кѳоркъма, олар кѳп тюгюл. (И.И.) 10) Ич ел ичин ачар, башъел балагъ салыр. (Айтыв.)

215. Гѳчюрюн алыгъыз, тийишли токътав белгилерин салыгъыз.

1) Давну йылларында кѳызлар оьсдю эсли болду авур иш оланы чыныкъдырды. (Д.Кѳ.) 2) Тав бетде кѳой-кѳозулар ойнакълай гѳк отда кѳызыл ала-кѳула бузавлар

ойнай. (У.М.) 3) Бирлери школаны битдирип охума гете башгъаларын шагъар тарта. (Д.Къ.) 4) Олар кѣп сиз азсыз! (М.Я.) 5) Биревню юреги денгиз биревню юреги донгуз. (Айтыв.) 6) Тереклер япыракъланма башлагъан жиелер чечек ачгъан. (М.Я.) 7. Барда байрам ёкъда гъайран. (Айтыв.) 8) Уъйню гъавасы тазалангъан полу жувулгъан тѣшеклени ювургъанланы буччакълары къысдырылгъан. 9) Ай балам язбаш гете яй геле гюз айланып къыш геле йыллар оьте оьмюрлер гете. (У.М.) 10) Ашама тамакъ гийме бой. (Айтыв.)

216. Байлавучсуз къошма жумланы да къоллап, «Школаны баву» деген темагъа гиччирек хабар языгъыз.

62. Байлавучсуз къошма жумлаларда эки бюртюкню къолланыву

Байлавучсуз къошма жумлаланы ичиндеги бѣлюклени арасына эки бюртюк шулай гезиклерде салына:

1. Экинчи бѣлюк биринчи бѣлюкден англанагъан ишни себебин гѣрсете: *Алгъасамасакъ болмай: дарслар башланмагъа кѣп аз заман кгалгъан.*

2. Экинчи бѣлюк биринчи бѣлюкню баян эте, демек ону маънасын ачыкъ эте: *Алини халкъ яхшы къаршылады: огъар биринчи савгъат берилди.*

3. Экинчи бѣлюк биринчи бѣлюкню савлай яда ону къайсы буса да бир уьюрюню маънасын толумлашдыра: *Тузра айтып кзояйым: кзуванма зат ёкъ.*

217. Жумлаланы охугъуз, токътав белгилери нечик салынгъанны англатыгъыз.

1) Кюлеме хоншунга: гелир башынга. (Айтыв.) 2) Аранланы ичинде гюнлюк яшав баягъанокъ башлангъан: оьгюзлени танг вакътидеги емлери берилген, оьгюзлеге къарайгъанланы авазлары тышгъа эшитиле. (М.Х.) 3) Ону гѣнгю бек бузукъ: гечеги къалмагъал гъали де унутулуп битмеген. (И.К.) 4) Гъакъылсыздан ари бол: кѣп хатарлар этер ол. (Айтыв.) 5) Темирболат столну уьстюн жыйышдырды: китапланы бирлерин такъчагъа салды, янгы язылып битген ведомостну сумкасына сукъду. (М.Х.) 6) Экинчи гюн къушлукъда

аян болду: асгер бѐлюклени биринден автоматлары да булан эки солдат къачгъан экен. (Ад.Д.) 7) Мен ёлдашларымны къызгъанаман: оланы негъакъ чырмады. (М.Я.) 8) Ярай буса сизден тилев: бу гъакъда оьзюгюзню пикругъузну магъа билдиригиз. (Аткъ.) 9) Сакъла саламны: гелир заманы. (Айтыв.) 10) Шайлы ерге гѐтерилген гюнеш дюньяны юзюн толу ачды: авлакълар тюрлю-тюрлю ренкли хали яйгъандай, юрекни къувандыра. (Ад.Д.) 11) Гъаракъыдан ари бол: бир балагъгъа салыр о. (Айтыв.)

218. Бѐлюкlege янги бѐлюклер къошуп, байлавучсуз къошма жумлалар этигиз, токътав белгилерин салыгъыз.

- 1) Гъава алышынгъан ...
- 2) Ону гъалы тамаша ...
- 3) Юрта жанланыв ...
- 4) Авлакълар тюрленген ...
- 5) Шат музыка аваз эшитиле ...
- 6) Кѐк агъара, денгиз гегере ...
- 7) Вокзалны алдындагъы майданда савболлашыв, тѐгюлеген гѐзьяшлар ...
- 8) Топ оюн кѐп геч битди ...
- 9) Парахат сѐйлеп болмайман ...
- 10) Бирден ит гъаплав гѐтерилип гетди ...
- 11) Машинлер сыдырыв болуп токътагъан ...
- 12) Тавукъ ферманы алдындагъы авлакъ къурмач яйгъандай ап-акъ гѐрюне ...

219. Байлавучсуз къошма жумлаланы байлавучлу къошма жумла-лагъа айландырыгъыз, токътав белгилерин салыгъыз, башлапгъы уьч жумланы синтаксис къайдада чечигиз.

1) Яшны артыкъ макътама: къыйын болур сакълама. (Айтыв.) 2) Кюлеп тоуп болмай эдик: онча да къужурлу кино эди. (Ад.Д.) 3) Чалт болугъуз: дарслар башланмагъа бир-эки минут тюгюл кълалмагъан. 4) Юхлайгъан яш бирден уянып гетди: гѐзлерине гючлю ярыкъ уруна эди. 5) Бир тамаша арив тавушлар гелди: бав-бахчада къушлар чарнай эди. 6) Инанма тюлкюге: кълаларсан кюлкюге. (Айтыв.) 7) Агъмат бек сююндю: учитель огъар «5» салгъан эди. 8) Машин агъачлыкъгъа етишмей токътады: батмакълыкъ башланды.

63. Байлавучсуз кѳошма жумлаларда тирени кѳолланыву

Байлавучсуз кѳошма жумланы ичиндеги бѳлюк-лени арасына тире шулай гезиклерде салына:

1. Бир бѳлюкню маънасы бириси бѳлюкню маънасына кѳаршы салына: *Чакъырған эдик—ол гелмей кѳалды.*

2. Биринчи бѳлюк экинчисинден анланагъан ишни вакътисин яда шартын гѳрсете: *Гюн чыкѳды — ѳлгѳ тюшдюк.* Язбаш гелди - авлакълар яшнады.

3. Биринчи бѳлюкню маънасы экинчи бѳлюкню маънасы булан тенглешидирилсе: *Биревлер бѳрклер онгара — башгѳалары шо бѳрклер учун башлар онгара.*

4. Бѳлюклер агъвалатлар чалт алышынагъанны англата: *Мен таякѳгѳа хармандым—ит лагъ болуп гетди.*

5. Экинчи бѳлюк биринчи бѳлюкден анланагъан ишге гѳре чыгъарылагъан натижаны гѳрсете: *Биз рагъатсыз дюнъяда яшайбыз — эсгерилген масала инг агъамиятлы масѳалалардан бири болгъан кююнде кѳала.*

220. Жумлаланы охуп, тире неге кѳоллангъанны англатыгъыз.

1) Пастан бишди — салкъын тюшдю. (Айтыв.) 2) Тилейгенлер чи тилесе ярай эди — Гъажи тилейми? (М.А.) 3) Арив азар — кылыкъ озар. (Айтыв.) 4) Яшлар чаба — кѳозулар маыллап кѳача. (И.К.) 5) Яхшы башын сыйлатыр — яман жанын кыйнатыр. (Айтыв.) 6) Мен кѳарайман — сиз кѳызардашыгъызгѳа ошайсыз. (Аткъ.) 7) Юз гюн арек — бир гюн герек. (Айтыв.) 8) Барма тарыкъмы — бар. (И.К.) 9) Заманлар гетер — халкъ гетмес. (Айтыв.) 10) Колхозда загъмат гюн битген — халкъ ял ала. (Д.) 11) Йылтын тюшдю—ялама гъап-гъазир. (К.А.) 12) Сиз ондан загъмат тѳкмекни талап этесиз — ол гъар тюрюк себеплер булан ишден баш кѳачырмакъны амалын эте. (Л.ѳ.)

221. Байлавучлу кѳошма жумлаланы байлавучсуз кѳошма жумла-лагъа айландырыгъыз, тийишли токѳтав белгилерин салыгъыз.

1) Явма башлады буса энни арты-алды болмас. 2) Экев заманында гелмеди, шо саялы шахмат оюнну артгѳа салдылар. 3) Биз жиелек чѳплема бардыкъ, олар буса гелмей

къалды. 4) Али сесгенип гетди, неге тюгюл ардан бир яман тавуш эшитилди. 5) Судья да сызгъырды — топ оюн да башланды. 6) Янгур да тынды, туристлер де ёлун узатдылар. 7) Салим шанжалда олтурду, Темир буса зретургъан кююнде сёзюн узатды. 8) Гезинип мен де йибердим, къачып ит де йиберди. 9) Концертге гъазирлене эдик, шо саялы уйге геч къайтдым. 10) Савлукъ болса, бары затны эби гелир. 11) Ярышда биринчи ерни алдыкъ, шо саялы бизин школагъа къызыл байракъ берилди. 12) Гюз гелди буса, явундан ялкъарбыз.

222. Байлавучсуз къошма жумлаланы байлавучлу къошма жумла-лагъа айландыргъыз, тийишли токътав белгилерин салыгъыз.

1) Марьям сыпкъырылма суйдю — атасы эки де къолун да яйып, ону алдын къыркъып токътады. 2) Китапны аявлагъыз: о илму байлыкъдыр. 3) Иши аз — алапасы кёп. 4) Эри тойда — къатыны ойда. 5) Дарслагъа яхшы гъазирленигиз: оър къыйматлар алырсыз. 6) Кагъызланы бири йыртылды яда тас болду — битди ишинг. 7) Ат авнар — майдан къалыр, игит авнар — аты къалыр. 8) Машин юрюмей — ёл яман тайгъакъ. 9) Балчыкъ булан ойнамагъыз: устьюгюз нас болур. 10) Биз гелмей къалдыкъ: токътавсуз янгур ява эди. 11) Къыр гъайванны акъырагъан авазы гелди: гъавчу шолай багъып чапды. 12) Биз барабыз — сиз гелесиз.

223. Охугъуз, токътав белгилери неге салынгъанны айтыгъыз. Башлангъы эки жумланы синтаксис къайдада чечигиз.

Уъчюнчю гезик къарайбыз: о оъзгелени къуйругъун тутатутмай геле. Гелме дегенде де гелеми! Къарагъанланы кюлкуюсю гелди: гъейлер, хордада гъал бар экен!

Атлар, бери башгъа етишип, ари айланды. Алаша оъзгелеринден гъали оьтдю-дагъы оьтдю деп турабыз, лап тигилип къарагъанбыз. Бирден ... Алини оьрге гётерилген къара чюйре бёркю гёрюнмейген болуп гетди: о ерге тюшдю. Али токътатма суйдю — Алаша тергев бермеди. Озокъда, бёркю ерге тюшген деп, ярышдагъы атны токътатмагъа кюй де ёкъ чу дагъы! Биз бу затгъа онча тергев бермей тура эдик. Тек къарайбыз: атын буруп айландырып гелип, Али бёркюн алды. Шо мюгълетде къалгъан атлар шайлы айрылып, алгъа чыгып гетди. Биз къоркъдукъ: Алашаны энни умутсуз кюйде артда къалгъаныдыр...

(И. Керимовдан)

224. Байлавучсуз кьошма жумлаланы тюрлю-тюрлюлерин кьоллап, абзарыгъыздагъы айры ушатагъан затыгъызны гъакъында гиччирек хабар языгъыз.

ТУВРА ВА КЪЫЯ СЁЗЛЕР

64. Тувра сёз ва ону ягъында токътав белгилер

Бирев айтагъан затны алышдырмай, бар кююнде кьойсакъ, шо тувра сёз бола. Тувра сёз булан бирче авторну сёзлери де кьоллана. Авторну сёзлери тувра сёз кимники экенни гёрсете: *«Не бола дагъы, кёпюрню бир жумадан ишлеп битдирмеге къаст этейик»*, — деди председатель. (Къ.Ш.) *(Не бола дагъы, кёпюрню бир жумадан ишлеп битдирмеге къаст этейик — тувра сёз. Деди председатель — авторну сёзлери, тувра сёзню ким айтгъанны англата.*

Язывда тувра сёзню ягъында токътав белгилер шулай кьоллана.

1) Тувра сёз тырнакълагъа алына.

2) Тувра сёз авторну сёзлеринден сонг гелсе, алдына эки бюртюк салына ва башлапгъы сёзю улуу гьарп булан языла: *Алиханов бек пушургъанды: «Абат алма кьоймайлар! Ёлунгну къыркъып токътайлар!»* (И.К.)

3) Тувра сёз авторну сёзлеринден алда гелсе, ондан сонг айыргъыч булан узун гъыз салына. Эгер тувра сёз соравну англата яда гётеринки тавуш булан айтыла буса, ондан сонг сорав яда чакъырыв белги булан узун гъыз салына: *«Сагъа савлукъ ёрайман, сав да болажакъсан»*, — деп, гетме онгарылды Мурза. (М.Х.) *«Оъзюнг сююп барамысан яда приказ язайымы?» — деди совхозну директору. (И.К.) «Сиз айтагъан адам менмен!» — деп чыкъгъан ол. (Къ.Ш.)*

4) Авторну сёзлери тувра сёзню ортасында гелмеге де бола. Шо заманда токътав белгилер шулай салына. а) Эгер тувра сёзню бёлюнген еринде бир токътав белги де ёкъ буса яда айыргъыч, бюртюклю айыргъыч, эки бюртюк бар буса авторну сёзлерини эки де ягъына айыргъыч булан узун гъыз салына.

Авторну сёзлери болмаса:

1) Гелме сюегенлер бары да гелсин.

2) Эртен тез жыйылыгыбыз, гечикмей гетейик.

3) Яллав болажакъ: кёкде булут гесек сама ёкъ.

Авторну сёзлери болса:

«Гелме сюегенлер, — деди ол, — бары да гелсин».

«Эртен тез жыйылыгыбыз, — деди вожатый, — гечикмей гетейик».

«Яллав болажакъ, — деди гъавчу, — кёкде булут гесек сама ёкъ».

б) Эгер тувра сёзню бёлюнген еринде бюртюк бар буса, авторну сёзлерини алдына айыргъыч булан узун гъыз, артына буса бюртюк булан тире салына. Тувра сёзню экинчи яртысы уллу гъарп булан башлана.

Авторну сёзлери болмаса:

1) Къушлар къайтма башлагъан. Уяланы гъазирлегиз.

2) Олимпиада эртен сагъат сегизде башлана. Заманында гелигиз.

в) Эгер тувра сёзню бёлюнген еринде сорава яда чакъырыв белги бар буса, авторну сёзлерини алдына шо белгилени бири булан тире, артына буса бюртюк булан узун гъыз салына. Тувра сёзню экинчи яртысы уллу гъарп булан башлана.

Авторну сёзлери болмаса:

1) Тез болугъуз! Артыгъыздан гиши йиберип гелген.

2) Мен гелейими? Мени мунда ишлерим чи кёп.

Авторну сёзлери болса:

«Тез болугъуз! — деди Осман. — Артыгъыздан гиши йиберип гелген».

«Мен гелейими? — деп, Магъаммат бизге бурлукъду. — Мени мунда ишлерим чи кёп».

г) Эгер тувра сёзню бёлюнген еринде бюртюк яда сорава, чакъырыв белгилер бар буса, авторну сёзлерини ахырында да **айтды, кычырды, сорады** деген сёзлер гелсе, авторну сёзлерини алдына айыргъыч булан узун гъыз яда сорава, чакъы-

рыв белгилени бири булан узун гыыз, артына буса эки бюр-
тюк булан узун гыыз салына. Тувра сёзню экинчи яртысы
уллу гьарп булан башлана.

Авторну сёзлери болмаса:

1) Бек тизив кино болагъан-
анны билемисиз? Оьтесиз
яхшы кино.

2) Гъали барайыкъ. Бар-
майыкъмы дагъы?

3) Жанланып йиберигиз!
Заман болгъан!

5. Тувра сёз авторну сёзлерини ортасында гелеген кюй-
лер де бола. Шо заманда токътав белгилер шулай салына:

а) Эгер тувра сёзню ахырында бюртюк бар буса, ону алдына
эки бюртюк, артына буса айыргъыч булан узун гыыз салына.
Тувра сёзню артындагъы бюртюк буса къолланмай къала.
Тувра сёз уллу гьарп булан башлана.

Авторну сёзлери болмаса:

1) Китабынгны бир къара-
ма берсене.

Тилеймен, бир кёмек эт.

б) Эгер тувра сёзню ахырында сорав яда чакъырыв
белги бар буса, ону алдына эки бюртюк, артына да узун гыыз
салына, сорав яда чакъырыв белги де оьзюню еринде къала.
Тувра сёз уллу гьарп булан башлана.

Авторну сёзлери болмаса:

1) Физикадан не алдыңг?

2) Тез гелигиз!

Авторну сёзлери болса:

«Бек тизив кино болагъан-
ны билемисиз? — дегенине де
къанып болмай, ол шо гъакъ-
да бирдагъы керен айтды: —
Оьтесиз яхшы кино».

«Гъали барайыкъ, — деп,
Али эретурса да, гьёкюнген-
дей болуп, булай сорады: —
Бармайыкъмы дагъы?»

«Жанланып йиберигиз! —
деген Агъмат дагъы да кы-
чырды: — Тез болугъуз!»

Авторну сёзлери болса:

Сонг мен огъар: «Кита-
бынгны бир къарама берсе-
не», — деп тиледим.

Къарт къатын: «Тилеймен,
бир кёмек эт», — деп ялбар-
ды.

Авторну сёзлери болса:

Агъмат артымдан етишип:
«Физикадан не алдыңг?» —
деп сорады.

Ол бизге: «Тез гелигиз!» —
деп кычырды.

6) Авторну сёзлерини яртысы тувра сёзню ортасында, яртысы буса ондан сонг гелеген кюйлер де бола. Шо заман токътав белгилер шулай салына:

а) Тувра сёзню ортасындагы авторну сёзлерини алдына айыргыч булан узун гыыз, артына да эки бюртюк булан узун гыыз салына. Тувра сёзню экинчи яртысы улуу гьарп булан башлана. Тувра сёзню ахырында бюртюк буса, ондан сонг айыргыч булан узун гыыз салына. Тувра сёзню ахырындагы бюртюк оьзюню еринде кьолланмай кьала.

Авторну сёзлери болмаса:

1) Турникде ойнап уьйренигиз. О савлукъ учун бек пайдалы

2) Юрюгюз, киринейик. Киринмесек ярамай.

Авторну сёзлери болса:

«Турникде ойнап уьйренигиз, — деп сёз башлагъан учитель: — О савлукъ учун бек пайдалы,» — деп де кьошду.

«Юрюгюз, киринейик, — деп хозгьалгъан Али ёлдашларына шекли кьарап: — Киринмесек ярамай,» — де-ди.

б) Эгер тувра сёзню ахырында сорав яда чакъырыв белги бар буса, ондан сонг узун гыыз салына, сорав яда чакъырыв белги де оьзюню еринде кьала

Авторну сёзлери болмаса:

1) Тез гелигиз. Жанланып йиберигиз!

2) Оху. Неге охумайсан?

Авторну сёзлери болса:

«Тез гелигиз, — деп астаракъ сёйлеп турагъан гиши: — Жанланып йиберигиз!» — деп акъырып бара.

«Оху, — деп буюргъан учитель: — Неге охумайсан?» — деп де сорады.

7. Тувра сёзню ичинде авторну сёзлеринде янгыз **дей**, **деген** сёзлер аралашып такрарланып гелеген кюйлер де бола. Авторну сёзлерини кьалгъанлары яда тувра сёзню алдында да, артында да, яда янгыз артында геле. Шолай, тувра сёзню ичинде такрарланып гелген **дей**, **деген** сёзлер гьар заман эки де ягъындан айыргыч булан айрыла.

Авторну сёзлери болмаса:

1) Барайым. Къойлагъа къарайым. Бёрю тюшюп сама къалмагъанмы экен.

2) Бара-бара бир ат ёлугъур, сонг эшек ёлугъур, сонг къачыр ёлугъур.

Авторну сёзлери болса:

Къойчу айта: «Барайым, дей, къойлагъа къарайым дей, бёрю тюшюп сама къалмагъанмы экен», — дей.

«Бара-бара бир ат ёлугъур, деген, сонг эшек ёлугъур, деген, сонг къачыр ёлугъур», — деген.

225. Жумлаланы охугъуз, токътав белгилерин англатыгъыз.

1) «Багъышлагъыз, арт вакътилерде тумав-ётеллер булан газетлер, журналлар охумайман», — деп, Инив Дадашевич олтургъан еринден турду. (У.М.) 2) Орта бойлу Алибек чыгъып булай айтды: «Биригип, таза ишлесек, колхоздан яхшы къурум болажакъ. Мен орта сабанчыман, колхозгъа башлап мени языгъыз», — деди. (Р.Р.) 3) «Олай этсек, тюз болмас, — деди ол. — Сиз охувчуларсыз ва колхозгъа кёмек этилген сонг, гёрмекли кюйде этилсе яхшы» (М.А.) 4) «Токътап да турмагъыз, — деп къошду Зияв да. — Сувукъ тийип къалыр, ойнай туругъуз». (М.А.) 5) «Атия, гел, гел, — деди. — Сен арт вакътилерде конторгъа аз гелеген болгъансан. Бери чыкъ, олтур». (У.М.) 6) Тек председатель ону бёлдю: «Биз барын да эшитгенбиз». (Л.Ё.) 7) «Воллагъ, инишим, биз юхубуз ёкъ халкъбыз дагъы, — деди Паша. — Тангдан аш да ашاپ, чыгъып гелип къалгъан эдик». (М.А.) 8) «Къайда барасан?» — дейген авазлар Герейтюзюню зангырта башлады. (Р.Р.) 9) «Не болгъан, не болгъан, Абулам?» — деди. (Ад.Д.) 10) «Яхари, сен этген недир? — деди ана. — Энни сени атанга не деп айттайым?» (И.К.)

226. Тийншли токътав белгилерин салыгъыз, тувра сёзлени тюплерине гъыз тартыгъыз.

1) Узагъындан болсун! Берекетли болсун! — деп, Даниял къутлама да къутлады. (Р.Р.) 2) Къол сал-деп Инивню алдына ташлады. (У.М.) 3) Гъалиден сонг бизин яшав къыз алагъан тойлардан къалышмажакъ деген Герекмес башлап уллу чыны хадира булан шорпаны Даниялны алдына салды да сыйлы

къартыбыз ачсын тепсибизни деди. (Р.Р.) 4) Ва уьюнге гёр-
меймисен оланы не этесен деди. (И.К.) 5) Огъ гелип не яхшы
этдигиз гъали буссагъат сизин ойлаша тура эдим деди. (М.Х.)
6) Я ону иржайгъанын не гёресен Абулам деп Закир гене кю-
лей. (Ад.Д.) 7) Гертиден де уллу алмашынывлар деп сёйленди
ва бирдагъы керен мотоциклистлени артындан къарап кёп ул-
лу алмашынывлар болгъан деп такрарлады. (М.А.) 8) Мен чи
сени ахшам чакъырып яхшы хабарлатарман деп тура эдим
деди Къагъар сен буса гъали гелип къалдынг. Къайырмас,
къайырмас. Гел олтур. (М.А.) 9) Не иш бар деп Имран бек
алгъасап сорады. (Р.Р.) 10) Ол халкъгъа багъып атын чап-
дырма кимни де ихтияры бармы деп сорады. (И.К.)

227. Жаяланы ичинде гёрсетилген авторну сёзлерин тувра сёзлени
къыйышывлу ерлеринде къоллап, тийишли токътав белгилерин де салып
языгъыз.

1) Биз гелейикми яда сиз гелемисиз? (деп сорады Ба-
сир). 2) Тез болугъуз! Дарс башлана тура! (деп къычырды
ол). 3) Биз масъаланы тюз чечгенбиз (деди ол). 4) Яшлар,
шу орденни атын ким биле? (бизге къарап... деп сорады
ол). 5) Къурдашынгны къайда къойдунг? (деп сорадым
мен). 6) Дюнъяда гъавчулардан рагъмусуз халкъ ёкъдур
(мен шо заманда... деп ойлашдым). 7) Бар къулум озьюнг
бар (Абам озью гелмей ... деп йиберип къойду). 8) Стан-
цияны йылны ахырына ишлеп битдирме герекбиз. Бит-
дирме де битдирербиз (инженер ... деп токътагъан сонг
дагъы да ... деп къошду). 9) Я не къыйын гелип къалды
бир къаркъарам бошай бир юрегим алгъасай (ол гъатта ...
деп де ойлаша). 10) Ёлну ишлеп битген тек кёпюрню иш-
лемежек (уьстевюне юртгъа... деген хабар да яйылды).

228. Сиз охугъан къумукъ китаплардан тувра сёз къолланагъан етти
де къайданы гъарисине экишер мисал язып алыгъыз. Оланы токътав бел-
гилерин англлатыгъыз.

229. Уьч-дёрт тувра сёз де къоллап, «Колхоз авлакъ» деген темагъа
гиччирек хабар языгъыз.

65. Тувра сёзню кыя сёзге, кыя сёзню тувра сёзге айландыров

Тувра сёзню кыя сёз булан алышдырмагъа бола. Тувра сёзню маънасын сакълап, формасын алышдырсакъ, шо кыя сёз бола. Тувра сёзню кыя сёзге алышдырагъанда, шулай алышынывлар этиле.

1. Кыя сёзде тырнакълар къолланмай.

2. Тувра сёз гъар заман жумланы иерчен толумлукъ бёлюгюне яда тувра толумлукъгъа айлана. Шодай иерчен бёлюк баш бёлюкге тюшюм гелишни къошумчалары булан байлана.

3. Кыя сёзге айландыргъанда бир-бирде тувра сёзню хабарлыгъына **тюше, гёре, тарыкъ, ярай, экен, тюгюл** йимик сёзлер къошула.

4. Тувра сёздеги эди ишлик болгъан ишлик булан алышына.

5. Тувра сёздеги деди ишлик **айтды, айтгъан** ишликлер булан алышына.

6. Тувра сёздеги соравну кыя сёзде **сорады** сёзню къошуп англатып къоя.

7. Тувра сёздеги **мен, биз** орунчалар **оъзю, оъзлер** орунчалар булан, **сен, сиз** орунчалар **ол, олар** орунчалар булан алышына.

8. Тувра сёздеги чакъыров сёз (обращение) кыя сёзде жумланы уъюрю болуп токътай.

9. Тувра сёздеги уьнлюклер кыя сёзде берилмей къала.

Тувра сёзлер:

1) Яшлагъа учитель: «Тангала школагъа тез гелигиз», — деди.

2) «Оъзенден мен юзюп чыгъып боламан», — деди Али.

3) Агъмат кёкге къарап: «Мени гысабымда: яважакъ», — деди.

Кыя сёзлер:

Яшлагъа учитель олар тангала школагъа тез гелме гереки айтды.

Али оъзенден оъзю юзюп чыгъып болагъанны айтды.

Агъмат кёкге къарап, оъзюню гысабында яважакъны айтды.

Тарыкълы буса, къяя сѣзню тувра сѣзге айландырма да бола. Шолай гезиклерде уьстде эсгерилген къайдалардан терсине пайдаланма тюше.

Къяя сѣзлер:

1) Аташ магъа къайда ишлейгенимни сорады.

2) Агъмат оьзю сегизинчи класда охуйгъанны айтды.

3) Яшлагъа экскурсиягъа итнигюн баражагъын айтдылар.

Тувра сѣзлер:

Аташ магъа: «Къайда ишлейсен?» — деп сорады.

«Мен сегизинчи класда охуйман», — деди Агъмат.

«Яшлар, экскурсиягъа итнигюн баражакъбыз», — дедилер.

230. Тувра сѣзлени къяя сѣзлеге айландырып языгъыз, тийишли токътав белгилерин салыгъыз.

1) Къурайыш эшикни ачмакъ булан: «Воллагъ, пакъыр, ишледим», — деди. (У.М.) 2) «Неге ачмайсыз?! Бюрократлыгъыгъызны гѣрсетемисиз?! Уьйренгенсиз тылда пысып!» — деп акъырды ол. (М.А.) 3) «Муна халкъ да, муна биз де. Не айтма сую бусанг да айт», — деп, ону бакъдырды. (Р.Р.) 4) «Бир зат чы болгъангъа ошай», — деп, Къурайыш тез уьйден чыкъды. (У.М.) 5) «Сиз мени багъажакъмысыз? Атыгъыз кимдир?» — деп сорап йиберди. (М.Х.) 6) «Не герек, Мавла?» — деп, ол башын гѣтерди. (М.А.) 7) «Басир агъав бизге неге гелмей?» — деп сорады ол. (У.М.) 8) «Гъали аман туругъуз, уланлар!» — деп, Имран атланды. (Р.Р.) 9) «Багъ, сен чи яхшы болубокъ да кълалгъансан», — дей туруп гелип, Темирболатны ярты узатылгъан кълларын тутдулар. (М.Х.) 10) «Э...э... кълнагъым, тузакъ сагъа тюбек тюгюл», — деп ойлашаман. (И.К.)

231. Къяя сѣзлени тувра сѣзлеге айландырыгъыз, тийишли токътав белгилерин салыгъыз.

1) Директор сегизинчи класны экзаменлери тангала башланагъанны айтды. 2) Болат магъа биз экскурсиягъа къайсы шагъаргъа барагъанны сорады. 3) Одаман сиривлер гечивюдден оьтмеге гечиге турагъанны айтды. 4) Яшлар учителинден жыйынны болажагъын-болмажагъын сорады. 5) Отрядны председатели пионерлеге олар итбурун жыймагъа чыкъма герекни билдирди. 6) Али магъа оьзю кѣп тетрадь сатып алгъанны айтды. 7) Ол артдагъы янгур къачан явгъанны билеген гиши барны-ѣкъну сорады. 8) Шо гюн бригадир бары да халкъ жыйынгъа гелме герекни айт-

ды. 9) Яшлар ял алмагъа озлер не ерде токътажагъын со-
радылар. 10) Тангаладан тутуп школаны бавунда иш баш-
ланагъанны айтдылар.

66. Цитаталар ва оланы ягъында токътав белгилер

Бирев айтгъан яда язгъан затны алышдырылмай
алынгъан гесегине цитата деп айтыла. О тувра сёзню
бир тюрлюсю гысаплана.

Эгер цитата авторну сёзлерини ягъында тувра
сёз йимик бериле буса, ону токътав белгилери де тув-
ра сёзнюки йимик бола: *«Гъы, айт чы, не тамаша
зат гёрдюнг?» — деди музейни директору. (Ад Д.)*
Эгер цитата авторну сёзлерини арасына жумланы бир
гесеги гысапта гире буса, о тырнакълагъа алына ва
гиччи гярп булан башланып языла: *Газетде «язывчу
Шолохов янгы роман яза», — деп бар эди.*

Эгер цитата толу кюйде алынмагъан буса, ону
бёлюнген ерине кёп бюртюк салына: *Учитель дарсда
«бизин уллу язывчуларыбыз М. Шолохов, А. Толстой,
А. Фадеев... кёп яхшы романлар язгъан», — деп эсгер-
ди.*

ТИЛНИ ГЪАКЪЫНДА УМУМИ МАЪЛУМАТЛАР

67. Жамиятны яшавунда тилни агъамияты. Тилни оьсюю. Къумукъ тилни оьсюю

Жамиятны да, тилни де бек тыгъыс байлаву бар. Тил-
сиз жамият болмайгъанда йимик, жамиятсыз тил де болмай.
Тилни аслу борчу жамиятда инсанланы бири-бири булангъы
аралыкълары кютмекдир. Тил болмаса, сёйлеп, бирев-
биревге мурадын англатып болмас эди, шолай болгъанда жа-
мият оьзю де яшамас эди.

Тил жамият булан тыгъыс байлавлу экенге ону оьсюю
де жамиятны оьсююне байлавлу. Гъатта тилни аста яда чалт
оьсмеклиги де жамиятны нечик, не чалтлыкъда оьсегенин-
ден гъасил бола.

Мисал учун къумукъ тилни алып къарайыкъ. Уллу Октябрь инкылап болгъунча бизин тилибиз аста осыюп тургъан, неге тюгюл къумукъ жамият, къумукъ халкъны яшаву да шолай аста осые болгъан. Инкылапдан сонг буса къумукъ тил бек чалт осымеге башлады. Техника, маданият, илму осыю, экономика алышынды, шогъар байлавлу болуп да къумукъ тил чалт осыюп гетди, айрокъда тилибизни сёз байлыгъы бек артды.

68. Къумукъ адабият тил ва къумукъ тилни диалектлери

Тилни диалектлерин уйренеген илмугъа диалектология деп айтыла. Диалектология термин диалектос (сёйлев, тил) ва логос (илму) деген грек сёзлерден этилген.

Къумукъ тилни беш диалекти бар: 1. буйнакск, 2. хасавюрт, 3. тавтюп, 4. терик, 5. гъайдакъ диалектлер.

Эни биз гъар диалектни устыюнде айрыча токътайыкъ, адабият тилден о нечик хас башгъалыкълары булан айрылагъанны эсгерейик.

Буйнакск диалект.

Буйнакск диалект Буйнакск районгъа гиреген бары да къумукъ юртланы (Тёбенжюнгютейден ва Бугленден къайрыларын), Къарабудагъгент районгъа гиреген Агъачавулну, Магъачкъалагъа гиреген Таргъу, Албёрюгент, Кахулай, Шамхал, Шамхалтирмен, Ленинкент посёлоклары къуршай.

Фонетика башгъалыкълар

1. **-жакъ** (-жек), **-ча** (-че) къошумчаланы ва-**сана** (-сене) модальный частицаланы диалектде инче созукълу формалары къолланмай: гележакъ, сизинча, бизинча, этсана.

2. Кёмекчи ишлик эди аслу гъалда алдындагъы сёзге къошулуп айтыла. Шолай гезиклерде о озыю кююнде къала, алдындагъы сёзде буса бир табун фонетика алышынывлар болмагъа ярай. Эгер эди ишликни алдындагъы сёз тутукъ авазгъа бите буса, эки де сёзню бири де алышынмай: бареди (бар эди), бире-

ди (бир эди), гюзеди (гюз эди), йыледиди (йыл эди), эгер алдындагы сёз созукъ авазгъа бите буса, шо тюзюп къала: аледи (ала эди), этеди (эте эди), тиреди (тири эди), къозеди (къозу эди), бёредиди (бёрю эди).

3. Адабият тилде дёрт тюрлю формада къолланган сорав суффикс **-му?** (**-мю?** **-мы?** **-ми?**) диалектде **-му** формада тюзюп къаршылашмай: болдуму? гёрдюнгму? бардыму? ишледиму?

Лексика башгъалыкълар

Диалектде гъалиги адабият тилде къолланмайган бир табун сёзлер къаршы бола: жака (къозну къабугъу), къора (бишмеген юзюм), алакъ этмек (каза урмакъ) ва ш. б.

Хасавюрт диалект

Хасавюрт диалект Хасавюрт ва Бабаюрт районланы бары да къумукъ юртларын къуршай. Къызылюрт райондагы къумукъ юртланы тилинде Буйнакск ва хасавюрт диалектлени хасиятлары гёрюне. Болса да оланы да, къайсы хасиятлары аслу ерни тутангъа къарап, белгиледи бир диалектден санамагъа бажарыла. Масала, Солтанянгыюртну, Чонтавулну тили хасавюрт диалектге ювукъ, Шамхалянгыюртну, Гъажидаданы, Темиркъуюну, Уллубиевону тили буса буйнакск диалектге ювукъ.

Фонетика башгъалыкълар

1. Бир табун сёзлени башында адабият тилде о къолланган ерде диалектде **а** айтыла: анна, алар, аны, анча, алай.

2. Адабият тилде алдындагы сёзден айры къолланган гесекче **чы** (**чи**, **чу**, **чю**) диалектде сёзню тамуруну да, суффиксини де арасында къолланмагъа бола ва шо заманда о аффиксге айланып къала: алчыгъыз, берчигиз, къойчугъуз, гёрчюгюз.

3. Кёмекчи ишлик **эди** алдындагы сёзге къошулуп къоллана. Шо заманда шулай фонетика алышынвлар амалгъа геле. Эгер кёмекчи ишликни алдындагы сёз тутукъ авазгъа бите буса, ону артдагы бувунуна къалынлыгына-инчелигине къарап, э со-

зукъ **ы, и, у, уь** авазлагъа айлана: барыды (бар эди), эшигиди (эшик эди), къолуду (къол эди), гюзюдю (гюз эди). Эгер алдындагы сёз созукъгъа бите буса, эди ишликни баш авазы э тюше, къалгъан гесеги де алдындагы сёзню ахыр бувунуна гёре сингармонизм къайдасына таби бола: барады (бара эди), этеди (эте эди), къозуду (къозу эди), гюзюдю (гюзю эди).

Тавтюп диалект

Тавтюп диалект Къарабудагъгент районну Доргели, Къакъашура, Къакъамахи, Гъели, Паравул, Къарабудагъгент, Манас, Манасгент юртларын ва Буйнакск районну Тёбенжюнгютей ва Буглен юртларын къуршай.

Фонетика башгъалыкълар

1. Тавтюп диалектде **оь, уь, ы** созукъ авазлар ёкъ, шо саялы оланы орнуна да **о, у, и** созукълар къоллана: *огуз, улгу, гузгу, баликъ, базикъ, опке*.

2. Э аваз биринчи бувундан сонг кёп аз ёлугъа, Доргели, Къакъашура, Къакъамахи юртларда чы бирдокъда ёлукъмай: *эртан* (эртен), *эман* (эмен), *сексан* (сексен), *нема* (неме).

3. Тавтюп диалектде адабият тилде ёлукъмайгъан **пI, тI, кI, цI, чI, къ** тутукълар къоллана: *къа пIай, хуцIури, чIумIа, кIпIи, бакъа*.

Лексика башгъалыкълар

Лексика ягъындан алгъанда тавтюп диалектде адабият тилде ёлукъмайгъан яда ёлукъса да башгъа маъна береген сёзлер барын эсгермеге тюше: **чIадур** (чурпу), **элтутар** (борла) **махадакъ** (тютюк, дюдюк), **адалат** (низам), **къагъна** (ётелбалам), **такъыш** (ёнкю).

Терик диалект

Къумукъланы бир пайы Дагъыстандан тышда яшай. Аслу гьалда Терик озенни бою булан ерлешгени саялы, олагъа терик къумукълар деп, диалектине де терик диалект деп айтыла. Дагъыстандан тышда къумукъ юртлар алты бар. Оланы уьчю — Къызлар, Борасувотар, Малгъабекотар-Темиркъазыкъ Осетияны Моздок районунда, уьчю де — Борагъан, Борагъанку-

порт, Бамматюрт — Чечен-Ингуш республиканы Гудермес (Гюйдюрмес) ва Грозный районларында ерлешген. Олардан къайры да, къумукълар Малгъабек, Грозный, Гудермес, Моздок шагъарларда да яшай. Малгъабекотар ва Борасувотар юртланы тили Къызларны тилинден айрылмай, неге тюгюл шо эки де юртну Къызлардан айрылып чыккъъан къумукълар къургъан.

Фонетика башгъалыкълар

1. Къумукъ адабият тилден башгъа болуп, терик диалектде **у, уь** созукъ авазлар озъбашына маъна англатагъан сёзлени тамурларында тюгюл къолланмай, демек кёмекчи сёзлерде ва суффикслерде олар бир де къаршы болмай: гёзинг, туссиз (тузсуз), къойдым, юриген, отмы?

2. **Чы, чи, чу, чю** гесекчелер диалектде **чы, чи** формада тюгюл къолланмай: къой чы, радио чы, озгюз чи, гёз чи. **-Чы, -чи, -чу, -чю** суффикслеге бакъгъан якъда да шо къайда сакълана, тек сёзлер эки эринли в авазгъа бите буса, **-чу, -чю** формалар къоллана: бавчу, гезивчу, гъавчу, гёзлевчу.

3. **-Ма, -ме** ёкълукъ къошумчалар диалектде **-мы, -ми** формаларда къоллана: алмый, гелмий, бармыжакъбыз, этмижекмен.

4. Ишликлени бет къошумчаларыны артындагъы **н** аваз кёбюсю гъалда айтылмай къала: баргъа(н), гелге(н), гёрге(н).

Лексика башгъалыкълар

1. Терик диалектде я адабият тилде, я къумукъ тилни озге диалектлеринде къолланмайгъан кёп сёз ёлугъа. Ахтарып къарагъанда олар мычыгъыш яда осетин тиллерден алынгъан болуп чыгъа: **албели** (жие), **аракъ** (алаша тав, ял, бет), **ата** (бичен арба), **чичеле** (тут), **чил** (къыр тавукъ), **вужгъа** (къолтирмен), **коска** (гюлюк), **шичи** (узукъари), **махчи** (къариян), **полуша** (къабалай).

Гъайдакъ диалект

Гъайдакъ диалектге савлай Къаягент район, Гъайдакъ районну къумукъ юртлары (Янгыгент, Тюменлер, Мажалис) ва Къарабудагъгент районну Уллубийавул юрту гире.

Фонетика башгъалыкълар

1. Адабият тилдеги созукъ авазлардан диалектде аслу гъалда **а, о, у, и, э** къоллана, **ы** аваз Уллубийавулда, **оь, уь** авазлар Къаягентде, Гъюсемигентде, Къаранайавулда, Уллубийавулда бир-бир сёзлерде туюл ёлукъмай: *хыял, лакъырт, оьгуьз* (оьгюз), *суйт* (сют), *оьрдек*.

2. Бир табун сёзлерде адабият тилдеги бир авазны орнуна диалектде башгъа аваз къоллана. Адабият тилдеги **о** авазны орнуна **а** къоллана: *акълав* (окълав), *чантай* (чонтай), *шанча* (шонча), *жарап* (чорап), *ана* (она), *хашгелдинг* (хошгелдинг), *малла* (молла). Адабият тилдеги **а** авазны орнуна **е** къоллана: *белики* (балики), *гогем* (гоган), *шише* (шиша), *булей* (булай), *очер* (очар). Оьтемиш ва Алхожагент юртларда бир табун сёзлерде адабият тилдеги **а** авазны орнуна **о** къоллана: *къор* (къар), *къойда* (къайда), *къорт* (къарт), *къотун* (къатын), *бов* (бав), *богъана* (багъана), *бошмакъ* (башмакъ), *сонамакъ* (санамакъ), *гъойдей* (гъайдай), *къоси* (хаси).

3. Гъайдакъ диалектде адабият тилде ёкъ тутукъ авазлар ёлугъа **-пI, тI, кI, чI, цI, къ:** *чIикIа* (жижек), *пIиргъи* (быргъы), *тIини* (отлукъ).

Морфология башгъалыкълар

1. Адабият тилде ишликлер этеген **-гъан, -ген** къошумчаны орнуна диалектде **-ип, -уп, -п** къошумча къоллана: *билипман, турупман, санапман, билипсан, турупсан, санапсан, билипди, турупду, санапди*.

2. Диалектде адабият тилде къолланмайгъан бир-бир гъалишлик къалиплер къаршы бола. Олар **-ип, -уп, -п** къошумчасы булангъы ишликlege **-ли** (**-лин**), **-лу** (**-лун**) къошумча къошулуп этиле: *барипли* (бариплин), *туруплу* (туруплун), *алмапли* (алмаплин).

3. -а, -э, -й кьошумчасы булангъы ишликлеге -жакъ кьошумча кьошулгъанда адабият тилде -й кьошумча тюшюп къала, диалектде буса шо сакълана: *охуйжакъ, ишлайжакъ, ашайжакъ, яллайжакъ, къарайжакъ.*

Лексика башгъалыкълар

1. Гъайдакъ диалектде адабият тилде ёлукъмайгъан кёп сёз къаршы геле: *локъай* (ит), *чай* (оьзен), *кутан* (сабан), *конну* (бежен), *нахир* (гезив), *дуънич* (торба), *авай* (тиши гамиш), *лагъар* (кёл) ва ш. б.

2. Бир-бир сёзлер адабият тилде де, диалектде де бир йимик кьолланса да, башгъа-башгъа маъна англата: *там* (тавну бети), *демек* (тавукъ уя), *аш* (пилав), *кершен* (сюнкю), *тавхана* (къонакъ уй), *кечел* (къолкъотур), *худур* (шинка балчыкъ), *ягъа* (ят ер, ят эл) ва ш. б.

232. Сизин диалектде ёлугъагъан, тек гъалиге адабият тилге гирип битмеген сёзлени язып алыгъыз, жаяланы ичинде оланы маъналарын англатыгъыз ва адабият тилде оланы орнунда кьолланагъан сёзлени гёрсетигиз.

233. Охугъуз. Къайсы гесекде къайсы диалектни хас башгъалыкълары барны токъташдырыгъыз.

Алдын заман гъар ожакъда, гъар уйде
Сен бар себеп макъамлардан толады.
Савутлары бола буса бир чюйде,
Бирисинде агъач кьомуз болады.
Эсимде бар, мен билеген заманда
Чартлавукъ деп яман аврув барыды.
Шолай аврув тарыгъанда гъаманда,
Къыйналмакъдан генг тёшеги тарыды.
Эмчилер де болмагъанда эм этип,
Себеп излеп, сагъа багъып чабады.
Чартлавукъну сызлайгъанын кем этип,
Сагъа тынглап, аврув яллыкъ табады...

(Ш. Альбериев)

Атаман бизден артыкъму
Къыз булан кеп этмеге?
Бу къыз янгыз огъарму
Шекер авзун оьпмеге?..

Сонг гёзлерин тигип бийге сёйледи:

— Сен айтгъанынг ойсузмеди, оймеди?

(Т. Бицболатов)

69. Къумукъ тилни тюрк тиллени арасындагы ери

Дюнъяда тюрк тиллер кёп бар. Къыпчакъ ва огъуз тиллер деп, олар экиге бёлюне. Бизин тил къыпчакъ тиллерден санала. Къарачай-балкъар, гага-вуз, къарайым, къазах, къаракъалпакъ, татар, башкъырт, къырымтатар, къыргъыз, ногъай тиллеге о айрокъда ювукъ. Тиллердеги къардашыкъ-ювукълыкъ аслу гъалда олар аввалында бир тилден — бир умуми тамурдан амалгъа гелмекден бола. Тек аслусу бир тил болса да, къардаш тиллер бара-бара азмаз буса да оьэтёрече алышынмай къалмай. Амма шо заманда да инсангъа инг де тарыкъ затланы атлары (гъава, сув, аш), уьй гъайванланы (сыйыр, оьгюз, ат, хонажин), къушланы (тавукъ, хораз, къаз), инсанны санларыны (бут, билек, къурсакъ, юрек) атлары адатлы гъалда онча алышынмай. Бет орунчалар, онгъа ерли санавлар чы бары да тюрк тиллерде аслу гъалда бир йимик сакълангъан деп айтма да ярай. Масала, къумукъча: *бир, эки, уьч, дёрт, беш, алты, етти, сегиз, тогъуз, он; къазахча: бир, еки, уьш, тёрт, бес, алты, жети, сегиз, тогъыз, он; къыргъызча: бир, эки, уьч, тёрт, беш, алты, жети, сегиз, тогъуз, он.*

Шо саялы къайсы къыпчакъ тилде язылгъан затны да биз аслу гъалда кёп къыйналмай англайбыз.

М и с а л у ч у н : къарачай-балкъарча язылгъан «Ариу Май» деген шиърудан бир байтны гелтирейик:

Ариулугъунг аз болмай,

Алгъышлы кел, ариу Май!

Халкъ бирлигин алгъышлай,

Хайырлы кел, уллу Май!

Къыпчакъ тиллени де, огъуз тиллени де аралыгъы, озокъда, бираз арек, болса да оланы вакилле-ри де бири-бирин англай. Шону гертилемек учун огъуз тиллерден саналагъан азербайжан тилден мисал гелтирейик (азербайжан сёзлени ошавлу къумукъ гъарплар булан язабыз):

Гюнеш гюлюр, ай гюлюр,
Чошуб ахан чай гюлюр,
Эле севинч гетирен
Ферегъли яз, яй гюлюр.

Гюнеш кюлей, ай кюлей,
Чалт агъагъан оьзен кюлей,
Элге сююнч гелтиреген
Шат язбаш, яй кюлей.

70. Къумукъ тилни рус ва дагъыстан тиллер булангъы аралыгъы

Оьзге милли тиллер йимик, къумукъ тил де рус тил булан тыгъыс байлавлукъда оьсе. XVI юз йылдан башлап къумукъланы рус халкъ булан аралыгъы болгъан, олар рус тилден бир табун сёзлени къабул этме де башлагъан. М а с а л а, *апсер, инарал, кансарал, пелшир, поч, губернатор, наченник* ва ш. б. сёзлер бизин тилге Октябрь инкъылапдан кёп де алда гирген. Къумукъ халкъны токъташгъан язывлу тили болмагъангъа гёре рус тилден алынагъан сёзлер шо заманларда кёбюсю гъалда алышына болгъан. Къумукъ тилге Октябрь инкъылапдан сонг гелген сёзлер айтардай алышынмай, язывлу тилибизни барлыгъы, халкъыбызны билим даражасы оланы шолай къабул этмеге имканлыкъ ярата. Совет гьукуматны йылларында алынгъан сёзлер аслу гъалда бизде алдын къолланмагъан предметлени, англавланы атлары: *автобус, колхоз, ударник, учитель, конституция, радио, космос, турист, экскурсия* ва ш. б.

Рус тил гъалиги девюрде уьлкебизни бары да милли тиллерин, шоланы арасында Дагъыстан халкъланы тиллерин де, байлашдырагъан база болуп токътагъан. Кёп миллетли Дагъыстанда рус тилни ролю айрокъда уллу, неге тьогюл бизин халкълар тиллери башгъабашгъа экенге бири-бири булан рус тилде сёйлейлер.

Дагъыстанны халкълары юз йылланы боюнда бир ерде яшап, арасында экономика байлаву болуп гелгени саялы къумукъ тил де, Дагъыстанны оьзге тиллери де бири-бирине аз-маз буса да таъсир эте гел-

ген, бир тилден бирисилерине сёзлер гирген. М а с а л а, къумукъ тилдеги *хуцири*, *кѣтехал* сёзлер тав тилдерден алынгъан, бизин тилден о тиллеге гирген сёзлер чи онлар-юзлер булан бар.

71. Тилни гъакъындагъы илмуну бѣлюклер

Тилни гъакъындагъы илмуну нече тюрлю бѣлюгю, оланы гъарисини де оъзюне хас уйренив къайдалары, методлары бар. Тил илмуну шо бѣлюклерини гъакъында бир-эки сёз айтайыкъ.

1. Фонетика тилни авазларын, аваз къурулушун, шо авазланы алышынагъан кюйлерин ва алышыныв законларын уйрете. Фонетика тилде нечик созукъ ва тутукъ авазлар барны, оланы амалгъа геливюн, айтылышын, къолланышын, характеристикасын, классификациясын, шолай да тюрлю-тюрлю фонетика законланы (масала сингармонизмни) уйрете.

2. Морфология сёзлени къурулушун, этилеген ва алышынагъан къайдаларын, тил гесимлени ва оланы грамматика хасиятларын уйрете.

3. Синтаксис сёзлени сёз тагъымлагъа ва жумлалагъа къурашалагъан къайдаларын, сёз тагъымланы ва жумлаланы къурулушун, тюрлюлерин уйрете.

4. Лексикология тилни сёзлюк составын, ону алышынывун ва оъсювюн уйрете. М а с а л а , тилдеги эгиленген сёзлер (архаизмлер), янгы сёзлер (неологизмлер), терминлер, оъзге тиллерден алынгъан сёзлер лексикологияда уйрениле.

5. Семасиология сёзлени ва бирикген сёз тагъымланы маъналарын ва тарихи гѣзден къарагъанда шо маъналаны алышынывун уйрете. М а с а л а , тилде ѳлугъагъан омонимлер, синонимлер, антонимлер, сёзлени гѣчюм маъналары, бирикген сёз тагъымлар семасиологияда гечиле. Бир-бирде семасиологияны айыра турмай, о уйретеген масъалаланы лексикологиягъа къошуп къоягъан кюйлер де бола.

6. Лексикография сёзлюклени жураларын, къурулушун, тизилеген къайдаларын, принциплерин уйрете. Лексикография сёзлюклени гъакъындагъы илму санала.

7. Диалектология тилни диалектлерин, оланы амалгъа гелген кююн, хас башгъалыкъларын, бири-биринден ва адабият тилден нечик айрылагъанын ва классификациясын уйьрете.

8. Этимология сёзлени аслусун, тарихин, тувулунгъан кююн уйьрете.

9. Стилистика тилдеги тюрлю-тюрлю стиллени, оланы тувулуновун, хас башгъалыкъларын, не ерде, неге къолланагъанын уйьрете. Уллу язывчуланы гъарисини оьзюне хас стили бола. М а с а л а, кьумукъ поэзияны классиги Йырчы Къазақъны оьзюню оьз стили болгъан.

Булардан къайры да, тил илмуну сёйлев ва языв ишге байлавлу кёмекчи бёлюклери бар.

1. Орфоэпия — тюз сёйлев къайдаланы жыйымы. Орфоэпияны кёмеги булан таза адабият тилде сёйлемеге уйьренебиз.

2. Графика язывну тюрлюлерин, язывда къолланагъан гъарпланы, башгъа кёмекчи ишараланы, белгилени ва олар не англатагъанны, не муратда къолланагъанны уйьрете.

3. Орфография сёзлени, оланы тюрлю-тюрлю грамматика формаларын, тюз язагъан къайдаланы уйьрете. Орфография принциплери де шунда гечиле.

4. Пунктуация токътав белгилени тюз къоллану къайдаларын уйьрете.

Тил илмуну бары да бёлюклери бири-бири булан тыгъыс байлавлу, оланы бирин билмесе, бирин яхшы англамагъа болмай. М а с а л а, фонетиканы тындырыкълы уйьренмесе, морфологияны, лексикологияны ва морфологияны яхшы билмесе, синтаксисни терен уйьренмеге бажарылмай.

Гъатта тил илмуну кёмекчи бёлюклерин де герти кюйде билмесе ярамай, м а с а л а, орфоэпия къайдаланы мекенли билмей туруп, диалектлени тюз ва терен уйьренмеге болмай.

72. Адабият тил ва стилистика. Стилистика ва тил культурасы

Адабият тил — язв якъдан белгили даражада беклешген нормалары булангъы бары да халкъгъа ортакъ тилни ишленген, чарлангъан формасы.

Адабият тил — охув ожакъланы, адабиятны, пачалыкъ идараланы, илмуну, культура ожакъланы тили.

Адабият тилни язв ва сѳйлев къайдалары бола. О яшавну бары да тармакъларында къоллана: адам ара къатнашывда, илмуда, техникада, ишлик кагъызларда, телевидение булан радиода, газет-журналларда, чебер китапларда. Къайда къолланагъанына къарап, адабият тилни тюрлю-тюрлю стиллерин айырмагъа бола. Стиллер тилде гъазирине яратылып къалмай, олар мекенли токъташгъынча он йыллар, гъатта асулар арадан гетмеге ярай. Бизин тилни стиллери де гъали де токъташып, нормалашып битмеген. Стил халкъны гъар гюнлюк яшавда, тюрлю-тюрлю ишлерде къатнашывуну хасиятындан, мурадындан ва борчларындан гъасил болагъан тил къуралланы токъташгъан бир системасыдыр. Гъар-бир стилни, айрокъда чебер стилни, таза сакъламакъ учун язагъанда ва сѳйлейгенде сѳз танглавгъа айрыча тергев бермеге тюше.

Къумукъ адабият тилни стиллери шулардыр: хабарлыкъ стиль, ишлик стиль, илму стиль, публицистика стиль ва чебер стиль.

Адабият тилдеги сѳзлени авадан ягъы шо стиллени барысында да къоллана, барына да ортакъ: *къыш, тел, ел, тав.бав, яз, яй, абзар, уьй, таза, янгы, уллу, яман, эрши, мен, он, бугюн, иыл, ай...*

Тек бу сѳзлерден къайры, янгыз айры-айры стиллерде къолланагъан сѳзлер де бола. Энни биз гъар стилни устынде айрыча токътайбыз.

1. Хабарлыкъ стиль. Гъар гюнлюк сѳйлев къатнашывда аслу гъалда яшавлукъ стилге гиреген сѳзлер къоллана, шолар да бары да дегенлей халкъгъа ортакъ лексикадан алына. Илмугъа, техникагъа хас сѳзлер-терминлер мунда аз къоллана, шо да адам-

лагъа тартынмай, тирелмей сѣйлемеге, мурадын ачыкъ англатмагъа имканлыкъ бере. Сѣз арада адамлар озгелени тилинде аз ёлугъа буса да, озлдер кѣп айтагъан сѣзлени, яда бир-бир сѣзлени бираз алышынгъан формаларын ва башгъа тил алааматланы къолламагъа бола: *элеке-селеке, азгине, гъай аман я, гъара, бара, ачкъарын бет, солпукъулакъ, лепбей* ва ш. б. Лакъыр этегенде англатывлагъа масхара, мысгъылчакъ, иришхат ренк бермек учун, тынглавчуну кюлетмек, айтылагъан затгъа бек тергевлю этмек учун къолланагъан бир табун сѣзлер де яшавлукъ стилге гире: *Дагъы не этип боласан дагъы сен, улан пав?* (А.С.); *Гъай аман я! Сѣзню заманы да, ери де тюгюл!* (И. К.); *Ва уьюнз ыггылмагъыр! Къарама ярамаймы эди?* (М.А.)

2. Ишлик стиль. Пачалыкъ идараларда, судларда, прокуратураларда, адвокатураларда кагъызланы тили ишлик стиль санала. Шолай документлерде законларда ва закон актларда, масала, судланы къарарларында, протоколларында ёлугъагъан хас терминлер кѣп къоллана. Законда, закон актларда чалдырыш яда терс маъна англашылмагъа ярамайгъаны саялы, оларда мекенли бир муратны англатагъан сѣзлер, демек аслу гъалда хас терминлер къолланмагъа герек. Шо саялы ишлик стилде *закон, къарар, статья, параграф, жавап, жазалав, туснакъ, такъсырламакъ, тутмакъ, тѣлетмек, борчлу этмек, протокол, магърум этмек, ихтияр бермек* ва ш. б. сѣзлер ва сѣз тагъымлар кѣп къоллана.

3. Илму стиль. Бу стилде илму терминлер кѣп къоллана. Аслу гъалда биргине-бир, мекенли маънасы тюгюл болмайгъаны саялы, илму стилде терминлени къолламагъа бек онгайлы бола. Илму англавлар озге затгъа ёралмайгъан кюйде, дуп-дурус айтылма тюше, англашылма да герек. *М а с а л а*, тил илмуда шулай терминлер бар: *тамур, тюп, бувун, ургъу, белгилевкоч, толумлукъ, гъал, иеси, хабарлыкъ, ишлик, сыпат-ишлик.*

М а с а л а, техника булан таныш болагъанда шулай терминлеге къаршылашасан: *автомат, аппарат, ампер, контейнер, макет, монтаж* ва ш. б.

Илму стилни англамагъа кыйын бола, шо саялы да терминлени къаст этип уйренмеге, сонг да тюрлю-тюрлю сёзлюклерден пайдаланмагъа тюше.

4. Публицистика стиль. Бу стилге аслу гьалда газетлени ва тюрлю-тюрлю жамият-политика журналланы тили гире. Халкъгъа яхшы англашылагъан болсун учун, шолардагъы макъалаларда хас илму терминлерден лап къолланмаса ярамайгъанлары, эшитиле-языла туруп, адамлар мекенли уйренгенлери тюзюл къолланмай: *социализм, силос, профсоюз, член, колхоз, директор, дыгъар, ярыш, председатель, саилавлар, гелим, чыгъыш, ижара* ва ш.-б.

5. Чеберлик стиль. Оьзгелерини арасында бу стиль инг де таза сакъланагъаны санала. Бу стилге чебер китапланы тили, шолардан да янгыз язывчуланы оьзлени тили гире. Шону да шулай англамагъа тюше. Язывчуну тили де, ол язгъан китапны тили де бир затлар тюзюл. Язывчуну оьзюню тили жавгъар йимик тап-таза болмагъа тюше. Асарларында буса ол игитлерин гъар ягъындан суратлай туруп, оланы тили де, ойлашагъан кююн де келпетлемеге ва шо заманда олагъа хас, тек я чебер тилге, я язывчуну оьзюню хас сёзлюк запасына гирмейген сёзлени ва сёз тагъымланы къолламагъа ярай. Шолар чеберлик стилден тышда къала. Адабият тилдеги сёзлер булан янаша язывчулар бир-бирде диалектлерде ёлугъагъан сёзлени де къоллай. Шо игитни тилине артыкъ чеберлик бермек, сонг да гъаракат юрюлеген ерни гъакъында охувчуда ачыкъ англав болдурмакъ муратда этиле. Шолай диалект сёзлер де чебер стилге гирмей, тек бара-бара олар чебер китапларда кёп къоллана туруп, адабият тилге гирмеге ва ону байлашдырмагъа бола. Эгер диалектлерден таза къумукъ сёзлер алына буса, огъар бир де пуршавлукъ этмеге тюшмей.

Тил оьсген сайын ону къоллайгъанланы алдына салынагъан талаплар да арта, тил культурасы да оьсе. Гъар ким айтагъан затын мекенли англатып бажармагъа, тюз ва таъсирли сёйлеп билмеге къаст этме тюше. Шолай сёйлеп билмек учун адабият тилни

тоқташгъан языв ва сёйлев къайдаларын тайышыв-суз кюйде сакъламагъа герек бола.

Къумукъ тилни оъзюне хас языв ва сёйлев принципери бар. Фонетика принципге гёре сёзлер айтылагъан-эшитилеген кююнде языла. Аслу гъалда бу принцип тамур сёзлени язагъанда сакълана: *он, таш, бав, баш, беш, уьй, орам*. Амма тюрленгенде, бири-бирине къошулуп айтылгъанда сёзлер алышынып къалмагъа ярай. Масала, *он беш, ун бар, агъам бар, гетди, гюнлюк* сёзлер *оммеш, уммар, агъаммар, гетти, гюллюк* деп айтыла. Къошулгъанда сёзлени авазлары тюшюп къалма да ярай: *алты ай — алтай, боину акъ — боинакъ, башы ачыкъ — башачыкъ*. Сонг да сёзлер диалектлерде башгъа-башгъа кюйде айтылма бола. Масала, *тюкен* сёзню хасавюрт диалектде *тюкён* деп, гъайдакъ диалектде *тукен* деп, тавтюп диалектни бир-бир юртларында *тукан* деп къоллайлар. Хасавюрт ва терик диалектлерде кёмекчи ишлик *эди*, сингармонизм законуна кюрчюленип, *-ди, -ды, -ду, -дю, -иди, -ыды, -уду, -юду* формаларда къоллана: *Ясли сама ишлей буса бир затыды*. (М. А.); *Тек олар, уялчан къонакъ иимик, пурхадан тюшмейиди*. (М. А.)

Эгер сёзлени шолай айтылагъан кююнде язып да юрюсек, уллу четимлик туважакъ эди, адабият тил бары да халкъгъа бир йимик ортакълыгъын тас этежек эди. Шо саялы язывда сёзлени аслу формасы сакълана, шо да морфология принципге гёре юрюле.

Сёйлевде гъали кёп къаршылашагъан янгылышлар хоншу авазланы бири-бирине этеген таъсирине тергев бермейгенликден бола. М а с а л а , *мунна, эртеннен, оммеш, арттан, беттен* дейгенни орнуна *мунда, эртенден, он беш, арtdан, бетден* деп къолланып къала, шо да къулакъгъа бир тамаша четим тие.

Санавлар ва предметлени азын-кёбюн англатагъан сёзлер булан къоллангъан атлыкълар теклик санавда болмагъа тюше: *эки китап, беш алма, кёп адам*. Амма шо къайда бузулагъан гезиклер ёлугъа: *Эки де пачалыкъланы (пачалыкъ болмагъа герек эди) арасындагъы дыгъар*. (Радиодан берилиш); *Эндирейде*

болгъан шо шатлыкъ жыйында къырдан гелген он-он беш кзонакълар (кзонакъ болмагъа герек эди) да бар эди. (Л.Ё.)

Тил культурасы — тюз сёйлев ва тюз языв — халкъны умуми культурасы булан тыгъыз байлавлу, шо саялы ону якъламакъ ва оьсдюремек барыбызны да сыйлы борчубузду.

234. Текстни охугъуз, къайсы стиллеге гиреген сёзлер барны айтыгъыз.

Столну уьстюнде табиатны якълайгъан жамиятны членлерини яшлар ва уллулар учун билетлери, значоклары бар эди. Мен тамаша болуп бир Галинагъа, бир де билетлеге, значоклагъа къарай болгъан экенмен. Галина шону эс этип, оьзю табиатны якълавлну советини члени ва казначеи экени англатды. Мен айыплы гиши йимик алдыма къарап иржайдым. Ол къарт буса да иннемей турмагъа болагъан къатын тюгюл. Галина тазалыкъ ишлеге къарайгъан жамият инспектор, социальный якъдан таъмин этил; бёлюкде пенсионерлени советини секретары экенин эсима алдым. Культура уьйде «Ишлемеген тишнемес» — деген темада вечер болгъанда Галинаны ашгъарамлагъа къазапланып, къатты кюйде сёйлейгени гёз алдыма гелди. Ол шолай къатын. Газетлерде де ортакъчылыкъ эте. Тазалыкъ болдурувлну, кинону, радиону ишлерин яхшылашдырывлну гъакъында ва оьзге темаларда да макъалалар яза.

(Къ. Шамсутдинов)

235. Текстни охугъуз, айтылышындан язылышы башгъа сёзлени герсетигиз ва не башгъалыгъы барны айтыгъыз.

... Тек ремонтну эбинден гелип болмай эди. Фронтдан да яман дертли хабарлар геле эди...

Магъачкъаладан гелеген поездлер Хасавюртгъа да етишмей къайтагъан болду. ДАССР-ни Совнаркомуну ва ВКП(б)-ни обкомуну къарарына гёре, республиканы бары да туварларын ва йылкыларын Азербайжангъа гъайдама гиришдилер. Мавла буса, постдагъы солдатны йимик, оьзюню баягъы сваркасын давам этеди.

Мавла бир бошавсуз папироз да тартады...

Шо ахшам буса, скойрюжибин йимик вызыллап, бир самолёт да айланады. Бары ердеги ярыкъланы да сёндюрюп,

пысып турмагъа тюшдю. Самолёт десенг, гертилей де ин-живлю суйрюжибинни йимик, я гетип лагъ болмай, я этеген гьюнерин этмей, хыйлы заман вызыллап турду.

236. Текстни охугъуз, яшавлукъ стилге гиреген сёзлени табып, тетрадарыгъызгъа языгъыз.

Йыллар яш тиштайпаны бет келпетин кёпден унут-дургъан, ону гёзьяшдан толгъан уллу къара гёзлери, сари чачлары буссагъатда да Атияны гёз алдындан таймай.

Бир-бирде Атия адам ёкъ заманны къаравуллап, уллу къонакъ уйге гирип, темир сандыкъны алдында чонкъая, астаракъ къапгъачын ачып, эшикге-терезеге кюлакъ асып тынглай.

Атия тёшю булан сандыкъгъа ятып, ичинде хотгъана эди. Къартыллайгъан кюоллары булан яшыл махмар бокъчаны чыгъарып, столну устюне салды. Хыйлы заман ачма тавакаллыкъ этип болмай, эретуруп турду.

Кёп астаракъ булан бюрюшген, эсги газет гесекни язып, охума къарады, гъарплар бири-бирине кюшулуп, сёзлер алас-кюулас болуп къала...

Ол гёк одеялгъа чырмалгъан яшны узатып: «Мен буссагъат», — деп гете. Поезд гелген, акъ опуракълы тиштайпа буса ёкъ. Атия гъалекленип, яшны бавруна басып, ари-бери чаба. Бирден ону кюулагъына «кызардашым!» — деген тавуш эшитиле. Гёзьяшдан толгъан гёзлер, поездни терезесинден узатылгъан кюол. Бош перрон, ариден гелеген паровозну гъалек авазы... Атияны гёз алдындан кинода йимик бирини артындан бири оьте.

(У. Мантаева)

237. Айтывланы ва чечеген ёмакъланы гёчюрюп алыгъыз. Айтывланы маъналарын англатыгъыз, чечеген ёмакълагъа жаваплар табыгъыз.

1. Токътагъан ял алыр, юрюген ёл алыр. 2. Сызгъырып, сыйлап болсанг, бийип уллу кеп ала, тек хатирин къалдырсанг, бурну салланып къала. 3. Аягъы ёкъ — юрюй, авзу ёкъ — сёйлей. 4. Эл булан гёрген къара гюн де байрамдыр. 5. Тилде сюек ёкъ, амма сюекни сындыра. 6. Ажайып тамаша зат, къарасагъыз кююне, къайда бара буса да, алып бара уьюн де. 7. Яймагъа йимик яйып, жыймагъа йимик жыйып, салындырып сала, саркъытып ала. 8. Сатып алгъан самырсакъ саптагъына ерли бал бола. 9. Синген, амма сув

түгюл, акъ болса да къар түгюл. 10. Экмегинг таза буса, ёлда олтуруп ашарсан.

238. Текстни стилин токъташдыргъыз, четим сезлени маъналарын англатыгъыз, тарыкълы буса, тийишли сёзлюклерден пайдаланыгъыз.

Дербентни саниятчылары, алыш-беришчилери, ёкъсуллары-хариплери яшайгъан ичкери шагъарны — шагъристанны сегиз де магъалыны къангалы къапуларыны, ярдай бийик баруларыны башларына, жума ва авул межитлени минмараларына, керивансарайланы, яшавлукъ уйлени къалкъыларына къырпакъ къар салгъан.

Магъалланы гюнжувакъларындагъы бавларда яйнап осьеген зайтун, инжир, чинар, хурма, жыгъына тереклени къар ябушгъан яшыл бутакълары, энишлейген гюнню шавлаларына боялып, гюмюш сув берилгенде йимик лансыллай.

Сабурдан батагъан гюнеш Нарынкъаланы къыбла бетиндеги Кефари тавну инбашына къонгъанда йимик гёрюне. Тавну тонкъу сыртында ел гёзюнде къалмакъ саялы башын гётерип, бой салып бажармайлы, кёселейин осьеген элме тереклени арасында бирден къара тютюн бокъурап, от яна. Нарынкъаланы къыбла барусуну башында да шо мюгълетде ялын гёрюне. Ялын булан бирче къаравулханадан: «Гъарай! Къувун! Душман» — деген кычырыкълар да эшитиле.

(Б. Атаев)

73. Гечилген материалны такрарламакъ учун

239. Гёчюрюп алыгъыз. Белгилевючлени тюбюне толкъунду гъыз, толумлукъланы тюбюне пунктир гъыз, гъалланы тюбюне бюртюклю пунктир гъыз тартыгъыз.

Маржанатны анасы чыдап туражакъмы? Озокъда, турмажакъ. Баягъы, ана юрек дагъы, булай заманда ол уйде нечик турсун... Ол да мунда гелди. Олар барысы да гечени шо отну айланасында оьтгердилер. Маржанат ач да чы дюр эди. Тек не пайда, ону айтып турмакъдан зат чыкъмай. Чыдамагъа герек. Чакъда-чакъда бири-бири булан сёйлей туруп, булар танг этдилер. Багъав сиривню алмагъа гетди, Акъур да, къатыны да буса гъали де шо еринделер. Ярыкъ болду. Багъав сиривню тувра гъайдап гелип, анакъ бетге бакъдырды. Бу заманда эчкилер анакъдан чыгъып тура эди. Маржа-

да шо эчкилени гъайдап, къойлагъа багъып юрюдю...
Арыкъ болгъан сонг шо четим ёллар минмеге де, тюшмеге де
имканлыкъ бере эди.

Багъав къызны сыртына къагъып: «Баракалла болсун,
къызым, сагъа, уланъяшлар этмейген ишни этдинг. Колхоз-
ну маллары учун, мени учун сав гече ярда къалдынг. Сен
болмагъан бусанг, шу уьч де эчкиден къол жувгъан эдик», —
деди.

(А. Бекболатовдан)

240. Гёчюрюп алыгъыз, токътав белгилери неге салынгъанны англа-
тыгъыз, къурулушуна гёре нечик жумлалар экенни айтыгъыз. Башлапгъы
эки жумланы синтаксис къайдада чечигиз.

Гъавчуланы арасында «Къолдан къутулур—къапгъ-
унгъа тутулур» деп айтыв бар, сайки, гъав тюбекден къутгъ-
арылса да, къапгъун салса, огъар тюшер деген зат.

Артындагъы гюн барып къарайман: къапгъунлар бош.
Ону артындагъы гюн баргъанман: къапгъунлар, баягъы,
бопло-бош. Уьчюнчю гюн лап ачувум да чыгъып, гъав тюш-
ген буса да, тюшмеген буса да, къапгъунланы тайдырайым
дагъы деп баргъанман: бу гезик оланы бири еринде ёкъ да
ёкъ. Гъейлер, бу не болуп къалгъан деп тураман. Мен оланы
сокъмакъны къырыйы булан бир бой этип салгъан эдим.
Экинчи къапгъунгъа багъып юрюдюм. Къарайман: къувут
къонагъым мунда. Озью де бир тюгюл, эки къапгъунгъа бир-
че тюшюп токътагъан.

Биринчи къапгъун еринде неге табулмагъанны мен шо
заманда англадым. Къоян, бир башлап огъар тюшюп, сонг
ону да сюйрей туруп къачып, ёл уьстюнде экинчи къап-
гъунгъа да расланып къалгъан экен.

(И. Керимовдан)

241. Гёчюрюп языгъыз. Жумлаланы уьюрлери булан грамматика
якъдан байланмагъан сёзлени табыгъыз. Тийишли токътав белгилерин
салыгъыз.

1) Гертиси Гъажини оьзюню юреги де парахат тюгюл
эди. (М.А.) 2) Мама сен Басир агъавну гёрдюнгню? (У.М.)
3) Багъ олай деген не о чу биревню аявлап сакълагъан
гъайваны! (И.К.) 4) Гъейлер гъейлер къайдан гелип чыкъ-
ды шу Зайнюв? (Р.Р.) 5) Дюр нечакъы да яхшы болур.
(М.А.) 6) Гъы игит гелдингми? (М.Х.) 7) Къайырмас яш-

лар болагъандыр уялмагъыз. (М.А.) 8) Ассаламу алейкум гьей халкъ деп кычырып салам берди. (Р.К.) 9) Ёкъ Гъажи савбол мен аврумайман. (М.А.) 10) Воллагъ дюр муна гъали ишден геливюм. (У.М.)

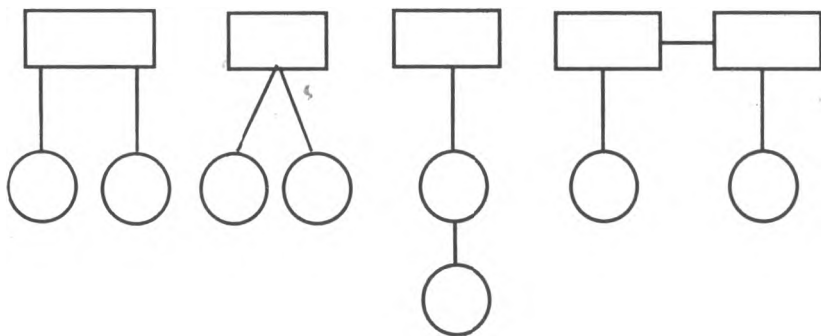
242. Язып алыгъыз, тийишли токътав белгилерин салыгъыз ва ола ны неге салгъаныгъызны англатьгъыз.

Эртенги гюнню шавлалары ер юзюне янгы яйылып турагъан вакътиде партизан асгерлеге буйрукъ бериле. Олар низамлы кюйде агъачны ичине гирип алгъа багъып юрюйлер. Агъачлыкъны Хасавюртгъа таба битеген башына етише туруп ер бавурлап ятмагъа команда бериле.

Акълар къл пулемётларына ерли савутланып гужумгъа гиришелер. Машин ёлну устьюнден броневиклер топлар бери багъып онгарыла. Акълар ювукъ мезгилге геле туруп партизанлагъа команда бериле. Бирден-эки гётерилген залп авазлар уйлени оькюрте. Олар бет буруп гери тартыла лар. Эки арада атышыв къызгъынлашып гете. Акъланы ягъындан явдуруп гелеген тюбек пулемёт топ гюллелерини гысабы-саны ёкъ. Партизанланы буса тюрлю-тюрлю тюбеклеринден ва бираз патронларыннан къайры дагъы атылагъан савуту ёкъ. Аяп харжламакъ гъакъында англатьв берилген буса да патронланы да артын ойламай атышып туралар.

(В. Дыдымов)

243. Гъар схемагъа гёре экишер жумла тизигиз. Иерчен бёлуклени жураларын токъташдырыгъыз, токътав белгилерин англатьгъыз.

244. Чебер китаплардан тюрлю-тюрлю он кьошма жумла табып, гёчюрюп алыгъыз. Бёлюклери бири-бирине нечик байлангъанны айтыгъыз, токътав белгилерин англатыгъыз.

245. Айтывланы охугъуз, оланы синтаксис къурулушу нечикдир, ойлашыгъыз.

1) «Агы!» — деген булан аврув аз болмас. 2) Адамны адамлыгъы адам буландыр. 3) Баш табулса, бёрк табулур. 4) Башы янчылмагъан йылан оьлмес. 5) Берекетни бек ая. 6) Ватанына намарт болгъан атасын сатар. 7) Гече юрюген эртен сююнер. 8) Гerti сёз гери кьалмас. 9) Дармансыз аврув болмас. 10) Илму битмейген хазнадыр. 11) Иши ёкъну ашы ёкъ. 12) Къоркъачдан кьоччакъ болмас. 13) Намус-сузгъа аш гъарам. 14) Элни эми уллудур. 15) Яманны яласы югъар. 16) Яхшы башын сыйлатыр, яман жанын кыйнатыр. 17) Этер ишни бютюн эт. 18) Уланы ёкъну къызы барыр черивге. 19) Тюз тюзелир, къынгыр онгмас. 20) Ёрама хоншунга — гелир башынга.

КИТАПДА БАР:

1. V—VII класларда гечилген материалны такрарлав

СИНТАКСИС

2. Сз тагъым	9
3. Сёз тагъымда ва жумлада сёзлени байлаву	12
4. Жумла.....	15
5. Не муратда айтылагъанына гёре жумлаланы тюрлюлери....	17
6. Маъна ургъу (ударение).....	19
7. Жумланы баш уьюрлери.....	19
8. Иеси.....	20
9. Хабарлыкъ.....	22
10. Простой хабарлыкъ.....	22
11. Къошма хабарлыкъ.....	24
12. Иеси булан хабарлыкъны арасында тире.....	28
13. Жумланы экинчи даражалы уьюрлери.....	29
14. Толумлукъ.....	29
15. Тувра толумлукъ.....	29
16. Къыя толумлукъ.....	31
17. Белгилевюч.....	35
18. Къощумлукъ.....	39
19. Гьал. Гьалланы тюрлюлери.....	41
20. Ер гьал.....	41
21. Заман гьал.....	42
22. Себеп гьал.....	44
23. Мурат гьал.....	44
24. Кюй гьал.....	46
25. Оьлчев-даража гьал.....	46
26. Бир жынслы членлени гъакъында англав.....	50
27. Бир жынслы членлени арасында байлавучлар	52
28. Бир жынслы членлени арасында айыргъыч.....	55
29. Къуршайгъан сёзлер ва оланы ягъында токътав белги..	57
30. Чакъырыв сёз ва ону ягъында токътав белгилер.....	61
31. Гиришген сёзлер, сёз тагъымлар, жумлалар. Оланы ягъында токътав белгилер.....	64
32. Бар, ёкъ, дюр, тюгюл сёзлени къолланышы. Оланы ягъында токътав белгилер.....	68
33. Жумлада уьнлюклер ва оланы ягъында токътав	

белгилер.....	70
34. Айрылгъан уъюрлени гъакъында англав.....	71
35. Айрылгъан къошумлукъ.....	72
36. Айрылгъан сыпатлыкълар ва гъаллыкълар.....	72
37. Айрылгъан гъаллар. Гъалишлик оборот	74
38. Жумланы айрылгъан мекенлешдирилген уъюрлер ва оланы ягъында токътав белгилер	76
39. Бир бѐлюкю жумла.....	78
40. Белгили бетли жумла.....	79
41. Белгисиз бетли жумла.....	80
42. Ортакъ бетли жумла.....	81
43. Бетсиз жумла.....	82
44. Ат жумла.....	83
45. Толгъан ва толмагъан жумлалар.....	84
46. VIII класда гечилген материалны такрарлав	88

КЪОШМА ЖУМЛА

47. Байлавучлу ва байлавучсуз къошма жумлалар.....	90
48. Тизилген къошма жумла.....	92
49. Баш ва иерчен бѐлюклер	97
50. Иерчен толумлукъ бѐлюгю булангъы къошма жумла ..	100
51. Иерчен кюй бѐлюгю булангъы къошма жумла.....	102
52. Иерчен вакъти бѐлюгю булангъы къошма жумла.....	104
53. Иерчен ер бѐлюгю булангъы къошма жумла	105
54. Иерчен себеп бѐлюгю булангъы къошма жумла	106
55. Иерчен мурат бѐлюгю булангъы къошма жумла	108
56. Иерчен шарт бѐлюгю булангъы къошма жумла	109
57. Иерчен тенглешдириг бѐлюгю булангъы къошма жумла.....	111
58. Иерчен къаршылыкълы бѐлюгю булангъы къошма жумла.....	112
59. Бир нече иерчен бѐлюгю булангъы къошма жумлалар.....	115
60. Байлавучсуз къошма жумлаланы гъакъында англав....	121
61. Байлавучсуз къошма жумлаларда айыргъычны ва бюртюкю айыргъычны къолланыву.....	122
62. Байлавучсуз къошма жумлаларда эки бюртюкню къолланыву.....	123
63. Байлавучсуз къошма жумлаларда узун гъызны къолланыву.....	125

ТУВРА ВА КЪЫЯ СЁЗЛЕР

64. Тувра сёз ва ону ягъында токътав белгилер.....127
65. Тувра сёзню къыя сёзге, къыя сёзню тувра сёзге
айландыров.....133
66. Цитаталар ва оланы ягъында токътав белгилер.....135

ТИЛНИ ГЪАКЪЫНДА УМУМИ МАЪЛУМАТЛАР

67. Жамиятны яшавунда тилни агъамияты. Тилни оьсювю.
Къумукъ тилни оьсювю.....135
68. Къумукъ адабият тил ва къумукъ тилни диалектлер...136
69. Къумукъ тилни тюрк тиллени арасындагъы ери.....142
70. Къумукъ тилни рус ва дагъыстан тиллер булангъы
аралы.....143
71. Тилни гъакъындагъы илмуну бёлюклери.....144
72. Адабият тил ва стилистика. Стилистика ва тил
культурасы.....146
73. Гечилген материалны такрарламакъ учун тапшурувлар..152

*Ибрагим Абдулкеримович Керимов
Айшат Заирхановна Абдуллаева*

КУМЫКСКИЙ ЯЗЫК. УЧЕБНИК ДЛЯ 8-9 КЛАССОВ.

Редактор *П. А. Абдуллаева*

Художественный редактор *М. Ш. Муталлибов*

Технический редактор *Н. В. Эседуллаева*

Корректор *Г. М. Магомедова*

ЛР № 021241 от 8.09.97г.

Сдано в набор 24.07.01

Подписано в печать 14.08.2001. Формат 60x90 1/16.

Бумага офсетная 1. Гарнитура Школьная.

Печать офсетная. Усл.п.л.10,0. Уч.-изд.л.8,22.

Тираж 12700. Заказ № 158.